

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

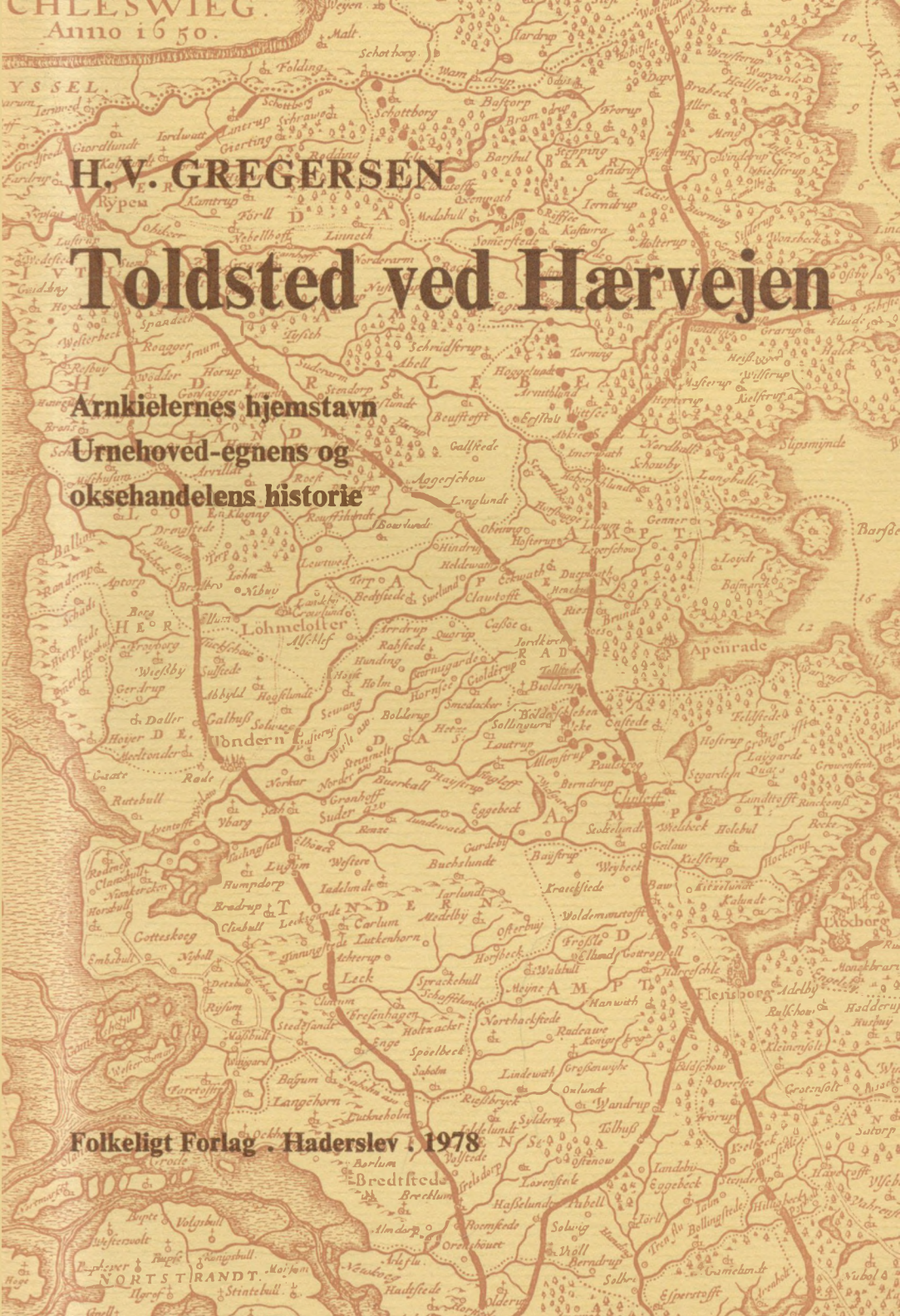
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Anno 1650.

H. V. GREGERSEN

Toldsted ved Hærvejen

Arnkielernes hjemstavn

Urnehoved-egnens og
oksehandelens historie

Folkeligt Forlag · Haderslev · 1978

Toldsted ved Hærvejen

H. V. GREGERSEN

Toldsted ved Hærvejen

Arnkielernes hjemstavn
Urnehoved-egnens og
oksehandelens historie

Folkeligt Forlag · Haderslev · 1978

TRYKT MED STØTTE FRA CARLSBERGFONDET

ISBN 87-980776-0-0

TH. LAURSENS BOGTRYKKERI AS

Indhold

<i>Forord</i>	9
<i>Den store landevej – Toldsteds livsnerve</i>	11
Prolog	11
Den store landevej	12
Urnehoved – en morænelers-barriere	14
Den gamle vej og den bofaste befolkning	15
Landevejen ud til den store verden	16
<i>Urnehoved-egnen – Toldsteds historiske baggrund</i>	18
Urnehoved i den ældre historiske litteratur	18
Løjtnant von Timms antikvariske rejse	22
Topografen Jes Nielsen Schmidt og hans kilde	25
Den formodede Baldersborg	27
Bjolderup kirkes ejendom på Urnehoved-banken	28
Urnehoved-bankens centrum	29
Et fortidsminde ødelægges	31
Urnehoved tingsted?	34
<i>Landstinget på Urnehoved og Urne-slægten</i>	37
Urningets oprindelse	37
Urningets plads i vor ældre historie	37
Slægten Urne fra Bolderslev	40
Stormænd på Urnehoved	43
<i>Omkring Toldsteds oprettelse</i>	47
Omskiftelige tider	47
Den politisk-økonomiske situation omkring 1435	50
Anlægget af Toldsted	52
<i>Toldsted 1435–1523</i>	55
Udsyn over tiden	55
Arnkieleerne	56
Toldsted træder ind i historien	59

Bondekrigen på Toldsted i 1523	60
Handelen forbi Toldsted 1485–1519	63
<i>Toldsted 1523–1629</i>	67
Udsyn over tiden	69
Asmus Arnkiel og hans tid	72
Bolderslev frigård og Bolderslev fogderi	75
Christoffer Arnkiel og den sønderjyske bonde-overklasse	77
Krise, bondetog og udrensninger inden for embedsstanden	78
Christoffer Arnkiels vilde og uvorne sønner	83
Jørgen Arnkiels ungdomsår	86
Borgmesteren i Kungälv, Frederik Arnkiel	86
Wallensteins indfald	87
Handelen forbi Toldsted 1523–1629	88
Haderslev-regnskabet 1539	91
Gottorp-regnskaberne 1547, 1565 og 1590/91	92
Bov-regnskabet 1600/01	94
Bov-regnskabet 1610/11	97
De ældste toldregnskaber fra Toldsted	98
<i>Toldsted 1629–1709</i>	111
Udsyn over tiden	111
Jørgen Arnkiels manddomsår	112
Slægtsnavnet Ahrenkiel på Stubbum	114
Christoffer Arnkiel og svenskekrigene	115
Handelen forbi Toldsted efter 1629	118
En sammenligning mellem toldregnskaber fra 1641	121
Toldsted-regnskabet 1651	124
Karl Gustav-krigen og dens økonomiske følger	125
Toldsted-regnskabet 1662/63	126
Nederlænderne og oksehandelen	127
Toldsted-regnskaberne 1669–1675, 1682–1684	129
De handlende fra hertugdømmerne	132
Christoffer Arnkiel og striden mellem konge og hertug	134
Amtmand Friedrich von Günderoth og Toldsted	137
Handelen forbi Toldsted efter 1690	143
Nederlændernes dominans	144
Hansestædernes og Niedersachsens oksehandlere	147

Nedgangen i de kongerigske studehandlers andel af eksporten . .	147
De sønderjyske landprangere	149
Haderslevs to store studehandlere omkring 1700	151
Husum som studehandelsby	152
Det øvrige Slesvig-Holstens studehandel	153
Forskellige andre varegrupper i toldregnskaberne fra Toldsted . .	153
<i>Troels Arnkiel</i>	156
Barn på Toldsted – student i Kiel	156
Provst og førstepræst i Åbenrå	157
To trykte ligprædikener	159
Teologiske betragtninger over kometen 1680/81	159
Politisk bølgegang	160
Arbejdet for konfirmationens indførelse	164
Det antikvariske forfatterskab	167
Provsten og hans medarbejdere	171
Provsten og hans menighed	173
Troels Arnkiels sidste år	176
<i>Toldsted 1709–1864</i>	180
Udsyn over tiden	180
Den Günderothske efterslægt på Toldsted	181
Studedriften forbi Toldsted frem til kvægsygens tid	184
Johann Georg Riebe og hans tid	187
Postrutens omlægning	189
»Den Toldsteder Brevskilling«	192
Toldoprævningsens sidste år	193
Toldstedets sidste tolder, Jens Hansen Schøtt	195
Toldsted i handel og vandel	197
Toldsted i overleveringen	199
Epilog	205
<i>Kilder og henvisninger</i>	206
<i>Efterskrift</i>	223
<i>Register over studehandelsbyer og -landskaber</i>	225
<i>Navneregister</i>	227

Forord

For mange år siden hændte det i ny og næ, at en dreng fra landsbyen Bolderslev kørte med sin far til Åbenrå, til den nærmeste købstad. Dengang sagde man »te stajs«.

Næppe havde de passeret Østerkroen i Bolderslev, før de var ude i det åbne land, og snart rettedes blikket mod egnens største gård, Toldsted. Altimens øjnede mod øst et bakkedrag med skovbryn bagved. Faderens ledsagende fortælling indskærpede, hvad det var, drengen så. Deroppe på bakkedraget havde man landstinget på Urnehoved, og ved gården med det mærkelige navn Toldsted var de nået ud på Hærvejen eller Oksevejen.

Det var disse holdepunkter: Bolderslev – Toldsted – Urnehoved – Hærvejen (Oksevejen), der under kørselen mod Åbenrå indgik i drengens forestillingsverden, og det skyldes nok sådanne indtryk fra barndommens år, når der et halvt hundrede år senere udsendes en bog, hvori disse lokaliteter indgår. I vor tid rager egnen omkring Toldsted på ingen måde op i forhold til andre dele af det sønderjyske land, men i gamle dage lå den i brændpunktet for stort set alt, hvad der foregik af større begivenheder inden for landsdelen.

Fortællingen om Toldsted gennem tiderne har naturligvis først og fremmest lokal interesse, men som følge af stedets centrale beliggenhed og funktion vedrører den også væsentlige sider af Sønderjyllands brogede historie, ja mere end det: takket være sin beliggenhed ved landevejen mellem Norden og Europa blev Toldsted et sted, hvorfra man havde udsyn til den store verden.

Det er en enkelt ejendom og omegnen omkring den med alle de begivenheder, der knytter sig hertil, der er denne bogs emne, og perspektivet er søgt givet så bredt som muligt, for at det i al sin kaleidoskopiske mangfoldighed kan vise, hvor righoldig en fortid vi ejer.

Den herværende fremstilling henvender sig til alle historisk interes-

serede, og det vil sige til alle dem, der ikke først og fremmest har travlt med at spørge om historiens nytte, men som føler et personligt behov for at opleve historien og derved skaffe sig et mere righoldigt forhold til vor fælles fortid.

Dronning Alexandrinesvej 2,
Haderslev,
august 1978.

H. V. Gregersen.

Den store landevej — Toldsteds livsnerve

Prolog

En god mils vej vest for Abenrå – lidt syd for landevejen til Tønder – ligger nutildags en stor rødstensejendom med navnet Toldsted. Det er denne egns største bondegård, og alle, der færdes i strøget mellem Abenrå og Bolderslev, kender stedet. Nutildags er det ikke den store trafik, der foregår her, og det er nok kun de færreste, der i forbifarten når at studse over dette besynderlige stednavn, der taler sit tydelige sprog om et forlængst nedlagt toldsted. Hvordan har det kunnet gå til? Et toldsted her inde i landet, et godt stykke borte fra den store trafik mellem nord og syd i vort sønderjyske land?

Nu har de fleste af de mere eftertænksomme vel så megen historie i baghovedet, at de ved, at det store nord-sydgående færdselsstrøg ned gennem landet mellem Vesterhav og Lillebælt i gamle dage gik ad Hærvejen, ad Oksevejen eller – som man oftest sagde – ad den store landevej og dermed også lige forbi Toldsted. Ved sin beliggenhed ved alfarvej blev Toldsted et sted, hvor stort set alt, hvad der hed landværts trafik i ældre tid, passerede forbi. Først efter anlægget af chausseen mellem Kolding og Altona (nu hovedvej A 10) og af jernbanen fra Padborg til Vojens blev færdselen trukket bort fra sit århundredgamle spor, men disse anlæg skriver sig jo først fra 1840'erne og 1860'erne.

Denne udvikling har i vor tid gjort Toldsted til en bondegård i lighed med så mange andre, omend dens størrelse og jordtilliggende stadig gør den bemærkelsesværdig. De store begivenheder, der fandt sted i og omkring Toldsted, hører hjemme i århundrederne forud for midten af 1800-tallet, og det er om dette tidsrum, at denne fremstilling handler.

Så mærkeligt det måske kan lyde, lader den påstand sig fremsætte, at det nu så glemte Toldsted engang havde en aldeles central plads i vor landsdels historie. Så godt som intet kunde foregå – hverken af store eller små begivenheder – uden at Toldsted blev berørt af disse. Det er simpelthen stedet, hvor historien passerer revy.

Den store landevej

Den store landevej – hæres og oksers vej – var Toldsteds livsnerve, og der er noget betagende over denne urgamle trafikåre – i hvert fald for enhver, der i sit indre føler noget for historien. At kunne dette er jo en gave, en rigdom af en ganske særlig og uforklarlig art, omtrent, som når man forstår at værdsætte musik og anden ædel kunst. I sindig stædighed skrider den store landevej ensomt og målbevidst frem, arg og barsk i regn og rusk, frejdig og fri i sol og sommer, men altid storladet og betagende.

Vejen er naturgiven og i bogstaveligste forstand formet af slægternes gang. Generation efter generation har trådt dens spor, følgende vestranden af den bakkede, ofte skovklædte jyske højderyg eller – for at bruge geografernes sprog – den vældige baltiske isbræes hovedstilstandslinje. Helt fra oldtidens dage gik færdselen mellem nord og syd her, hvor jorden ikke var leret og ufremkommelig som i østkyst-egnenes bakkede og skovklædte land, og hvor åløbene endnu først var i deres vorden og derfor langt lettere at passere end længere vester ude.

Endnu i vor tid markerer gravhøje hovedlinjerne for denne trafik, der tog sit udgangspunkt oppe ved Limfjorden og fortsatte ned over Viborg, Nørrejyllands ældgamle centrum, for omsider at passere Kongeåen lidt vest for Skodborg, hvor stednavnet Vad endnu hentyder til det gamle vadested over åen mellem Nørre- og Sønderjylland.

Syd for Skodborg må man antage, at oldtidsvejen har arbejdet sig forbi det gamle jarlesæde Jels, i hvis nærhed gårnavnet Barsbøl, »Barwithsbol«, måske i sit forled rummer et minde om landsdelsnavnet Barvedsyssel. Hvor vejen passerer Fladså, ligger Oksenvad med sin anelige kirke fra middelalderen. Selve navnet kan muligvis tages til indtægt for, at man allerede så tidligt i vor historie har fundet det rimeligt at lade vadestedet opkalde efter det kvæg, som i løbet af middelalderen blev vor

Udsnit af Johannes Mejers kort over hertugdømmet Slesvig fra 1650 med med oksevejene fra middelalderens slutning indtegnet.

De prikkede vejstrøg viser Hærvejens oprindelige forløb i oldtid og tidlig middelalder, således vejstykket fra Skodborg til Immervad og vejstykket uden om Urnehoved-banken. »Fehrstede« betegner færgestedet ved Årøsund, hvor overfarten fra Assens var. Vest for Åbenrå (Apenrade) ses »Tollstede« umiddelbart syd for det sted, hvor Ribervejen stødte op til Hærvejen.

Ved Toldsted samledes således hovedparten af handelen fra Ribe, Kolding og Assens.

neue Landkarte
Von dem
ertzogthum
SCHLESWIG.
Anno 1650.

LANDIÆ PARS.

ALMYND SYS SEL. Colding

SYSSSEL.

Haderslevb

MA

Lohmeolter

Hondern

Fleisborg

Bredstedt

Husum

Gottorp

H V S. M. V. M.

vigtigste eksportvare. Og ganske tæt herved ligger også Sommersted, der i 1156 og 1295 har givet navn til et par af de slag, der blev udkæmpet i Hærvejens umiddelbare nærhed.

Eggen omkring Vojens er præget af sin store smeltevandsflade, og det betød, at det her var muligt at færdes ad forskellige vejstrøg. Snart har den ene nord-sydgående færdselsåre budt på fordele, snart har man foretrukket at benytte en anden. Kun ved passagen af åerne er det farende folk blevet tvunget til at søge mod de forhåndenværende vadesteder, ligesom også mosedragene har betinget de sløjfer, som færdselen har fulgt inden for dette sletteområde.

Ældst af de forskellige nord-sydgående parallelstrøg i eggen omkring Vojens er Sakservejen eller »e Savsvej«. Denne vej udgjorde oprindelig hovedstrøget fra nord mod syd, mod Tyskland, saksernes land, og der er næppe tvivl om, at Sakservejen har været middelalderens betegnelse for Hærvejen ned gennem den jyske halvø.

Denne opfattelse understreges af, at Friservejen, »e Frisvej«, er navnet på det sydvestlige vejforløb, der ud for Urnehoved-banken forlader Hærvejen, og som forbi Bolderslev og Tinglev søger videre ud mod de frisiske egne. Den store landevej mod syd ned til sakserne var Sakservejen, og vejen i retning mod Nordfrisland var Friservejen.

Når navnet Sakservejen er blevet bevaret i eggen vest for Vojens-Over Jerstal, skyldes det, at færdselen gennem det flade land rykkede mere og mere østover. Sakservejen med dens passage af Rudbækken ved Vester Immervad blev opgivet til fordel for, hvad korttegneren Johannes Mejer langt senere har kaldt den »rette Hærvej«, hvis vadested var det kendte Immervad øst for Abkær mose. Syd for Immervad og ned til Toldsted forblev færdselen derimod stort set uændret i sit næsten snorlige forløb.

Urnehoved – en morænelers-barriere

At terrænforhold og jordbundens beskaffenhed var afgørende for den retning, vejen søgte, ses mest markant ud for Åbenrå, hvor Urnehoved-banken tydeligt aftegner sig. Her vidner gravhøjenes placering med al ønskelig tydelighed om, at oldtidsvejen har slået en bue uden om det lerede og skovklædte bakkedrag. Noget tilsvarende kan ses ud for Slesvig, hvor oldtidsvejen også oprindelig har haft et vestligere forløb, men her er vejudretningen dog så gammel, at den har været en kendsgerning, inden byg-

geriet af Danevirke-voldene blev iværksat, d.v.s. inden år 800.

Om færdselen allerede så tidligt er søgt over den langt større Urnehoved-banke, må imidlertid betvivles. Forskellige forhold synes at godtgøre, at det først er hen i middelalderen, at man har foretaget vejudretningen på dette strøg, og almindeligvis sætter man den i forbindelse med den tid, da de store stuedrifter blev en gængs foreteelse i vort lands handelshistorie. Først da har det for alvor haft sin betydning at kunne afkorte strækningen og derved slippe for at følge den gamle vej, der oldtiden igennem gik i en stor bue vesten om Urnehoved-banken fra omtrent det sted, hvor Toldsted senere fik sin plads, derefter forbi Bolderslev og Uge og frem til passagen over åen ved Paulskro.

Urnehoved-banken har endnu i begyndelsen af middelalderen været et ingenmandsland uden bebyggelse, for en stor del dækket af Åbenråskovens vestlige udløbere. Det var derfor naturligt, at herredsskellet mellem Rise og Lundtoft herreder kom til at ligge midt på banken, og endnu på udskiftningstiden i slutningen af 1700-årene sås udmarken tydeligt i denne egns natur: en bred bræmme af skov og krat, et overdrev, der først efterhånden blev udnyttet til græsning af de nærmestliggende landsbyers kvæg.

Det vil derfor være afgørende forkert, dersom man vil søge det gamle tingsted i umiddelbar tilknytning til den del af Hærvejen, der går tværs over Urnehoved-banken. Dertil er dette vejstykke alt for ungt!

Den gamle vej og den bofaste befolkning

Det var som regel vildsom natur, der omgav Hærvejen, og selv i de mere beboelige strøg var det et særkende for denne vej, at den overalt havde sit forløb gennem ubebygget land. Selv de allernærmestliggende landsbyer lå uden for alfarvejens strøg. Det gjaldt i oldtidsvejens tid Bolderslev og Uge, og det gælder den dag i dag landsbyer som Øster Løgum, Rise, Søst og Nybøl – for at blive i Toldsteds nærhed. Kun nutidens stationsbyer, Røde kro og Vojens, bryder dette princip, men de er jo også fra en langt senere tid.

I gamle dage derimod ønskede ingen at fæste bo ved den store landevej. Det gjaldt for de gamle landsbysamfund om at hytte sig for sligt. Siden oldtidens dage har denne vej jo været skueplads for snart sagt alle de voldsomme begivenheder, som kendes fra vor historie. I stenalderen

er stridsøksefolket trængt ind i vort land sydfra og har nok fulgt den rute, der fra naturens hånd var mest fremkommelig. Fra bronzealderen vidner de mange gravhøje om, at stormænd har ønsket at blive mindet og husket af alle, der vandrede ad halvøens hovedfærdselsåre, og vi må tænke os, at jernalderens små og store folkevandringsflokke på vej mod sydens solrige lande også har fulgt dens spor.

Så godt som alle voldsomme begivenheder fra historisk kendt tid har påvirket livet ved Hærvejen. Atter og atter meldes der om ødelæggelser, om plyndring eller afbrænding af de omkringliggende landsbyer. Ved en enkelt lejlighed – under Wallensteins indfald i Jylland i 1627 – siger en kort og knap vending, at Toldsted er blevet forladt, »fordi ingen kan bo ved Hærvejen«. Klarere kan situationen i sådanne ufredstider næsten ikke udtrykkes, og man forstår herefter bedre, at det har været en udsat post at bo et sted som Toldsted.

Landsbyfolk har ikke kunnet bo så tæt ved den store landevej. Selv i fredelige tider har det været nødvendigt at holde deres by på afstand af den store trafik, og dage med fred har jo da lykkeligvis været de hyppigste. Det var simpelthen ugørligt at have så megen færdsel gennem landsbyens gade. År ud og år ind udgjordes den ikke alene af vejfarende fra alle mulige steder, godtfolk og skarnsfolk i een stor broget flok, men også af i hundredvis af heste, kvæg, får, svin etc. Ingen landsbygade kunde holde til slig trafik med tilhørende svineri. Derfor måtte færdselen sky landsbyens gade.

Landevejen ud til den store verden

Netop fordi den gamle vej har den rene natur om sig, er der noget op-højet, noget majestætisk over den, noget, som også virker dragende på nutidens mennesker, og som gør den til et attraktivt turistmål. Uhindret af omegnens hjemmeføddinger følger den sin kurs, dens vejføring er bestemt af folk med fjerne mål for øje og i sind.

Vejen standser heller ikke op ved vort lands historiske sydgrænse. Allerede i den ældste beretning om anlægget af Danevirke fortælles det, at denne vold skulde forsynes med en port, hvorigennem landevejstrafikken mellem nord og syd kunde passere. »Wieglesdor« og »Kahlegat« er hver for sig århundredgamle navne på det sted, hvor det var tilladt at færdes gennem landets grænseværn. Syd herfor arbejdede vejen sig modigt gen-

nem det næsten mennesketomme grænseøde, der fra vor histories begyndelse satte skel mellem dansk og tysk. Lo hede og Kropper Busch er endnu levende betegnelser for vejens omgivelser på dette strøg. Alfarvejens vrimmel af gående, ridende og kørende undervejs sydpå har nok derfor gjort klogt i forinden at søge hvile og vederkvægelse i Rødekro ved Danevirke. »Du büss Kropper Busch noch nich vörbi!« (Du er endnu ikke kommet forbi krattet ved Krop), siger et gammelt plattysk mundheld, der findes bevidnet helt tilbage i 1500-årene. I de tider har det åbenbart ikke været helt ufarligt at færdes i grænseområdets vildnis. Først ved overgangen over Ejderen ved Rendsburg nåede man igen ind i mere bebyggede og dermed mere trygge omgivelser.

Herfra vandrede folk og fæ videre mod færgstederne ved Elbens munding, hvor flere af Mellemeuropas store færdselsstrøg mødtes.

Den holstenske by Wedel var et af centrene for denne trafik. Wedel er i virkeligheden samme navn som Vejle, og betydningen er i begge tilfælde »vadested«. Fra Wedel sejledes hvert år i tusindvis af okser tværs over Elbens munding til byen Horneburg mellem Stade og Buxtehude. Der var dengang ingen broer over Elben, heller ikke ved Hamburg, så overfarten fra Wedel var den korteste, når kreaturerne skulde videre i retning af Bremen eller Köln eller de nederlandske byer.

Trafikken fra den gamle landevej ned gennem den jyske halvø tabte sig ud mod fjerne horisonter, og vejen gjorde således på bedste vis fyldest om det vigtigste bindeled mellem nord og syd, mellem Skandinavien og Europa. Det gav derfor udsyn at bo ved Hærvejen, og det var noget, der måtte sætte sit præg på de mennesker, der levede deres liv på Toldsted.

Urnehoved-egnen — Toldstedts historiske baggrund

Urnehoved i den ældre historiske litteratur

Toldsted må efter alt at dømmes opfattes som et anlæg fra middelalderens sidste århundrede, men for at forstå baggrunden for dette sted, er det nødvendigt at fremdrage træk af egnens fortid, og egnen omkring Toldsted hører ikke for intet til de historisk set mest interessante i hele Sønderjylland. Alene dette, at man fra Toldsted har udsigt til Urnehoved-banken, siger noget om stedets bundethed til historien.

Selve navnet Urnehoved leder straks tanken hen på det gamle sønderjyske landsting, og pudsigt nok lokaliserer alle ældre historiske forfattere landstinget ud fra Toldsted. Det skyldes vel nok Niels Heldvad, denne egnens berømmelige skribent, sognepræst til Hellevad og Egvad, en mand med sans for hjemstavnsens antikvariske mærkværdigheder. Hans fader og forgænger i præsteembedet, Hans Nissen, var født i Søderup, og på mødrene side tilhørte han Eskelsen-slægten fra Nybøl ved Toldsted. Der bør derfor tillægges Niels Heldvad en vis autoritet, når han i sit historiske hovedværk »*Sylva Chronologica*« fra 1624 placerer det gamle landsting med udtrykket »Urnehoved ved Toldsted« (»Urnehövedet bey Tollensstadt«).

Da Caspar Danckwerth i 1652 udgav hertugdømmernes topografiske hovedværk, den store foliant »*Newe Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*«, tilslutter han sig Niels Heldvad,

To tekster om Urnehoved fra slutningen af 1700-årene.

Ved at opstille teksterne ved siden af hinanden ses det tydeligt, at udgiveren af »Den Danske Atlas« ret så nøje har fulgt en indberetning, som han har fået af Uge-præsten Nicolaus Nissen. Det er dog betegnende, at Nissens endelse -hoy (sønderjysk for: -hoved) trods hans oversættelse er blevet rettet til -høy. Afslutningen er ligeledes tydeligt blevet tilrettet ud fra den tids videnskabelighed.

Nicolaus Nissens håndskrevne beretning i Ugepræstearkiv:

Der Uralte berühmte Sammel-Platz der Schleswigschen Stände, Hvornhoy, findet sich in der Scheidung zwischen dem Ucker u. Bollerslebener feld. Dieses ist ein promontorium wie der Name Hoy oder Hoved auch anzeigt, so aus dem Apenrader, Bollersl. u. Ucker Höltzung hervor schießt u. bey der Bjolderopper Kirche sich verlie-

ret.
Quer über selbiger geht der bey- nahe $\frac{1}{4}$ Meil langer Steindam, Süd und Nord, auf deren Mitte als vorbereiteter Scheidung u. in der umliegenden Gegend qv. Sammel-Platz gewesen.

Der Nahme Hvorn bedeutet ein Horn.

Auf diesem Felde sind Vestigia zu sehen von einer aufgeworfenen Linie, vulgo Schantze, so bey vorerwehntem Hvornhoy angeht u. aus dem NO nach dem SW bis gegen Husum sich erstrecken u. durch verschiedene Überbleibsel sich verrahten soll.

Habe aber gar nicht ausfindig machen können, wann und bey welcher Gelegenheit selbige auffgeworffen.

Teksten i »Den Danske Atlas«, Tomus VII, 1781, s. 305:

Det i den gamle Historie saa bekiendte Urnhoved, som her i Almuens Udtale kaldes Hvornhøy, hvor Hertugdømmets Landsting og Stændernes store Forsamling i gamle Dage var, gaaer tvers over et Næs, som skyder ud fra Apenrade, Balderslev og Uk Skove,

og er en lang Steendæmning af $\frac{1}{4}$ Miils Længde, som tager sin Begyndelse paa Uk Byes Mark, paa den fra Flensborg til Haderslev gaaende gamle Vey, ophæver sig derpaa i Høyden indtil Skiellet imellem Uk og Bollingslev Marker, falder siden af igjen mod Norden ned ad, indtil den ender sig, omtrent der, hvor Nybel eller Toldsted Mark begynder.

Det rette Navn har maaskee været Hornhøy, som i Udtalen er andensteds giort til Urnhøy og Urnehoved.

En anden Alderdoms Levning her udi Sognet er de endnu tilværende Rudera af en Skandse eller Vold, som begynder i Uk Krat ikke langt fra Hvornhøy, og strekker sig i Sydvest over Uk og Almstrup Marker igiennem Tinglef Sogn hen ad Husum.

Samme menes at være opført i de langvarige Krige mellem Kongerne og de holsteenske Grever.

-----

idet han meddeler, at landstinget blev afholdt »ved Toldsted på østsiden ved skoven« (»bey Tollstede an der Osterseiten am Holtze«).

De citerede oplysninger er imidlertid så lidetsigende, at de på ingen måde kan tages til indtægt for en nøjere placering af landstinget. Det er måske karakteristisk for hele indstillingen til dette spørgsmål, at Troels Arnkiel, Toldsteds berømteste søn, provsten i Åbenrå, som blev sin tids betydeligste antikvar, nøjes med at anbringe Urnehoved landsting i nærheden af Åbenrå. »Urnhövit nicht weit von der Stadt Apenrade« hedder det i hans »Cimbrische Heyden-Religion« fra 1691. Mere var der ikke at sige om den sag!

Nogle menneskealdre senere, i 1754, har sognepræsten i Uge, Nicolaus Nissen, ytret sin interesse for fortiden i form af nogle efterladte håndskrevne optegnelser. Ejendommeligt nok kender han ikke selve navnet Urnehoved ad litterær vej, men kun dialektudtalen af bankens navn, som han staver »Hvornhoy«, og han mener, at det skal opfattes som »Hornehoved«, idet banken eller »hovedet« skyder sig ud mod vest i terrænet som et »horn« eller »promontorium« (forbjerg). Nicolaus Nissen omtaler endvidere stenbrolægningen på Hærvejen over Urnehoved-banken under betegnelsen »Steindamm«, men dette navn kan han jo have set på Johannes Mejers kort over Åbenrå amt. Videre oplyser han, at landstinget (»der uhralte Sammel-Platz«) blev afholdt »på bankens midte ved det omtalte skel [herredsskellet mellem Uge og Bolderslev mark] og i den omliggende egn«, men trods disse antydninger kan dog heller ikke hans notater tages til indtægt for en præcis stedfæstelse af det gamle landsting.

I virkeligheden yder altså ingen af de anførte forfattere et bidrag til en løsning af problemet, og man vil derfor herefter bedre kunne forstå, at følgen er blevet en skrækkelig begrebsforvirring. Den kommer ikke mindst til orde, når ikke-stedkendte har skullet befatte sig med dette emne, og det er derfor ikke så underligt, at Hans de Hofman var i stor vildrede, da han i 1781 udsendte »Tomus VII« (bind 7, omhandlende Sønderjylland) af sin afdøde svoger Erik Pontoppidans »Den Danske Atlas«. Under omtalen af Uge sogn følger han næsten ord til andet Nicolaus Nissens indberetning, og under oplysningerne om Hjordkær sogn siger han – åbenbart inspireret af Danckwerths lokalisering af Urnehoved ud fra Toldsted –, at »et Sted i Sognet kaldes Urnehoved, hvor det slesvigske Ridderskab i gamle Tider under aaben Himmel holdt sine Landdage«.

De forskellige oplysninger i »Den Danske Atlas« bygger på den foreliggende litteratur og på indberetninger fra fremtrædende personer, især fra sognepræsterne. Hvad der kom med fra det enkelte sogn, måtte derfor i høj grad bero på disse menneskers historiske viden og interesse.

Slår man op i »Den Danske Atlas« under Bjolderup sogn nævnes der intetsomhelst om Urnehoved. Den kendte gravsten med runeindskriften »Ketil Urnæ ligir hir« gjorde på den tid fyldest som døtrin til Bjolderup kirke, og det var først, efter at den i 1841 kom til museet i Kiel (nu på Gottorp slot), at man blev opmærksom på dens inskription.

Heller ikke Johannes Mejers udmærkede detailkort over Abenrå amts forskellige landsbyer fra ca. 1640 er til nogen hjælp. Bjolderup sogns største landsby, Bolderslev, hørte nemlig siden delingen i 1490 til Haderslev amt som et særligt fogderi, og det kunde derfor ikke blive Johannes Mejers opgave at tegne et kort over denne by med dens bymark helt op på Urnehoved-banken.

Netop som Sønderjyllands-bindet af »Den Danske Atlas« blev udsendt, fandt udskiftningen af Uge bymark sted, og fem af landsbyens gårde blev ved den lejlighed flyttet ud på bymarken. Hver af disse fik et eget navn, og to af dem bør nævnes i forbindelse med vort emne.

Den ene af gårdene var Petersborg, der blev bygget umiddelbart op til Hærvejen. Den fik navn efter sin ejer, Store Peter, og man har vel ment, at hans gård burde have samme navn som Peter den Stores by i Russerriget.

Den anden af udflyttergårdene blev placeret lidt øst for Petersborg ved landevejen mellem Sønderborg og Tønder (nu vejen mellem Lundsbjerg og Tinglev). Den ligger nær op til Urnehoved-bankens sydskrænt og fik derfor navnet Urnehoved. I daglig tale sagde man »Hvornhoi«, og med denne dialektudtale er gården blevet afsat på Videnskabernes Selskabs kort fra 1805 med navnet »Hornehoved«. Forleddet »horn« tyder på, at sognepræsten Nicolaus Nissen har været på spil, da udflyttergårdene skulde navngives.

Først i Johannes von Schröders »Topographie des Herzogthums Schleswig« fra 1837 har gården fået sin rette skriftform Urnehoved, men med denne navngivning, der som nævnt ene og alene skyldes udflytningerne i forbindelse med Uge bymarks udskiftning, blev der givet et yderligere bidrag til forvirringen omkring begrebet Urnehoved. Det nye gårdnavn kom nemlig til at betyde, at Urnehoved som stednavn blev varigt knyttet til

Uge sogn. Alle topografiske værker har af den grund anbragt Urnehoved under Uge sogn – altså ikke blot gården, men også landstinget.

Løjtnant von Timms antikvariske rejse

Ved indgangen til 1800-årene begyndte en mere videnskabelig historieforskning at tage form herhjemme. Museer, historiske selskaber og tidsskrifter med historisk indhold blev de naturlige frugter af den øgede interesse for fortiden. I København såvel som i helstats-monarkiets anden universitetsby Kiel fik man oprettet institutioner, ud fra hvilke forskellige sider af det historiske arbejde kunde varetages.

Først og fremmest måtte der et indsamlingsarbejde til og dertil en systematisk beskrivelse af vore fortidsminder. I dette øjemed blev en løjtnant von Timm sendt ud på en antikvarisk rejse gennem Sønderjylland. En af hans opgaver var at få rede på Urnehoved-egnens historiske minder. Med behørig anbefalingsskrivelser opsøgte han de lokale embedsmænd for at skaffe sig deres bistand, og da han kom til herredsfogeden for Rise herred, justitsråd August von Wardenburg, sendte denne ham videre til sognefoged og sandemand Asmus Eschelsen i Nybøl ved Toldsted. Han var egnens historisk og nationalt interesserede mand, og med ham ved sin side besøgte løjtnant von Timm ved midsommertide i 1846 de historisk mindeværdige steder, som han har omtalt i en indberetning, der nu findes i Nationalmuseets arkiv i København, og i et foredrag, som han holdt for det historiske selskab i Kiel og som dette lod udsende på tryk i sin årsberetning.

Under vandringen i terrænet ved Urnehoved samlede interessen sig om tre steder, der måtte anses for at være historisk set særligt bemærkelsesværdige, og det var fra syd mod nord:

1. »Skansen« nord for de to udflyttergårde Petersborg og Urnehoved;
2. Løgpold ved Hærvejen;
3. Den formodede borgplads ved Hestehaven (»apud Heesthaw«) i den østlige del af Bolderslev bymark, »Baldersborg«.

Med hensyn til »Skansen« er der forlængst enighed om, at dette anlæg ikke kan have noget med det gamle landsting at gøre. Det skal enten opfattes som en særlig vejspærring tværs over Hærvejen eller som den østligste udløber af Olmersdiget, et imponerende forsvarsanlæg fra folkevandringstiden (ca. 200 e. Kr.), der kan efterspores ude fra de store åløb

Ungefähr 1000 Ellen nördlich von dem Hügel Lovpold führt ein östlich vom Wege abführender Feldweg, der sich nach einer Länge von 880 Schritt, in zwei nach links und rechts abbiegende Arme theilt, grade auf einer umzaunten Koppel, in welcher, 120 Schritte vom Zaun, der Uebergang über einer 7–8 Fuss breiten Graben zu einer Art Burgplatz sich zeigt. Die Ostseite dieses Platzes, welche mit Korn besäet war, konnte nicht genau untersucht werden. Die Südseite aber hatte einen Graben und an der Westseite ziehen sich Wiesen hin, die eine breite Wasserschliessung zulassen. 130 Schritt vom Uebergange an der Südseite liegt auf dem Burgplatze ein kleiner Hügel v. 16 Schritt im Durchmesser, vielleicht der Platz eines Thurms. Dieser Platz führt den Namen Hestegaarden, und gehört Nis Christensen in Bollerslev. Dem Namen und der Lage nach könnte dieser Platz vielleicht dazu gedient haben, die Pferde der hier versammelten Ritter während den Verhandlungen auf den Landtagen aufzunehmen und sicher zu stellen, und vielleicht auch selbst die der Könige und deren Gefolge.

Geht man 1070 Schritt weiter nach Norden, so stösst man auf einen Feldweg, der 2668 Schritt von Petersburg in die, nach Norden führende, Landstrasse einbiegt. Nachdem derselbe in einer Länge von 880 Schritt von dieser winkelrecht nach Osten gegangen ist, theilt er sich in zwei Zweige; steigt man nun über den Zaun der, zwischen diesen liegenden, Koppel, so findet man 120 Schritt von demselben ein, von einem niedrigen, an der Südseite 7 Fuss breiten, Graben, nördlich von einer Wiesenniederung umgebenes, jetzt zum Theil unter den Pflug gebrachtes, Feld, welches Hestegaard genannt wird, d.i. Pferdehof; ein Name der möglicher Weise auch Bezug auf die, vor Alters grossentheils zu Pferde besuchte, Landesversammlung hat.

Løjtnant von Timms indberetning om sine undersøgelser i Urnehoved-terrænet i 1846, den mere udførlige håndskrevne i Nationalmuseets arkiv og den trykte i Bericht der Königl. Schl.-Holst.-Lauenbg. Gesellschaft für die Sammlung und Erhaltung vaterländischer Alterthümer, 12. Bericht, s. 33–37, 1847.

i den vestlige del af Tinglev sogn og ind til skovbrynet på Urnehoved. Vi skal muligvis søge begrundelsen for gårdnavnet »Urnehoved« i den tids fejlagtige opfattelse af dette ældgamle jordvirkes forbindelse med landstinget.

Hvad Løgpold angår, da er det så tydeligt, at interessen for dette sted udelukkende skyldes selve navnet på denne mark; man har simpelthen troet, at det betød »Lovpold«. Løjtnanten er endda så velbevandret udi

den islandske sagalitteratur, at han ser sig i stand til i sin rejserapport ud fra et sted i Gunnlaug Ormstunges saga at henvise til eksistensen af et sådant »Lovbjerg« i Island, og det faldt ham derfor naturligt at opfatte »Løgpold« på Urnehoved-banken som et værdigt sidestykke hertil.

Hvad løjtnant von Timm og andre af hans samtidige ikke kunde vide, var bare, at det med hensyn til »Løgpold« ligger lidt tungt med hensyn til det oldnordiske. Ad rent lydhistorisk vej har sprogforskere forlængst fastslået, at den af von Timm foretagne tolkning af navnet er ganske uholdbar. »Løgpold« betyder simpelthen det, som navnet på sønderjysk giver udtryk for: en »pold« – en lille forhøjning i terrænet –, bevokset med løg! Andet og mere ligger der ikke i dette navn, og det kan endda tilføjes, at det først dukker op i litteraturen i Johannes von Schröders »Topographie« fra 1837.

På »Løgpold« var der i 1753 blevet bygget en kro, som bar navnet Stenbjerg kro. Det blev altså ikke »Løgpold« eller lignende, kroen tog navn efter, og intetsteds i alle de akter og papirer, der findes vedrørende dette gæstgiveri, forekommer navnet »Løgpold«. Der er derfor al mulig grund til at opfatte det som et senere opstået marknavn, som en spotteglose over et mislykket kroforetagende. Thi sådan var det: Stenbjerg kro viste sig meget hurtigt at være en fiasko! Efter tredive års forløb måtte den rives ned, og hvad der fremover kunde minde om menneskers virke her, var foruden spor af mursten den forladte køkkenhaves løgplanter og øvrige gevækster. Hvad var derfor naturligere end med spot i tonefaldet at kalde dette sted for »e Løchpold«?

Et par slægtled senere var alt dette gået i glemme eller også er navnet blevet nævnt, uden at der er blevet gjort opmærksom på den rette sammenhæng, thi topografen Johannes von Schröder har noteret det som bemærkelsesværdigt, selv om han ikke sætter det i forbindelse med Urnehoved. Det betød imidlertid, at »Løgpold« nu fandtes i den topografiske litteratur, og da løjtnant von Timm ved midsommerstide i 1846 vandrede op på Urnehoved-banken, mente han takket være netop navnet Løgpold lig »Lovpold« at have fundet sted, hvor lovene var blevet givet, når folket samledes på tinge. Det var den tids romantiske opfattelse af fortiden, der her kom til orde, og der er næppe tvivl om, at denne opfattelse også har fundet tilslutning hos løjtnantens stedkendte ledsager, sognefoged Asmus Eschelsen fra Nybøl ved Toldsted.

Lokale folk i et »Urnehoved-Selskab« fik efter 2. verdenskrig den udmærkede idé at anlægge en festplads på dette naturskønne sted lige op til Hærvejen. Blot var det noget betænkeligt, at man også frejdigt vilde hævde, at man her stod på det gamle Urnehoved tingsted. Dertil burde man dog, efter de hundrede år, der var gået siden 1846, have vidst bedre.

Topografen Jes Nielsen Schmidt og hans kilde

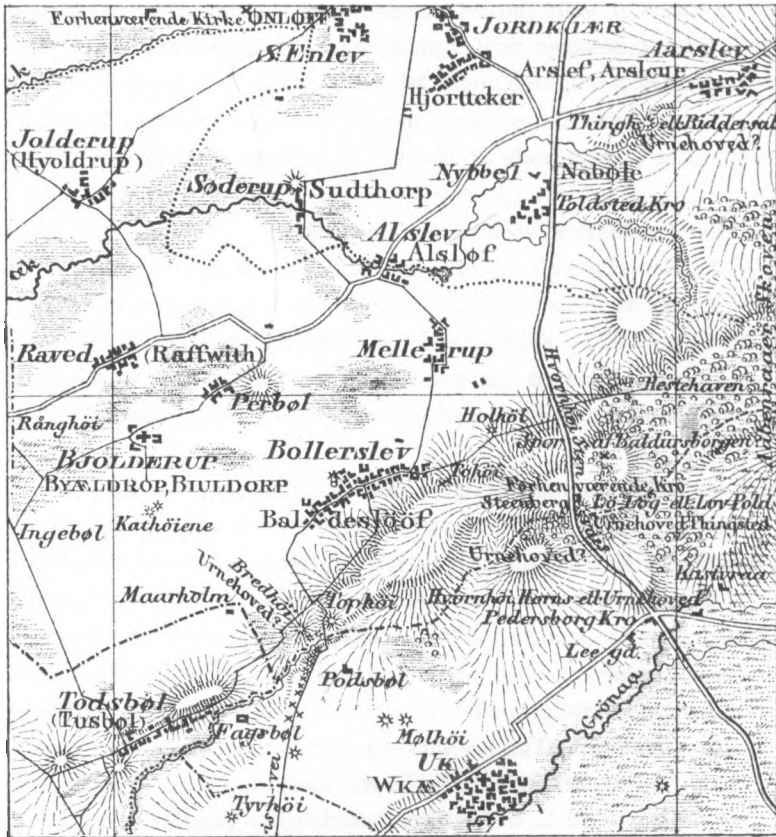
Den første, der skriver på dansk om Urnehoved-egnen og dens fortidsminder, er en af hjemstavnsens egne sønner, lærersønnen Jes Nielsen Schmidt, født i 1827 i Karlum syd for Tønder, men siden sit fjortende år bosat i Tinglev. Faderen var fra Astrup ved Haderslev og moderen en datter af godsinspektør Thullesen fra Stoltelund i Tinglev sogn (men under Søgård gods).

Efter en læreruddannelse ved Tønder seminarium var J. N. Schmidt i nogle måneder ansat i Todsbyl og Gåskær i Bjolderup sogn, derefter kom treårskrigen, og han tog da til København, hvor han havde lejlighed til at sætte sig grundigt ind i sin hjemstavnns historie. I »Antiquarisk Tidsskrift« fremkom han med et par efter den tids forhold fremragende afhandlinger om Olmersdiget og om Urnehoved-egnen. Efter krigen fik han ansættelse ved domskolen i Slesvig, men han døde allerede i 1852, kun 25 år gammel. Hans gravsten på Tinglev kirkegård ses nu blandt denne kirkegårds fredede gravminder. Inden sin død havde han den glæde at opleve udsendelsen af sit hovedværk, den meget betydelige topografi »Slesvigs Land og Folk«.

I forbindelse med vort emne interesserer det naturligtvis at få indblik i, hvad han skriver om Urnehoved, men herom kan i al korthed siges, at han ret nøje følger løjtnant von Timms beretning. Kritikløst tilslutter han sig tolkningen af Løgpold som et fortidens »Lovbjerg«, men søger dertil at fremlægge, hvad der kan hentes i middelalderlige aktstykker om det gamle landsting. Med hensyn til lokaliseringen af tingstedet yder han derimod ikke noget selvstændigt bidrag.

Det ses tydeligt, at det er Løgpold forstået som en art sønderjysk form for et oldnordisk »Lovbjerg«, der har fanget sind og tanker hos von Timm såvel som hos J. N. Schmidt. Det er derfor dette sted, som de begge samler interessen om.

Et ejendommeligt udtryk for den tids usikkerhed med hensyn til at

I «Antiquarisk Tidsskrift», 1849–51, har topografen Jes N. Schmidt tegnet et kort over Urnehoved-egnen. Ved siden af landsbynavnene har han også meddelt de ældre skriftformer af disse navne.

Hærvejen tværs over Urnehoved-banken er tydeligt markeret. Syd for Bolderslev (og Toppehøj) ses et stykke af Friservejen, »e Frisvej«. På hans tid var der vidt forskellige opfattelser af, hvor Urnehoved landsting havde været afholdt. Een opfattelse knyttede tingstedet til den store gravhøj »Bredhøj« sydvest for Bolderslev, en anden gik ud på, at det måtte ligge i nærheden af Arslev, hvor man kendte det romantiske navn »Riddersal« om et markstykke. Og endelig var der marknavnet »Løgpold«, som Schmidt ligesom Schröder opfattede som et ældgammelt navn med betydningen »Lovpold«. Først efter fremkomsten af værket »Sønderjyske Stednavne« (Aabenraa Amt, fra 1936) er der fra videnskabeligt hold blevet rammet en pæl gennem denne tolkning. Løgpold har navn efter løgplanten, sikkert på grund af den nedlagte kro.

bedømme et fortidsminde er von Timms formodning om, at Stenbjerg kro har været et gæstgiveri for de mennesker, der havde givet møde på tinget. Han har altså intet vidst om denne kros alder; han har ikke anet noget om, at den kun eksisterede i godt en menneskealder efter 1753. Herefter vil man bedre kunne forstå, at baggrunden for selve stednavnet Løgpold, en spottegløse om et mislykket kroanlæg, var den tids mennesker ganske ubekendt.

Den formodede Baldersborg

Lad os vende tilbage til, hvad løjtnant von Timm fortæller om det tredje sted, som han fandt interessant på Urnehoved-banken, nemlig den såkaldte »Hestegaard« eller »Hestehave«, som det retteligt hedder på det kort over Urnehoved-egnen, som J. N. Schmidt har tegnet for at anskueliggøre de for udenforstående så indviklede forhold.

Navnet »Hestegaard« skyldes tydeligvis en misforståelse fra von Timms side. I overensstemmelse med det plattyske sprog har han opfattet endelsen -have som analog med det højtyske -hof. Hestehaven bliver altså for ham på højtysk til »Pferdehof«, som han derpå tilbageoversætter til det danske skriftsprog som »Hestegaard«.

For at finde frem til denne lokalitet måtte man – ifølge løjtnantens håndskrevne indberetning til Nationalmuseet – fra Løgpold vandre 1070 alen nordpå ad Hærvejen og derefter bøje af mod øst ad en markvej (den nuværende vej gennem bebyggelsen Bolderslevskov) og følge den 880 skridt. Man vilde da nå frem til en indhegnet mark, hvor der – 120 skridt fra hegnet – bag ved en syv til otte fod bred grav eller grøft befandt sig en art borgplads, hvis østlige afslutning imidlertid var udvisket, fordi der i sommeren 1846 var sået korn her. Sydsidens grav var derimod tydelig at se i terrænet, og mod vest nåede en engstrækning helt ind til den indhegnede mark. 130 skridt fra den omtalte grav var der på selve »borgpladsen« en høj, der var 16 skridt i tværsnit, og løjtnant von Timm formodede, at der her havde været et tårn. Hans beskrivelse af dette fortidsminde munder til sidst ud i en formodning om, at de riddere, der deltog i »landdagen«, kunde have haft deres heste her.

J. N. Schmidt, der som nævnt har kendt von Timms trykte beretning, tilføjer, at det pågældende sted over for ham er blevet betegnet som »Baldurs Borg« eller levninger af »Slottet ved Urne«. Pudsigt nok er han ikke

klar over, hvor han skal søge løjtnant von Timms »Hestegaard«, men antager, at det drejer sig om en fri plet i skoven, og det falder ham ikke ind, at der er tale om en sproglig fejlfortolkning af marknavnet Hestehaven (»e Heesthaw«).

Formodningen om en borg eller endog et slot på Urnehoved-banken bygger på de fundne spor af menneskers virke på dette sted i fortiden. Godtfolk satte disse spor i forbindelse med en kong Balder, der skulde have været grundlæggeren af Bolderslev, og måske har man også knyttet sine formodninger til den kendsgerning, at de danske konger i ældre tid havde haft en gård i Bolderslev, hvor de kunde holde rast under rejser mellem Haderslev og Flensborg.

De anførte tolkninger af de fundne grøfter og afgrænsninger af et markstykke er naturligvis udtryk for den tids romantiske opfattelse af fortiden. De er med andre ord uden hold i nogetsomhelst. Tilbage bliver imidlertid den kendsgerning, at her har vi det eneste sted på Urnehoved-banken, hvor man har kunnet finde spor af menneskers virke i fortiden, når der ses bort fra den gamle vejspærring »Skansen«. Det må derfor synes nærliggende at undersøge, hvad der kan oplyses om »Baldersborgen« ved Hestehaven ved hjælp af det kildemateriale, der i vor tid står til rådighed for forskningen.

Bjolderup kirkes ejendom på Urnehoved-banken

Den formodede Baldersborg er ikke vanskelig at finde i terrænet. Med sine 54,5 meter over havoverfladen udgør dette sted Urnehoved-bankens højeste punkt.

Hvad der imidlertid gør den i fortiden så velafgrænsede mark særlig bemærkelsesværdig, skyldes det faktum, at den i hvert fald siden 1443 har tilhørt Bjolderup kirke og altså har været det, der i det middelalderlige retssprog kaldes »kirkestuf«.

Selve ordet »stuf« er i slægt med stub og stump, og det betegnedes i landsbyfællesskabets tid et mindre jordareal, der var unddraget fællesdriften og knyttet som særeje til en bestemt gård. I løbet af middelalderen fik de forskellige sognekirker overdraget megen jord under navn af stuf, og der udvikledes ovenikøbet en særlig retsregel om dette ejendomsforhold. Den findes nedfældet i Jyske Lov af 1241, og »kirkestuf« bliver her sidestillet med »ornum«, en betegnelse på jord, der – som navnet si-

ger – var »taget ud af« fællesskabet. Denne bestemmelse havde til følge, at et areal, der var blevet kirkestuf, som regel fik en fast afgrænsning, gerne i form af et levende hegn eller et stendige.

Fra Bjolderup sogn kendes Sønderjyllands ældste fortegnelse over en kirkes jordejendom, og den stammer fra 1443. I dette år var 24 sogne-mænd forsamlet i Bjolderup kirke for – som det hedder – »at træffe aftale om agre og enge, som skulde være til sognepræstens brug«, og blandt disse nævnes to ret beskedne jordstykker på Urnehoved-banken næsten een mils vej fra Bjolderup kirke og præstegård og derfor uden egentlig betydning for præstens underhold.

Det ene af disse to jordstykker er den mark, som en senere tid navngav som »Baldersborg«, men i fortegnelsen fra 1443 findes den kun opført som beliggende »ved Hestehaven« eller – som det hedder på hine fjerne tiders karakteristiske blanding af latin og almuesprog: »apud Heesthaw«.

Det kan synes underligt, at marken kun er omtalt på denne anonyme måde. Senere tider har jo vidst at give den et navn, men i 1443 har man ikke fundet det rimeligt at give den navn efter en borg, skønt man skulde synes, at mindet om menneskers færden i ældre tid på dette sted måtte have været mere levende i 1443 end ved midten af 1800-årene. Netop dette kan tages som et udtryk for, at der ikke har været tale om en forladt borg på dette sted, og ad arkæologisk vej har man da heller ikke fundet spor af en sådan.

Urnehoved-bankens centrum

Et almindeligt stykke kirkeligt stufjord som så mange andre har den afgrænsede mark »ved Hestehaven« ikke været. Herimod taler ikke blot den omhyggeligt anlagte afgrænsning, der har været af sådanne dimensioner, at den endnu ved midten af 1800-årene gav anledning til spekulationer, men også det forhold, at ældre tiders færdsel søgte sammen på dette sted.

Først og fremmest påkaldes opmærksomheden af den ret anelige og brede vej, som fører østerud af Bolderslev by og direkte op til den afgrænsede mark på Urnehoved-bankens højeste sted. Denne vej op til Urnehoved-banken har i middelalderen ikke været en almindelig markvej, end-sige en gemen skovvej. Det er stort set den samme vej, der i vor tid for-

binder Bjolderup sogns hovedby med sin udflytterbebyggelse Bolderslevskov.

Trafikmæssigt har det således ikke i gammel tid været vanskeligt at finde frem til marken »apud Heesthaw« (»ved Hestehaven«). Man skulde blot ikke – således som en senere tids Urnehoved-interesserede har haft for skik – pejle sig frem til dette sted ud fra Hærvejens nuværende forløb over Urnehoved-banken, thi dette vejstykke må jo – som tidligere anført – anses for et relativt nyt færdselsstrøg, i hvert fald et vejstykke, der først er kommet til hen i middelalderen. Det var derfor oldtidsvejen uden om Urnehoved-banken, den vej, hvis spor gravhøjenes placering tydeligt giver til kende, der i Bolderslevs umiddelbare nærhed har samlet tilstrømningen af vejfarende med ærinde på Urnehoved-banken.

Der var dog også andre adgangsveje til marken »ved Hestehaven«. En sti fra nordøst, der synes at have haft forbindelse med Åbenrå-Tøndervejen, og en sti fra landsbyen Torp ved Sønderborg-Tøndervejen sydøst derfor, ses endnu aftegnet på de gamle matrikelskort fra omkring 1870, skønt de dengang forlængst var gået ud af brug. Ejendommeligt er det at finde disse stier og at se, hvorledes de finder sammen på et markstykke, der på matrikelskortenes tid var aldeles uden interesse. De kan kun tages til indtægt for den kontinuitet, der ofte præger et historieforløb, og for den interesse, som de gamle viste for alt det, der var »nach alter Usance« – alt det, der var skik og brug fra gammel tid. Er denne opfattelse rigtig, må de to stier tolkes som vidnesbyrd om ældgammel færdsel op til Urnehoved-banken fra Åbenrå-egnen og fra Sundeved.

Om muligt endnu mere interessant er den vej, der fra marken »apud Heesthaw« fører til Søderup, denne i vor tid så uanselige landsby, der takket være sit middelalderlige krongods findes omtalt nogle gange i vor ældre historie. I Kong Valdemars Jordebog, en fortegnelse over kongens gods fra 1231, nævnes Søderup i omtalen af »Konunglef« (»Kongelevet«), som man dengang kaldte krongodset, og det var i Søderup, at Svend Estridsøn i 1074 »gammel og mæt af dage faldt i en sygdom og vanmagt, der blev hans helsot«, som det hedder i Jørgen Olriks oversættelse af Saxo. Knytlingasagaen tilføjer den gode oplysning, at det skete »efter afholdt ting«, og vi må vel have lov til at formode, at kongens sidste rejse i levende live er gået ad denne vej fra Urnehoved-banken til Søderup.

Et fortidsminde ødelægges

Siden von Timms trykte beretning og J. N. Schmidts afhandling om Urnehoved-egnen har man været klar over, at der var et eller andet historisk mærkværdigt ved den mark, der i 1443 kaldes »apud Heesthaw«, men som følge af den gængse, men ikke desto mindre fejlagtige, tolkning af Løgpold som »Lovpold« har man ikke knyttet Urnehoved ting til dette sted, det skulde da være von Timms bemærkning om, at her kunde »ridderne« have haft deres heste, når der afholdtes »landdage«.

Man knyttede derimod et gammelt borganlæg til dette sted, »Baldersborg« eller »Slottet ved Urne«, og det er en følge af denne opfattelse, at den gård, der i slutningen af 1800-årene blev bygget lige op til dette sted, fik navnet Nyborg.

Borgen spøjte således fremdeles, og i Geodætisk Institut gik man ovenikøbet efter 1920 et skridt videre, idet man da på målebordsbladene afsatte navnet »Haldensbol« på denne mark. Dette navn kendes kun fra Knud Snubbes testamente fra ca. 1280, det aktstykke, der oplyser mest om Urnehoved-egnens historie i middelalderen. I det følgende kapitel skal vi dog se, at der menes noget ganske andet med »Haldensbol«. En placering af dette stednavn på Urnehoved-banken var simpelthen en ren fuser.

Men det nævnte tilfælde er karakteristisk for den tids forskningssituation. Man vidste ikke rigtig, hvad man skulde stille op med det formodede borganlæg, og akut blev problemet, da man i 1930'erne ønskede at grave mergel på denne mark. Noget sådant kunde naturligvis ikke lade sig gøre, dersom der var tale om et fortidsminde. Stedet måtte undersøges, og det blev overladt Vilh. la Cour at foretage en arkæologisk undersøgelse. Det var i 1937, og resultatet af undersøgelsen blev, at man kunde skrinlægge alle tanker om et borganlæg på dette sted. Der blev ikke konstateret spor af byggeri, hverken i form af træ- eller murrester, og de eksisterende spor af volde og grøfter anså man ikke for betydningsfulde.

Der kunde derefter gives grønt lys for mergelgravningen, og nu er marken gennemrodet til ukendelighed og ligner med sine vandfyldte huller og bunker af opkastet materiale et månelandskab, hvis udseende dog efterhånden er blevet mildnet en del af den stedfindende tilgroning. Alle spor af menneskers virke her i en fjern fortid synes nu udslettet for stedse, men trods tredive års forsøg på saglig oplysning om stedet er vankundighedens tid endnu ikke forbi.

Det vidner vore nye 4 cm-kort om! Her har Geodætisk Institut nu anbragt betegnelserne »Voldsted« og »Olmersvold« ud for den mark, hvis historisk korrekte betegnelser er »apud Heesthaw« eller »Baldersborg«.

Urnehoved-egnen.

Den optrukne linje viser Hærvejen eller Oksevejen, og ved Nybøl ses Toldsted (understreget).

Ribervejens forløb vest/nordvest for Nybøl ses ikke på dette kortudsnit. Den er her sløffet som følge af den nuværende bebyggelse Hjordkær.

Vejen syd for Toldsted mod Bolderslev viser så nogenlunde forløbet af den nordlige del af oldtidsvejen uden om Urnehoved-banken.

Den stiplede linje på kortet følger 40 meters kurven og giver et indtryk af Urnehoved-bankens udstrækning.

Cirkelen markerer det stykke kirkestuf, der i 1443 betegnes »apud Heesthaw«, »ved Hestehaven«, og som i begyndelsen af 1800-årene kaldes »Baldursborg«. Ejendommen op til dette sted, bygget i 1870'erne, fik derfor navnet »Nyborg«, »Neuborg«.

Her har vi det eneste sted på Urnehoved-banken, der indtager en særstilling i det bevarede kildemateriale. Bortset fra det lidt sydligere beliggende lille stykke kirkestuf, »Norager i Lyseg« (her angivet ved skrå-skravering), er alle andre jordarealer på Urnehoved-banken anonyme i kildemateriale, der er ældre end år 1800.

Kortets placering af »Olmersvold« på dette sted er det rene vrøvl og skyldes, at Geodætisk Institut har rettet en henvendelse om stedet til en kommunal myndighed. Tidligere havde man – lige så forkert – anbragt »Haldensbol« på dette sted. »Olmersvold« er en nyere ejendom, der – som det også fremgår af kortet – ligger lidt øst for Petersborg og er blevet opkaldt efter »Olmersdiget«.

På den firkantede, nu tilplantede mark øst for Hærvejen lå i årene 1753–83 Stenbjerg kro (Steinberg). Kroen blev en fiasko og gav anledning til spotteglosen »Løgpold« om det sted, hvor den havde ligget. Da topografen Johannes v. Schröder hørte denne betegnelse, oversatte han den i 1837 til »Lovpold«, og han mente dermed, at her måtte Urnehoved tingsted have været. Efter 1945 blev der her indrettet en festplads for Urnehoved-egnens befolkning.

På kortudsnittet ses nogle af de gårde, der blev udflyttet fra landsbyerne i forbindelse med udskiftningen i 1770'erne. »Nygård« i Bolderslevskov er Bolderslevs ældste udflyttergård, og fra Uge udflyttedes bl.a. »Petersborg«, der i 1781 nævnes som kro og brændevinsbrænderi ved Hærvejen, samt »Urnehoved« og »Kastvrå«. Gårnavnet »Urnehoved« knyttede gennem lange tider begrebet Urnehoved til Uge sogn.

Nordøst for Petersborg ses den østligste del af det gamle Olmersdige, »Skansen«. Det kan dateres til ca. år 200 efter Kristi fødsel.

Udsnit af 4 cm kort 1211 IV NØ og 1212 III SØ, gengivet med tilladelse fra Geodætisk Institut (A. 438/78).

»Voldsted« kan endda gå an, for volde fandtes der, omend ikke som levn fra et forsvundet borganlæg. »Olmersvold« er derimod ravruskende galt! På Geodætisk Institut oplyser man, at sådanne angivelser sker efter henvendelse til en lokal myndighed, og denne har åbenbart ikke været klogere. Mon ikke vore kortlægningsfolk fremover hellere skulde søge oplysning om sådanne forhold hos den stedlige historiske sagkundskab, f.eks. i et arkiv eller museum? Enhver, der er fortrolig med egnen, ved, at »Olmersvold« er navnet på en ejendom ved Lundsbjerg-Tinglev-vejen, oprettet i 1928 og navngivet efter Olmersdiget.

Urnehoved er derimod noget helt andet, og vi kan kun håbe, at et sligt vildskud vil være fjernet på vore fremtidige 4 cm-kort.

Urnehoved tingsted?

I sin bog om Hærvejen skriver Hugo Matthiessen, at landstingets mødested sikkert har skiftet »med vejr og vind, årstid og andre tilfældige grunde; kun således bliver det forståeligt, at traditionen så fuldstændigt svigter«.

Hvad dette sidste angår, udgør Urnehoved ikke nogen undtagelse. Også vore andre landsting – det jyske i Viborg, det sjællandske i Ringsted og det skånske i Lund – er aldeles ukendte, når talen føres hen på en lokalisering. Mest rimeligt er det dog at antage, at disse landsting er blevet afholdt på pladsen ved de store kirker, der i vor tid udmærker disse byer. Med andre ord: der synes at have været en forbindelse mellem landstingene og den stedlige gudsdyrkelse. Retsvæsenet har i gammel tid hørt sammen med det sakrale.

Noget tilsvarende har måske også været tilfældet på Urnehoved. Foruden marken »apud Heesthaw« ejede Bjolderup kirke ifølge fortegnelsen fra 1443 også et andet lille jordstykke på Urnehoved-banken. Det var beliggende »in Lusech«, i Lyseg, og benævnes i andre aktstykker »Noracker«, Norager. Indtil for få år siden havde dette jordstykke en vejforbindelse til marken »ved Hestehaven«, der var tydeligt markeret af diger med hegn af eg, hassel og lind og som med hensyn til bredde gjorde den til adskilligt mere end en almindelig skovvej.

Navnet »Noracker« kan selv med den bedste vilje ikke sættes i forbindelse med himmelsretningen »nord« – Bolderslev bymark har sin Nørre-

ager et helt andet sted. En »ager« i betydningen »dyrket jord« kan der heller ikke være tale om. Dertil er det pågældende jordstykke alt for ubetydeligt. Helt op til nyeste tid har Norager været jomfruelig græsjord, uberørt af plov og spade, men – som det sømmer sig for kirkestuf – tydeligt afmærket med store sten.

Det er derfor – og det vil det vel sagtens fortsat forblive – et spørgsmål, om denne Norager kan tolkes som et oprindeligt »Niorthar-akær«, guden Njords ager, altså et gammelt kultsted i tilknytning til landstinget på Urnehoved. Domkirkerne i Viborg og Lund og Skt. Bendts kirke i Ringsted synes at pege på, at man også efter vort lands kristning har haft forståelse for landstingenes religiøse baggrund. Det ejendommelige forhold, at sognekirken i Bjolderup, beliggende en mils vej fra Urnehoved, ejede to små afgrænsede jordstykker oppe på banken uden egentlig økonomisk betydning for kirken, kunde tyde på, at der også her har været en nøje forbindelse mellem retsvæsen og gudstro.

Det er rigtigt, at vor viden svigter, når der er tale om en lokalisering af de gamle landsting, men noget lignende kunde med samme ret for et par menneskealdre siden have været sagt om vore »Trelleborge«, der i dag fremtræder som vidner om fjerne tiders nøje tilrettelagte organisation. Det samme gælder fundene i og omkring Jelling kirke. De taler deres tydelige sprog om vore forfædres sans for kontinuitet mellem tiden før og efter Danmarks kristning. På denne baggrund turde det være voveligt at påstå, at man har overladt afholdelsen af et landsting til de rene tilfældigheder.

Fra Islands fristatstid kendes en særlig afmærkning inden for tingets område, som man kaldte »domkredsen«. Her havde dommerne plads under retsforhandlingerne. Jord- eller stenvolde omgav som regel en sådan domkreds, og det kan vel derfor ikke være helt hen i vejret at antage, at tingledelesens plads også har været tydeligt markeret på vore egne, hjemlige landsting.

Fra vore gamle landskabslove – således også fra Jyske Lov fra 1241 – kendes der for herredstingenes vedkommende nøje bestemmelser om både tingsted og tingdage. Retsforhandlingerne skulde foregå inden for »de fire tingstokke«, og de dannedes ved, at man i firkant anbragte en række større sten, hvorover der blev lagt planker, således at de kom til at udgøre en slags bænke for »stokkemændene«, det nævn, der ledede herredstingets forhandlinger. Allerede i Lunds birkeret fra 1326 tales der om »fire

thingbænke«, og fra vor egen landsdel findes den ældste omtale af »stokkenævn« i Haderslev stadsret fra 1292.

Herredstingenes forretningsgang og placering i landskabet var således nøje tilrettelagt, og hvorfor skulde noget lignende ikke være tilfældet også for landstingenes vedkommende? De mange spredte vidnesbyrd om den kontinuitet ned gennem vor historie, der atter og atter lader sig påvise, afslører, at vore forfædre ikke har ladet tilfældighederne råde. Kun ad den vej lader det sig forklare, at de gamle sønderjyder – selv om det var med årtiers mellemrum – alligevel satte hinanden stævne på Urnehoved. Andre steder kom overhovedet ikke i betragtning!

Landstinget på Urnehoved og Urne-slægten

Urnetingets oprindelse

Landstinget på Urnehoved opfattes almindeligvis som et fælles tingsted for Sønderjyllands tre sysler, Barved, Ellum og Isted syssel, men det har næppe tjent samme formål som vore andre landsting, Jyllands i Viborg, Sjællands i Ringsted og Skånes i Lund. Det har måske snarere eksisteret i kraft af gammel hævnd som et sted, hvor konge og folk i ny og næ kunde mødes. Det er i denne egenskab, at det findes omtalt, hvorimod der ikke kendes eksempler på, at det har gjort fyldest som retterting. Sønderjylland var en del af det jyske retsområde, her gjaldt Jyske Lov, og som øverste instans tjente landstinget i Viborg.

Urnetingets oprindelse fortaber sig i det dunkle. Det er ikke utænkeligt, at det allerede i oldtiden har været tilknyttet et kultcentrum fra førkristen tid. Da det træder frem i historiens lys, er det netop som landsdelens traditionelle mødested mellem konge og folk. Faste, med mellemrum tilbagevendende tingmøder synes der derimod ikke at have været tale om.

Urnetingets plads i vor ældre historie

Svend Estridsøns død i Søderup i 1074 er den ældste indirekte omtale, vi har af Urnetinget som et mødested mellem konge og folk, idet Knytlingasagaens udtryk »efter afholdt ting« gør det rimeligt at knytte denne begivenhed til det nærliggende landsting.

Det er Saxo, der første gang omtaler tinget ved navn, idet han fortæller, at Erik Ejegods frillesøn, Harald Kesja, lod sig kåre til konge i 1134 »ved Urnetingets stemmer«. Denne tronkræver var efter sin faders død blevet vraget, og folket havde i stedet i 1104 valgt hans farbroder, Niels, men efter mordet på Niels i Slesvig i 1134 hastede Harald nordpå for at blive valgt, og det er da betegnende, at han undervejs mod Viborg har fundet det hensigtsmæssigt at lade sig hylde på Urnehoved. Denne handlemåde er næppe blevet anset for betydningsløs, for blot nogle måneder senere

slog hans halvbroder, Erik Emune, lynhurtigt ned på ham og lod ham halshugge.

Erik Emunes herredømme blev kun kort. Allerede i 1137 blev han dræbt, mens han var til stede på et ting. Saxos samtidige, Svend Aggesøn, fortæller, at drabet fandt sted »på Urnetinget«, og det samme gør man i det gamle rim:

*På Urnehoved, Jyllands ting,
som jeg blandt folket stod i ring,
mig slog der Plog hin Sorte.*

Alligevel er det ikke sikkert, om drabet fandt sted på Urnehoved. Den med begivenheden omtrent samtidige Roskilde-krønike bruger nemlig den noget vage vending, at det skete »på et ting nær ved Ribe«. Selv om denne oplysning godt kunde skyldes det forhold, at Erik Emune blev begravet i Ribe domkirke, støttes den dog også af Saxo. Han fortæller, at Erik under et ophold i Ribe blev opfordret til at fælde dom i en retstrætte mellem nogle bønder, og den slags opgør hører naturligt ind under et herredstings opgaver. Det var ved denne lejlighed, at stormanden Sorte Plov udførte sin blodige udåd, og mange har peget på Hviding herredsting som gerningsstedet.

Et klart vidnesbyrd om Urnetingets politiske betydning endnu på Valdemarernes tid har vi i oplysningen om, at Knud VI efter sin faders død i 1182 – skønt salvet, kronet og tronsat af rigets ærkebiskop på mødet i Ringsted i 1170 – alligevel også lod sig hylde på Urnehoved.

Ved tronskiftet gjorde modsætningen mellem det danske riges tre lande, Jylland, Sjælland og Skåne, sig endnu gældende, og »Knud skyndte sig derfor på sine venners råd over til Jylland for at tage sin faders mænd i ed, thi det gjaldt om at være snar til at sikre sig riget«, fortæller sjællænderen Saxo. Det hedder derefter videre: »På Viborg ting tog folket venligt imod ham. På Urneting var der vel nogle, der i løn så skævt til ham, men de måtte holde deres misnøje nede, da alle de andre tog vel imod ham«.

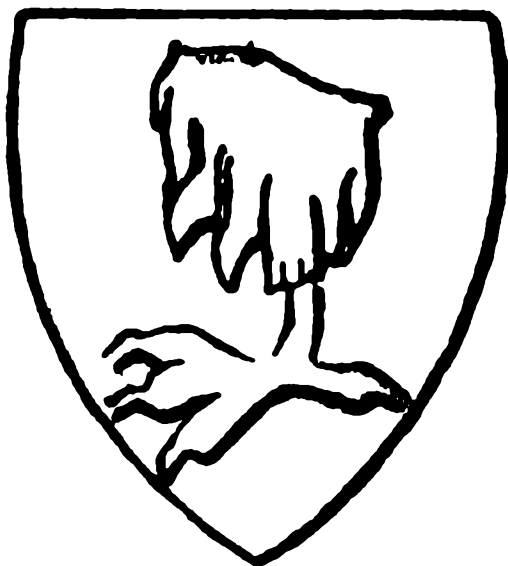
Begge steder lod den nye konge sig altså fremstille for folket, og der er vel næppe tvivl om, at et sådant møde på landstinget mellem konge og folk er sket i fortsættelse af hævdvunden sæd og skik. Man tør derfor formode, at der har fundet flere af den slags møder sted på Urnehoved end de få, som vi har underretning om.

Trods den tilsyneladende ligestilling af det nørrejske og det sønder-

jyske landsting i 1182 går der mange årtier hen, før man atter hører nyt om landstinget på Urnehoved, og det sker først, efter at Sønderjylland i 1241 er blevet et særligt hertugdømme under Abel og hans efterslægt.

Det er Arild Huitfeldt, der i sin »Danmarckis Rigis Krønike« nævner Urnehoved et par gange på grundlag af nu tabte kilder. Den ene gang er i anledning af hertug Valdemar II Abelsøns forlening i 1254, og den anden gang er i forbindelse med omtalen af et forlig i 1306 mellem Erik Menved og hertug Valdemar IV Eriksøn. Begge gange omtales Urnehoved som appelinstans, men det er vel snarere Huitfeldts eget påhit, thi intet tyder på, at landstinget på Urnehoved skulde have fået udvidet sin kompetence efter Sønderjyllands udsondring af riget som et eget hertugdømme i 1241.

Indrømmes skal det dog, at det ikke lader sig gøre på grundlag af et så spinkelt materiale at drage en generel slutning om landstingets beføjelser, så meget mere som vi hos Saxo og vore øvrige hjemmelsmænd må vente

Slægten Urne fra Bolderslev er en af de ældste kendte adelslægter og en af de få, som fra begyndelsen har benyttet slægtsnavnet. Det kendes første gang fra slutningen af det 12. århundrede på en rune-gravsten, der oprindeligt lå ved Bjolderup kirke og nu er på Gottorp slot.

Slægten førte et ørnelår med tilhørende klo i sit våbenskjold.

en ensidig interesse for de politiske tildragelser. Når der ses bort fra Huitfeldts tvivlsomme bemærkninger, er forholdet imidlertid det, at landstinget på Urnehoved udelukkende nævnes som et politisk ting, som et mødested mellem konge og folk.

Slægten Urne fra Bolderslev

Middelalderligt kildemateriale flyder i regelen meget sparsomt, og dette er selvsagt ikke mindst tilfældet, når der er tale om materiale til belysning af bestemte forhold inden for et snævrere område.

Urnehoved-egnen danner forsåvidt i nogen grad en undtagelse, idet det her er muligt at følge en adelsslægt gennem hele 1200-tallet. Det er slægten Urne, der derved bliver en af de ældst kendte danske adelsslægter og samtidig er en af de få, som lige fra begyndelsen har ført samme slægtsnavn.

Første omtale af denne slægt stammer fra en gravsten fra omkring 1200, der, indtil man i 1841 afleverede den til oldsagsmuseet i Kiel (nu på Gottorp slot), lå som dørtrin ind til Bjolderup kirke. Som udsmykning har den livets træ med korset som krone, samt en runeindskrift, der kort og præcist siger: »Ketil Urne ligir hir«, Kjeld Urne ligger her.

Urne-slægtens tilhørsforhold til Bjolderup sogn er således særdeles velafhjemlet, og da slægten senere i århundredet nævnes med jord i Bolderslev mark, kan der ikke rejses tvivl om, at den har været bosat i denne by, hvortil også Bjolderup kirke hører.

Ved vor histories begyndelse bestod Bjolderup kun af kirken og præstegården, men efter navneendelsen at dømme har der nok været tale om et udflyttersamfund, der er blevet nedlagt og flyttet tilbage til adelbyen Bolderslev. En sådan tilbageflytning har nok givet anledning til megen kiv og strid, og tør man vove at gætte (!), kan det være noget sådant, den senere, såkaldte »ballerune-remse« hentyder til. Den lyder:

*Balder, Rune og hans viv,
de ypped dem en stor kiv;
men på Tohøj
der slog Balder Rune død.*

Tohøj er en nu sløjfet gravhøj umiddelbart øst for Bolderslev, som navnet Balder antagelig hentyder til, mens Rune kan opfattes som et navneskjul for Urne.

Et umiskendeligt bevis for Urne-slægtens nære tilknytning til Bolderslev har vi takket være en strid, der i over ti år udspandt sig mellem stormanden Johannes eller Jens Urne og klosteret i Løgum. Den indledes omkring 1280 med, at Knud degn af Åved i Vodder sogn – han har antagelig været degn ved domkirken i Ribe – og præsten Niels i Vodder sammen med enken Kristine og hendes søn bevidner et testamente, som er opsat af en på den tid afdød stormand, der i langt senere trykte udgaver af testamentet kaldes Knud Snubbe og Knud Snubæ, men antagelig skal kaldes »Snabbe« eller »Snafs«.

Otte dage før sin død havde denne Knud Snubbe eller Knud Snafs i nærværelse af Løgum klostres forhenværende abbed, Jens, og af munken Gunner ladet sit testamente oplæse, og han havde da været ved sine sansers fulde brug og kunnet bekræfte sin sidste vilje, således som den i sin tid var blevet udformet og besejlet af sognepræsterne Svend i Bjolderup (»Bulderup«) og Tyge i Uge.

Derefter nævnes, hvilke pengesummer Knud Snubbe eller Snafs havde besluttet at bortgive. Foruden hjælp til korstog til det Hellige Land havde han betænkt kirkerne og sognepræsterne samt deres messetjenere i Slesvig, Ønlev, Abenrå, Ensted, Branderup, Agerskov, Vodder, Ødis og Ribe, samt klostre i de to sønderjyske stiftsbyer Ribe og Slesvig, endvidere Jørgensgårdene (»hospitalerne«) i Slesvig, Flensborg, Abenrå og Ribe. Den dobbelte sum i forhold til de ovennævnte kirker tilfaldt Bjolderup og Tinglev kirker. Tilsammen blev den testamentariske pengegave på ikke mindre end 60 mark, og det svarer omregnet så nogenlunde til værdien af en stor besætning.

Den sidste del af testamentet indeholder oplysninger om jordegods i Bolderslev, der var tiltænkt Løgum kloster. Det drejede sig om 3 ottinger i hver af Bolderslevs to bymarkshalvdele, af hvilke den vestlige (»fjernere fra solen«, som det hedder i testamentet) kaldes Ættebol, mens den østlige del af bymarken (»mere nær solen«) hed Haldensbol. Desuden mente testator at kunne disponere over hele skoven i Urne, d.v.s. på Urnehovedbanken øst for Bolderslev, dog med undtagelse af 3 ottinger længst imod vest ind mod Haldensbol. Disse 3 ottinger blev drevet af en »bryde«, en godsbestyrer eller forvalter, der hed Ketil eller Kjeld Streng, og denne ejendom var tiltænkt Knuds egen søn Mads som hans fædrearv. Knuds moder, som åbenbart overlevede ham (hendes navn anføres ikke), skulde

frit råde over al hans ejendom med undtagelse af det, der nævntes i nærværende testamente, indtil de fornævnte pengesummer kunde udredes af godsets indtægter med fradrag af det, der krævedes til sønnen Mads' føde og klæder.

Såvidt testamentets bestemmelser. Men dermed var sagen ikke blevet afgjort, for stormanden Jens Urne nægtede at godkende testamentets overdragelse af jordegods til klosteret i Løgum, og i de følgende ti år udspandt der sig en omstændelig proces, som vi kun kender til gennem tre breve, der er blevet opbevaret i Løgum kloster, og vi kan således ikke se, hvad der har været Jens Urnes motiv til at gøre indsigelse mod den påtænkte jordoverdragelse.

Først i 1290 sluttede sagen med en voldgiftskendelse ved bisperne Bertold af Slesvig og Christian af Ribe. »Efter mange undersøgelser og underhandling og efter omhyggeligt at have efterforsket sandheden – hedder det heri – såvel ud fra mange troværdige mænds med deres segl bekræftede vidnesbyrd som også ud fra den dom, som afdøde kong Erik Klipping havde fældet, og som påfulgtes af domme, som ærkebiskop Jens af Lund og biskop Tyge af Ribe havde fældet« etc., etc., kunde der ikke være tvivl om, at testamentets bestemmelser var retsgyldige.

Men for at få ro om sagen blev det overladt Jens Urne at vælge, om han vilde overlade klosteret det omtalte jordegods eller affinde sig med munkene i Løgum ved at betale 500 mark på tre terminer inden sommeren 1291. Efter otte dages betænkningstid valgte Jens Urne at rykke ud med pengene, og han kunde dermed forblive i lovlig besiddelse af det jordegods, som han havde kæmpet for i over ti år.

Motivet til Jens Urnes vedholdende kamp om jordegodset i Bolderslev kendes som nævnt ikke, men oplysningen om, at »troværdige mænd« havde været afhørt i sagen, kan vel med nogen rimelighed tolkes derhen, at der har været tale om en familiestrid om den pågældende jord. Jens Urne må på en eller anden måde have gjort arveret gældende til den omstridte jord, og er dette rigtigt, må der have eksisteret en vis slægtskabsforbindelse mellem ham og den afdøde testator.

Hvis man går ud fra, at navnet »Snubbe« er en forvansket form for Snafs – simpelthen en navneform, der er læst forkert af en langt senere tids udgivere af brevet –, er der næppe tvivl om, at slægterne Urne og Snafs har været beslægtede.

Stormandsfamilien Snafs nævnes nogle gange i 1300-tallet og ind i 1400-årene, og det er bemærkelsesværdigt, at den har jordegods i just de samme sogne, hvor også Urne-slægten har hjemstedsret. I den forbindelse er det navnligt påfaldende, at de to slægter optræder på samme tid i to så langt fra hinanden liggende sogne som Bjolderup i Rise herred og Vodder i Hviding herred. Selv om de fører hver sit våben, Urnerne et ømelår med tilhørende klo og Snafs-slægten tre kronede jomfruhoveder, peger alt på, at der har eksisteret et slægtskab.

I året 1400 pantsatte Christian Eriksøn Urne jordegods i Hviding herred til Otto Bondesøn Snafs, og i 1411 overlod samme Otto Bondesøn Snafs' to sønner, Otto og Claus Snafs, to gårde i Bolderslev og to gårde i Mellerup (ligeledes i Bjolderup sogn) til Gottschalk Tedinghusen. Sidste gang denne families tilknytning til Bjolderup sogn nævnes, er i 1437, da Otto Snafs tilskødede hertug Adolf VIII tre gårde i Perbøl.

Slægtsbevidstheden har utvivlsomt været et fremherskende karaktertræk hos den tids stormænd, og når der i Knud Snubbes eller Snafs' testamente fra ca. 1280 nævnes pengegaver til forskellige landsbykirker, er der næppe tvivl om, at der har bestået familiemæssig tilknytning til jordegodsbesiddere i de pågældende sogne, men som følge af kildematerialets svigten kan der kun gives vage antydninger herom, og det vilde i den her givne sammenhæng føre for vidt. Her må vi nøjes med at henvise til en afhandling herom i Sønderjyske Årbøger 1975.

Stormænd på Urnehoved

I 1326 lod den holstenske greve, Gerhard III – af os andre kaldt Gert, den kullede greve – sig arveligt forlene med hertugdømmet Sønderjylland, og dermed blev en udvikling sat i gang, der sluttede med Flensborgs fald i 1431. Den danske rigsmagt, repræsenteret ved Valdemar Atterdag, dronning Margrethe og Erik af Pommern, forsøgte atter og atter at vinde grænselandet tilbage, men Sydslesvig forblev for stedse tabt, og efter Flensborgs fald i 1431 blev også den nordlige halvdel af Sønderjylland en del af hertug Adolf VIII's slesvig-holstenske stat.

Denne udvikling blev fulgt op af den holstenske adels overtagelse af det oprindelige krongods og af en del af den gamle sønderjyske adels besiddelser. Andre dele af det gamle adelsgods kom til at udgøre grundlaget for en række af de store gårde, der helt op til vor tid har været ka-

rakteristiske for sønderjyske landsogne. I løbet af 1400-årene kaldes flere af disse »frigårde«. De var forsynede med særlige privilegier, og meget tyder på, at ejerne af disse store gårde ofte har været efterkommere af de oprindelige adelige ejere.

Udviklingen er ikke til at tage fejl af. Den gamle sønderjyske adel forsvinder stort set fra landsdelen, og det er i denne sammenhæng karakteristisk, at også Urne-slægtens tilknytning til Sønderjylland hører op. Siden 1321 nævnes medlemmer af denne slægt som bosatte på Sjælland. På samme måde med Snafs-familien. Det sidste, vi hører om den, drejer sig om afståelse af jordegods til en stormand af holstensk byrd i 1411 og til landsdelens nye slesvig-holstenske hertug-greve i 1437.

Et af de mest markante udtryk for den udvikling, vor landsdel havde gennemgået i århundredet mellem 1326 og 1431, finder vi i fire breve, udstedt på Urnehoved i anledning af to stormandsmøder, der blev afholdt på det gamle landsting i 1393 og 1397.

Baggrunden for disse møder var dronning Margrethes anerkendelse af de holstenske grevers herredømme over Sønderjylland, en anerkendelse, der var kommet til udtryk i form af en arvelig forlening i 1386. Den kullede greves sønnesøn, Gerhard VI, havde herved opnået lovmæssig ret til at kalde sig »hertug af Slesvig«, og de to stormandsmøder på Urnehoved i 1390'erne skal netop ses som et udtryk for den nye landsherres ønske om, at alle landsanliggender fra nu af skulde afgøres i overensstemmelse med hævdvunden skik og brug i denne landsdel. Traditionen om, at Urnehoved var stedet, hvor Sønderjyllands politiske afgørelser blev truffet, var således endnu levende på denne tid og det, selv om der ikke synes at have været afholdt landsting her i lange, lange tider.

De politiske sager, der skulde afgøres på det gamle landsting, drejede sig i 1393 om hertug Erich af Sachsen-Lauenburgs arveafkald, og i 1397 om hertuginde Elisabeth af Mecklenburgs overdragelse af alle sine arverettigheder til Gerhard VI, hertug af Slesvig, greve af Holsten.

I brevet fra 1393 hedder det, at hertug Erichs arveafkald fandt sted »på landstinget i nærværelse af hertugdømmet Slesvigs drost og de menige sønderjyder, der var der på den tid«. De tre, nogenlunde enslydende breve fra 1397 er nok så interessante, idet de oplyser navnene på alle de 35 stormænd, der var mødt frem på Urnehoved i dette år, og takket være disse navne kan vi ikke være i tvivl om, hvad man på den tid

forstod ved begrebet »menige sønderjyder«. Det var ikke mere de frie bønder, der samledes på landstinget, men i 1397 mødte ud over 9 riddere og 26 væbnere abbederne fra landets to store klostre, Løgum og Ryd kloster, endvidere domherrer og kapitelsmedlemmer fra Slesvig, Ribe og Haderslev, rådsmedlemmerne fra de to største byer, Slesvig og Flensborg, og dertil en enkelt repræsentant fra den sønderjyske hertugs tidligere residens, Sønderborg på Als.

Der er således unægtelig en meget stor forskel på stormandsmøderne i 1390'erne og på de gamle folkestævner på Urnehoved. Repræsentanter for bondestanden savnedes totalt, og det var en følge af, at flere og flere frie bønder siden slutningen af 1200-årene havde givet sig ind under en herremands værn, hvorved de var blevet fæstebønder uden politiske rettigheder. Magten lå fra nu af hos stormændene, og for Sønderjyllands vedkommende betød det først og fremmest stormænd, der i løbet af 1300-årene var indvandret fra Holsten.

Brevene om mødet på Urnehoved i 1397 giver det bedste udtryk for stormændenes dominans på den tid, og takket være det udførlige navnestof er vi også i stand til at påvise, hvem der repræsenterede hertugdømmet Slesvigs forskellige egne.

Af de 9 riddere var de fire af slægten Ahlefeldt, og blandt dem var naturligvis også godsherren til Søgård, Claus Ahlefeldt, der som panteherre herskede over hele Lundtoft herred. Kun een af ridderne tilhørte den gamle dansk-sønderjyske adel. Det var Johannes Thomesøn Lindenov, høvedsmand på Koldinghus og herre til Fovslet i Tyrstrup herred.

Blandt de mange væbnere var også den allerede omtalte Otto Snafs til stede. Derimod var der ingen repræsentanter for Urne-slægten. Den havde på den tid forlængst forladt det sønderjyske. Fra den nærmeste omegn – nemlig fra Uge sogn – stammede Peter Uke, der sandsynligvis ejede Skovbølgård i Felsted sogn.

Ligesom Benedikt Ahlefeldt (den ældre), Gerhard VI's nærmeste rådsherre, nævnes først blandt ridderne, finder vi Henneke Lembek nævnt som den første af væbnerne. Hans stamgods var Tørning vest for Haderslev, men dertil beherskede han som en art ukronet konge samtlige borge tværs over det nordlige Sønderjylland og i det sydlige Nørrejylland, og når han ikke blev ridder, skyldes det sikkert, at han stod i et dobbelt tjenesteforhold, til hertug-greven af Slesvig og Holsten såvel som til

dronning Margrethe af Danmark, af Norge (med Atlanterhavs-øerne) og af Sverige (med Finland).

Medlemmer af adelsslægter, indvandret fra Holsten, og danskættede mænd af den gamle sønderjyske adel stod i 1397 side om side på Urnehoved og bivåned et politisk anliggende, der havde gyldighed for hertugdømmets fremtid. Et bedre bevis for det fællesskab, som overklassen udgjorde på den tid, kan ikke gives, og forskellige vidnesbyrd om ægteskabelige forbindelser mellem indvandrere og hjemmehørende understreger den udvikling, der førte til en fælles, tysksproget overklasse.

Efter Erik af Pommerns rømning af Flensborg i 1431 og påfølgende opgivelse af kampen om Sønderjylland var der ingen vej tilbage. Alle af stand og stilling i hertugdømmet Slesvig tilhørte herefter den tyske kultur, og det er karakteristisk, at det under mødet i Ribe i 1460 var det fælles slesvig-holstenske ridderskab, der forhandlede med det danske rigsråd om den ordening af hertugdømmernes fremtid, der skulde komme til at udgøre det statsretlige grundlag i de følgende 400 år – helt frem til 1864.

Pudsigt nok dukkede endnu engang mindet om det gamle landsting på Urnehoved op, og det skete i forbindelse med den såkaldte »tapre forbedring« af Ribe-brevet. I dette nye brev, udstedt i Kiel en måned senere, forpligtede Christian I sig bl.a. til at afholde møder med »mandskabet«, d.v.s. Slesvigs og Holstens højere stænder, og de skulde for Sønderjyllands vedkommende finde sted på Urnehoved. »Loven er ærlig og holden besværlig«, siger et gammelt ord, og løftet om at mødes på Urnehoved synes hurtigt at være gået i glemmebogen. De to landes repræsentanter for adel, gejstlighed og borgerstand foretrak i stedet at sætte hinanden stævne på en fælles stænderlanddag, og derved befæstedes også den administrative sammensmeltning af Sønderjylland med Holsten til et Slesvig-Holsten.

Det gamle tingsted på Urnehoved var herefter blevet overflødigt.

Omkring Toldsteds oprettelse

Omskiftelige tider

Artierne omkring år 1400 hører til de mest omskiftelige, vort land nogensinde har oplevet.

Der er tidligere fortalt om den politiske udvikling mellem 1326 og 1431, der bragte plattysken ind i Sønderjylland og medførte overklassens fortyskning, men hånd i hånd med denne udvikling oplevede vort land en række uår, som man har sammenfattet under betegnelsen »den senmiddelalderlige krise«. Nedlæggelse af landbrug, sandede egne, der sprang i lyng, og nedgang i folketallet – det er de ydre udtryk for tilbagegangen.

Når der skal spørges om årsagerne hertil, er der utvivlsomt tale om et samvirke af flere forskellige faktorer.

En af dem er en klimændring i retning af et mere regnfuldt og sommerkøligt vejr. Dette vejrskifte er blevet påvist ved undersøgelser i højmoserne i og omkring Draved, og det har medført en udvaskning af de lettere jorder som følge af disses meget store vandføringssevne. Udbyttet af agerdyrkningen blev derved mange steder så minimalt, at beboerne ikke mere formåede at skaffe sig føden på den næringsfattige jord. Dertil kom også virkningerne af »den sorte død«, den voldsomme epidemi, der omkring 1350 bortrev store dele af befolkningen.

Alle disse symptomer på krisen kan genfindes overalt i det nordlige og vestlige Europa, men i Sønderjylland forværredes tilstandene ydermere som følge af den lange krigstilstand mellem den dansk-nordiske kongemagt og de holstenske grever. Tidens omskiftelighed satte derfor også sit varige præg på den her behandlede egn.

Udviklingen inden for overklassen er allerede blevet berørt. Uernerne lever videre på de danske øer, andre stormandsfamilier forsvinder ud af historien, og den nye adel af overvejende holstensk herkomst har sine hovedgårde (f.eks. Søgård, Tørning) på den skovrige morænelersjord, hvor kvæghold med studeopdræt har været mere lønnende og ikke med-

ført agerdyrkningens store behov for arbejdskraft.

Lokale eksempler på ødelægningen er nedlæggelsen af den lille landby Vilby ved Kassø, og en del tyder på, at der også er forsvundet et lille anonymt landsbysamfund mellem Årslev og Søst. Andre forsvundne bebyggelser er derimod kendt af navn, takket være Johannes Mejers kort over denne egn. Nord for Hellevad og Egvad har han således anbragt navnet Brystrup midt i et hedeområde. Heller ikke i dette tilfælde er der tvivl om, hvad der er sket. Beboerne af de nedlagte brug er enten flyttet ind til de nærliggende større landsbyer, eller også er de flyttet til de mere frugtbare egne mod øst. Resultatet blev en kendelig nedgang i folketallet i det sønderjyske midterland.

Kongsgården i Søderup var der heller ikke mere brug for. I 1411 erhvervede dronning Margrethe Åbenrå med tilhørende herreder og birkerne Varnæs, Søderup og Alslev, og siden den tid hører man ikke mere til et særskilt krongods – eller fyrstegods, som det retteligt bør hedde efter kongemagtens afkald på sit sønderjyske krongods i 1313.

Den forbitrede krig gennem over en snes år mellem Erik af Pommern og holstenerne kom til at sætte sit varige præg på egnene på begge sider af Hærvejen, og det blev ikke mindst Rise og Hjordkær sogne, der kom til at døje med følgerne af den lange ufred.

Landsbyen Søst (eller rettere: Søes) blev »øde og forladt« – som det hedder på en seddel, der oprindeligt lå indlagt i Slesvig-bispens jordebog –, og det fortælles videre, at beboerne herfra søgte tilflugt i Kolstrup og velsagtens også andetsteds i Åbenrås umiddelbare nærhed. I den aller-vestligste del af Åbenrå kirkesogn forsvandt også bispegården i Hessel med omkringliggende ejendomme ved foden af Saltbjerget (»e Soltbjerre«), og den dertil hørende jord blev lagt ind under Brundlund slots ladegård.

Vest for Hærvejen var forandringerne om muligt endnu større. Det nuværende Hjordkær sogn eksisterede slet ikke dengang. I stedet lå der her i middelalderen et Ønlev kirkesogn med sin kirke beliggende umiddelbart syd for landsbyen Nørre Ønlev. Denne kirke er allerede nævnt ca. 1280 blandt de landsbykirker, der blev betænkt i Knud »Snubbes« (eller Snafs') testamente, det dokument, der havde været årsag til den årelange strid om jordegods i Bolderslev, som et medlem af Urne-slægten førte med klosteret i Løgum.

Niels Heldvad oplyser i sit store historieværk, »Sylva Chronologica«, at Ønlev kirke nedbrændte i 1411 under Erik af Pommerns kampe med holstenerne, og han har troligt nok sin viden fra sin fader, der var barnefødt i Søderup. Hans meddelelse er blevet bekræftet gennem et brev fra 1444, hvori der omtales et salg af en gård »i nærheden af den nedbrændte kirke«. Den pågældende gård er den samme, som på Johannes Mejers kort over Nørre Ønlev fra omkring 1640 kaldes »den kongelige otting«, idet den da hørte ind under Haderslev amt, mens alle de øvrige ejendomme i denne landsby ellers hørte ind under hertugens amtmand i Åbenrå.

Ser man iøvrigt på den ejendomsfordeling, der senere kendes fra Nørre Ønlev (nu i Rise sogn) og Sønder Ønlev med Hjordkær kirkeby, kan der ikke være tvivl om, at disse landsbyer oprindeligt – d.v.s. forud for de omskiftelige tider i de første tyve-tredive år af 1400-tallet – har udgjort en enhed, men denne enhed er blevet sprængt som følge af de mange krigshandlinger, og det medførte en så skrækkelig forvirring og confusion, at det bagefter næsten ikke var til at holde rede på de ældre jordfordelelsesforhold. Ét står i hvert fald fast: intetsteds i Sønderjylland var de enkelte ejendommers ottingstal mere rodede end inden for det jordtilliggende, som lå til Nørre Ønlev, Sønder Ønlev og Hjordkær. En bonde i en af de tre landsbyer kunde udmærket have noget af sin jord i en af de øvrige landsbyer og ottingstal opgjort ikke blot med brøktal, men også med agerstrimlernes alenbredde ud over, hvad der hørte til en otting.

Et enkelt eksempel, taget fra Åbenrå amts jordebog fra 1609, vil vise det: En gård i Sønder Ønslev var på $6\frac{1}{2}$ otting og 3 alen bondejord (ikke fæstejord), men deraf lå kun 2 ottinger ved gården i Sønder Ønlev. Resten, 4 otting og 3 alen, lå i Hjordkær mark og $\frac{1}{2}$ otting i Nørre Ønlev mark.

Kun Keelsbjerg, der nu ligger som udflytningsejendom ved Hærvejen sydøstligst i Sønder Ønlev mark, synes at have klaret sig nogenlunde igennem trængselstiden, og det skyldes nok, at denne gård fra gammel tid hørte ind under Løgum kloster. I 1466 udtalte et vidne, at sådant havde det været, så langt tilbage han kunde huske, og det var over fyrretyve år. I 1512 overtog kong Hans denne ejendom ved et mageskifte med klosteret. Den kaldes da Kelbæk, men det er uden tvivl en fejlskrivning for Keelsbjerg.

Lad Keelsbjerg være den undtagelse, der bekræfter regelen, for ellers kendetegnes de stedlige forhold på denne tid bestandigt af uro og omskiftelser. Der skulde en genopbygningstid til for at skaffe ordnede forhold.

Den politisk-økonomiske situation omkring 1435

Med Flensborgs fald i 1431 var udfaldet af over tyve års krig om Sønderjyllands fremtid blevet afgjort til gunst for den holstenske greveslægt. En våbenhvile, aftalt i Horsens i 1432, efterfulgtes af fredsslutningen i Vordingborg i 1435, ifølge hvilken hele Sønderjylland med undtagelse af Haderslev og Ærø blev overladt den holstenske greve, Adolf VIII. Men allerede i 1440 – efter at det danske rigsråd havde gjort Christoffer af Bayern til Danmarks konge – kom også resten af Sønderjylland ind under Adolf VIIIs herredømme, og han opnåede anerkendelse som retmæssig og fuldt lovlig hertug af Sønderjylland. Et nyt statslegeme havde nu taget form: for første gang i historien var der skabt et udelt Slesvig-Holsten.

Den lange krig havde kostet umådeligt, og den almindelige indtægtsnedgang som følge af kriseårene gjorde ikke den økonomiske situation lettere for det genrejsningsarbejde, der var stærkt påkrævet, da freden omsider holdt sit indtog. Den slesvig-holstenske hertug-greve måtte se sig godt om for at finde nye indtægtsmuligheder, og det er nok ikke uden grund, når han har fået ry for at være både nærsom og bjergsom. Han pantsatte gods til sine landes overklasse, det slesvig-holstenske ridder-skab, han udstedte privilegier til sine købstæder, og han havde også øje for de fiskale muligheder, der lå i oksehandelen.

Allerede i 1375 havde de holstenske grever fået en kejserlig bekræftelse på, at Gottorp-tolden tilhørte dem, en handling, der – så mærkeligt det end må lyde – blev begrundet med en påstand om, at Slesvig stift var et len under det Tyske Rige. Som følge af tidernes ugunst var den danske konge ikke i stand til at skaffe sig en indtægt af Hærvejs-handelen ved Gottorp. Kong Erik besluttede sig derfor til at tage den told, som han mente sig berettiget til, på et sted ved Hærvejen, der lå inden for hans eget magtområde, og hertil udvalgte han et sted i nærheden af de holstenske grevers tidligere borg Niehuus.

Toldopkrævningen her nævnes i forbindelse med de mange beskyld-

ninger for magtmisbrug, som de to fjendtlige parter smed i hovedet på hinanden, da der blev gjort et forsøg på at standse krigen ved hjælp af en kejserlig rettergang. De holstenske grever klagede over, at kongens høvedsmænd havde opkrævet en hidtil ukendt og derfor uretmæssig told ved Niehuus. Alle, der førte okser forbi her, måtte erlægge 8 skilling pr. okse, og det havde for de holstenske herrer betydet et tab på ikke mindre end 1.000 lødige mark. Normalt regner man med 16 skilling pr. mark, men når der er tale om mark sølv, har man på den tid nok måttet gange op med fem, og det samlede antal stude, som de kongelige havde krævet told af, har da nok ligget omkring 10.000 stk.

Nu er der måske nok smurt lovlig meget på i en sådan klage, og sikre talstørrelser for den årlige studeeksport kan naturligvis ikke gives for denne tids vedkommende. Regner man imidlertid med, at der også har været handlende fra kongens egne lande, bliver facit, at studehandelen allerede omkring 1409 havde et ganske anseeligt omfang.

Den var i hvert fald stor nok til, at fyrsterne havde fundet ud af, hvor relativt nemt det var at skaffe sig indtægter ved at opkræve told. Mest kendt fra den tid er Erik af Pommerns Øresunds-told fra 1429, men at også hertug Adolf havde indset, at der var penge i toldafgifter, ses af hans privilegium til Haderslev fra 1455. Han tildelte heri hadersleverne toldfrihed i deres egen by for varer, som de købte og solgte efter sædvane, *men* hvis de købte okser enten under drivningen eller i Nørrejylland, måtte de betale told som alle andre.

De to oplysninger om opkrævning af told på okser ved Niehuus i 1409 og i Haderslev i 1455 er de ældste sikre vidnesbyrd, vi har om øksneeksporten ud af de danske lande. Alt tyder på, at eksporten af heste gennem hele middelalderen har været af størst betydning, når der ses bort fra Skåne-silden, og endnu i 1484/85 – året med det ældste regnskab over tolden ved Gottorp – synes værdien af hesteeksporten at have oversteget værdien af øksneeksporten, men takket være oplysningerne fra 1409 og 1455 ved vi nu, at eksporten af stude var i gang gennem hele 1400-tallet, og det stemmer godt overens med, at oksefærgen ved Wedel over Elbens brede tragtmunding også eksisterede på den tid.

Om årsagen til væksten i handelen med stude kan man kun gisne. Muligvis har den af den senmiddelalderlige krise fremtvungne overgang til et øget husdyrhold på de store godser været medvirkende hertil.

Anlægget af Toldsted

Den skitserede politisk-økonomiske situation skal ses som baggrund for anlægget af Toldsted ved Nybøl. Adolf VIII har ikke villet nøjes med de indtægter, som han fik af tolden ved Gottorp, når stude og andet kvæg vandrede ud af hertugdømmet Slesvig. Han vilde også tage en told ved nordgrænsen af sit rige, og når stedet netop er blevet Toldsted, må denne beslutning være blevet truffet mellem 1435 og 1440. Kun i dette tidsrum forelå der en politisk situation, der har gjort et anlæg her rimeligt. Hvis beslutningen var blevet gennemført efter 1440, vilde det have været naturligere at flytte toldopkrævningen længere nordpå.

Omvendt kunde man spørge, hvorfor toldopkrævningen ikke er blevet placeret et sted ved Hærvejen syd for Immervad eller sydvest for Øster Løgum, hvor Pottervejen (og den gamle Savsevej) løber sammen med Hærvejen. Begge de nævnte steder lå mellem 1435 og 1440 på Adolf VIIIs grund. Svaret er imidlertid såre simpelt. Det er alene den gamle Ribervej, der er skyld i, at Toldsted er blevet placeret netop der, hvor det nu engang ligger.

I tidlig middelalder var Ribe en af vort lands førende byer, og hovedparten af vor eksport og af persontrafikken med udlandet må antages at være foregået via Ribe. Man kender ikke blot til udskibning over Ribe skibbro, men også til eksport fra Hviding Nakke og andre egnede pladser ved havet.

Den landværts trafik sønderud af Ribe fulgte ikke i hovedsagen – hvad man kunde være fristet til at tro – den vestlige Oksevej ned mod Tønder og Husum, men den gik ad den gamle Ribervej over til den østlige Oksevej, Hærvejen, som den nåede nogle få skridt nord for Toldsted. Denne rute var langt den korteste, da man skulde uden om Ejderens brede flodløb.

Ribervejens betydning ses bl.a. af, at korttegneren Johannes Mejer atter og atter finder anledning til at markere den på sine kort over landsbyerne vest for Åbenrå fra ca. 1640. I sine udvortes træk ligner den Hærvejen. Ligesom denne er den en vej for fjerntrafik, for forbindelsen mellem de to stiftsbyer Ribe og Slesvig, og den leder derfor færdselen uden om de landsbyer, den passerer: Spandet, Højrup, Toftlund, Ager-skov, Hellevad, Hjordkær og Nybøl.

Umiddelbart syd for Haderslev var trafikken gennem Haderslev Næs

Udsnit af Johannes Mejers kort over Åbenrå amt, som findes i Caspar Danckwerths store topografiske værk fra 1652, »Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich vnd Holstein«.

Kortet viser sammenløbet af de to meget vigtige okseveje lige nord for Toldsted, Ribervejen og Hærvejen. Læg mærke til, at begge veje går uden om landsbyerne.

Egnens største bysamfund i vor tid, Rødekro, eksisterede ikke på Johannes Mejers og Caspar Danckwerths tid. Kortet viser kun broen over Rødeå med de to betegnelser »Rodebrug« og »Rode aw«.

blevet samlet op i Oksevejen, der fra Hørgård gik over Vartenbjerg til Immervad. Heri indgik overfarterne til Arøsund fra Assens, og det er i den forbindelse interessant at lægge mærke til, at Christian Is handelsforordning fra 1475 taler om tre samlingssteder for den oksehandel, der forlod kongeriget Danmark i retning af hertugdømmerne, og disse tre kongerigske toldsteder var Ribe, Kolding og Assens.

Toldsted var derfor stedet, hvor så godt som hele trafikken fra den jyske halvø og fra Fyn samledes op og lededes ind i Hærvejens næsten snorlige forløb i retning mod syd.

Denne færdsel medførte, at der groede kroer og samlingssteder op i vejens umiddelbare nærhed. Rødekro nord for Toldsted er kendt af de fleste; Petersborg syd for Urnehoved-banken blev et kendt brændevinsbrænderi; Paulskro, der oprindelig lå inde i Uge, har en lang historie; der var gæstgiverierne i den gamle messe- og markedsby Kliplev; det forlængst nedrevne Bommerlund lever videre i en efterspurgt Flensborgsnaps; Bov kro og toldsted havde et ry, der nåede videnom.

Også fra østkystens købstæder opsamlede den gamle landevej den landgående trafik. Trafikken herfra søgte op til den og ikke omvendt. Dens blik var rettet ud mod den store verden, ud mod Europa.

Toldsted 1435-1523

Udsyn over tiden

Adolf VIII var hertug-greve af Slesvig-Holsten til sin død i 1459, og hans søstersøn, Christian af Oldenburg, der i 1448 var blevet Danmarks konge, blev ved mødet i Ribe i 1460 mellem repræsentanter for det danske rigsråd og det slesvig-holstenske ridderskab hans efterfølger i Slesvig og Holsten. Der kan ikke være tvivl om, at flere af de stormænd, der deltog i denne stats-akt, blandt dem Slesvigs biskop Claus Wulf, har passeret Toldsted ved den lejlighed.

Allerede under kong Hans (1481–1513) blev det klart, at kongeriget Danmark var den betydeligste rigsdæl, men inden for det fælles monarki, der også omfattede Norge (med Atlanterhavs-øerne), samt med afbrydelser Sverige (med Finland), vedblev øvrighedssproget i hertugdømmerne at være tysk (først plattysk, siden ca. 1600 højtysk), og de store embeder blev givet til medlemmer af hertugdømmernes tysksprogede overklasse. Det tyske sprog blev derfor også talt og skrevet af tolderne på Toldsted.

I 1490 havde kong Hans's lillebroder, hertug Frederik, fået overladt halvdelen af indtægterne fra Slesvig og Holsten og fået Gottorp slot som residens. Kampene om herredømmet over Sverige – herunder Stockholms blodbad i 1520 – førte i 1523 til Christian II's fordrivelse. Uroen mærkedes også på Toldsted. Allerede i 1519 havde en ung svensk adelsmand, forklædt som studedriver, passeret Toldsted. Det var Gustav Vasa, der i 1523 blev Sveriges konge, altimens hertug Frederik var blevet Danmark-Norges konge. I de tider forstyrredes livet på Toldsted af krigens uro og larm.

Ude i den store verden havde tyrkerne i 1453 erobret Konstantinopel, og tyrkerfaren var herefter gennem århundreder et stående problem for det kristne Europa, og mænd undervejs for at deltage i kampene mod tyrkerne har nok ofte passeret Toldsted.

I Spanien lykkedes det i 1492 de kristne at fordrive maurerne fra deres sidste bastion, Granada, og i taknemmelighed herover blev det tilladt Christoffer Columbus at udruste skibe til sin opdagelse. Snart indgik i den almindelige krosnak fortællinger om de særeste hændelser i de fjerne riger og lande, og i det følgende århundrede blev opdagelsernes økonomiske virkninger kendelig for handelen forbi Toldsted.

Martin Luthers hammerslag på slotskirkens dør i Wittenberg i 1517 gav også genlyd i egnen omkring Toldsted. Takket være bogtrykkerkunsten formidledes de nye tanker i småtryk og pjecer, der også har fundet læsere heroppe. Der har nok været mange heftige diskussioner mellem de vejfarende for og imod den nye lære. Flere af de rejsende kom jo nede fra reformationens arnesteder.

Arnkielerne

Navnet Arnkiel er uløseligt knyttet til Toldsted. Ganske vist rakte familiens tradition i 1680'erne ikke længere tilbage end til kong Hans's tid, da dens medlemmer vilde markere deres hjemstedsret til Toldsted. I over to hundrede år havde familien boet her, hed det dengang, og det er vel ud fra en sådan angivelse, at man har regnet sig tilbage til kong Hans.

Det var de kongelige myndigheder, der i den såkaldte reunionstid fra 1684–89 havde søgt at sætte Arnkielerne på porten, men kun en halv snes år senere blev spørgsmålet nok engang brændende for den daværende tolder, Christoffer Arnkiel, og denne gang var det over for de hertugelige myndigheder. Om disse forhold skal der berettes nærmere senere.

Her er det af interesse at påpege, at det ældste ejendomsblad, som familien kunde fremvise i 1690'erne, stammede fra året 1500 (altså stadig kong Hans' tid), men det vedrørte kun noget tilkøbt jord, og den gottorpske jurist, der skulde klarlægge familiens adkomst til stedet, hævdede, at tolderstillingen var et embede, der ikke gav ejendomsret til ejendommen som sådan.

Der foreligger ingen beviser for, at Arnkielerne har fået overladt tolderembedet i 1435 eller deromkring, men af gode grunde kunde sådanne heller ikke foreligge, hvis man skal tro juristens udlægning.

Den første Arnkiel, vi kender, er den »Hartich Arnekiel«, der nævnes engang efter 1420 – og efter rækkefølgen at dømmes snarere ind i 1430'erne – som medlem af Flensborgs Vor Frue købmandsgilde. I fortegnelsen over brødre og søstre i dette gilde findes flere udenbys medlemmer, således både fra Åbenrå og Sønderborg, og der vil således ikke være noget i vejen for, at den flensborgske gildebroder, Hartvig Arnkiel, kan have været den første tolder på Toldsted og det så meget mere, som navnet Hartvig er hyppigt forekommende blandt de ældst kendte medlemmer af den Arnkielske familie.

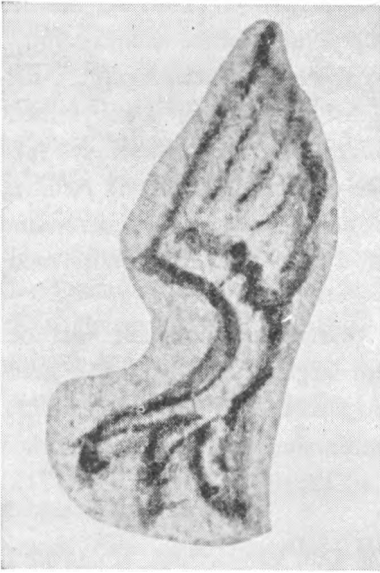
Arnkielernes våben tyder på en nær tilknytning til egnen, idet det ganske nøje svarer til det våben, som Urne-slægten førte, nemlig et ørne-lår med tilhørende klo. I Hjordkær kirkebog, vort lands ældste (fra 1573), har præsten tegnet dette mærke ud for indførsler, der vedrører familien Arnkiel, og den kendte provst og forfatter Troels Arnkiel (1639–1712) har benyttet det i sit laksegl.

En sådan våbenlighed er næppe tilfældig. Den kan skyldes, at den jord, som Toldsted og Nybøl ligger på, engang har været Urne-slægtens jord. Efter navnet at dømmes er landsbyen Nybøl et udflyttersamfund, et »nyt bol«, og udflytningen er rimeligvis sket fra Urnernes gamle by Bolderslev. Pudsigt nok ligger Mellerup – som navnet siger – som et »thorp mellem« de to landsbyer. Mellerup betegner således en endnu senere udflytning fra adelbyen Bolderslev. Hjordkær sogn eksisterede jo ikke i middelalderen, og der vil derfor intet være til hinder for, at Nybøl har hørt til Bjolderup sogn, ligesom dele af Alslev endnu gør.

Men våbenligheden kan også ganske simpelt skyldes, at der har været blodfællesskab mellem Urnerne og Arnkielernes. Under den senmiddelalderlige krise måtte Urnerne som nævnt udvandre. De har ikke mere på deres hjemegn kunnet skaffe sig de levevilkår, som var naturlige for en adelsslægt. Dette har imidlertid ikke hindret enkelte medlemmer af denne slægt i at forblive på egnen og opgive adelens forrettigheder. De sank med andre ord ned i bondestanden, men vel at mærke ned i den mest velbjærgede del af denne stand!

Netop fra 1400-årenes midte kendes der adskillige eksempler på, at visse gårde fik tildelt fribreve af Adolf VIII.

Bolderslev frigård var en af disse. Den blev i 1452 givet til Jes Bunden og hans arvinger i fri eje, mod at der årligt herfra blev leveret 1

Forstørret gengivelse af een blandt flere tegninger, der findes i Hjordkær kirkebog 1573 ff., når der er tale om en indførsel vedrørende slægten Arnkiel fra Toldsted.

Våbenskjoldet kendes også fra Troels Arnkiels seglmærke, og – som det ses – ved sammenligning med illustrationen på side 39 – er ligheden med Urneslægtens våben slående.

tønde honning til amtmanden i Flensborg. Alt tyder på, at denne gård på 6 ottinger har været Urnes stamsæde, den jord, som Jens Urne kæmpede for i 1280'erne. Jes Bundesen fra Bolderslev frigård og den nyudnævnte tolder på Toldsted kan begge udmærket have været efterkommere af Urnerne, der har foretrukket at blive i deres hjemstavn.

Selve navnet Arnkiel har givet anledning til forskellige spekulationer. Nogle vil aflede det efter lokaliteten Arnkil på Als. Dette navn kan indeholde forleddet »arnar«, en genitivform af det gamle ord for »ørn«, og slutleddet kan være ordet »kilde«. Den pågældende lokalitet er imidlertid så ubetydelig, at den næppe har kunnet videreføres som familienavn. Andre vil derfor tolke efterleddet af tysk »kiel« for »fjer«, og navnet vilde i så fald helt og holdent svare til familiens våben.

En tredje mulighed er den, at Arnkiel er en forkvaklet form af det gamle mansnavn Arnketil, og det er måske nok den sandsynligste forklaring på navnet. I ældre tysk sprogdragt kan -kjeld, -kiel, nemt få formen -kiel.

Pudsigt nok er Ketil Urne det ældst kendte Urne-navn, og navnet Ketil er ikke ualmindeligt på egnen. Tør man spinde videre på denne kilde-

mæssigt så uendeligt spinkle tråd, bør det anføres, at den anden store slægt i Nybøl hed Eskelsen, Eschelsen, og formavnet Eskild, As-ketill, indeholder også navnet Ketil, Kjeld.

Vi er efterhånden kommet langt ud i gisningernes og formodningernes tågefyldte verden, så lad os slutte af med at fastslå, at det naturligvis kan bero på et rent tilfælde, at Eskelsen-slægtens jord i Nybøl stødte op til Toldsted. Der behøver ikke at have været et oprindeligt familietilhørsforhold af den grund – naturligvis!

Toldsted træder ind i historien

Første gang Toldsted nævnes ved navn er i 1487, og der er da tale om stedet som en kro ved Hærvejen, hvor det var naturligt at gøre ophold, når man var undervejs mellem Haderslev og Flensborg. En søndag aften i året 1487 fik kong Hans her tiden til at gå ved at spille med hertug Magnus, og i den anledning måtte han hos sin sekretær skaffe sig 10 rdl. til »at doble med«, og det er udelukkende takket være dette lån, at det kongelige ophold på Toldsted er blevet mindet.

På samme måde kan vi takke dronning Christines hofholdningsregnskaber for vor viden om, at også kong Hans's dronning har gjort ophold på Toldsted. I 1504 betænkte hun både på udrejsen og på hjemrejsen en fattig kvinde med en almisse »for Guds skyld«. Ved Toldsted mødtes høj og lav. De kongelige har deres navne optegnet så mange steder. Den lille mand og den fattige kvinde findes kun nævnt i forbindelse med en drikkeskilling, en almisse eller, hvis de – ofte af uforskyldt nød – figurerer i politiakterne.

Toldsted var en station på vejen. Det var ikke et sted, hvor man blev, nej, man var undervejs og det enten mod nord eller mod syd. Derfor hænger dets historie så nøje sammen med regnskaber og dagbøger, og først fra den tid, hvor sådanne er bevaret, kendes Toldsted af navn.

I det følgende vil sådanne ophold jævnlige blive omtalt, og det sker, selv om det er indlysende, at det er helt uberegneligt, hvilke personer der får deres navn bragt i forbindelse med Toldsted. Et eksempel vil vise det: Hertug Frederiks sekretær, Helmold Alverding, anfører i sit regnskab fra 1495, at han har fortæret for 10½ skilling i Toldsted og Flensborg, da han rejste i hertugens tjeneste sammen med en vis Johan Obbershusen. Begge de to herrer synes os i vor tid temmelig ligegyldige,

men vi ved altså, at de har været på Toldsted. Vi hører derimod intet om, at både Christian II og hertug Frederik, senere Frederik I, adskillige gange i deres liv har passeret Toldsted og givetvis også benyttet lejligheden til at kigge indenfor.

En skildring af Toldsted vil derfor helt uundgåeligt ende som en mosaik, sammensat af mange smånotitser, ofte af ren tilfældig art, som f.eks., når det meddeles, at Wolf Pogwisch (Benedikts søn) 1511 23/2 på en bondes vegne her har overrakt et pengebeløb til en repræsentant for Slesvigs ærværdige biskop, Gottschalk Ahlefeldt. Også den slags hører med til billedet af livet på Toldsted.

Heldigvis hænder det dog også, at farveløse notitser afløses af meddelelser med mere kolorit over feltet. En sådan foreligger fra 1522 22/2, da Christian II fik en melding fra sin personlige udsending – for ikke at sige spion –, der rejste under dæknævnet »Herolden Jylland«. Han skrev fra et ophold i Flensborg hos storkøbmanden og oksehandleren Tiel Petersen, fra hvem kongen også jævnligt modtog informationer af politisk interesse.

I sit eget brev har herolden både det ene og det andet at berette om politiske forhold og om personer, der var rømt ud af landet, men denne gang også om sin egen personlige skæbne, idet han havde været lige ved at indebrænde under et ophold på Toldsted. Han fortæller herom: »Da jeg kom ud af Danmark, kom jeg til Toldsted, og der brændte huset og gården midt om natten, mens folkene var i seng. Jeg led stor skade og kom kun med nød og næppe derfra med livet. Mine vadsække og tasker, min sadel, mine støvler, sporer og hvad jeg havde af rede penge i guld og sølv, blev flammernes bytte«. Det var med andre ord i en stærkt afplukket stand, at den kongelige spion var nået til Flensborg.

For familien på Toldsted betød brandkatastrofen, at det meste af året 1522 gik med genopførelse af hus og hjem.

Bondekrigen på Urnehoved i 1523

Christian II var i løbet af 1522 blevet klar over, at stærke kræfter arbejdede imod ham, og han søgte derfor at sikre sig sin farbroders neutralitet ved at foreslå ham, at deres råder skulde mødes til en forhandling på Toldsted 1523 24/2. Dette møde kom imidlertid ikke i stand, og inden en måned var gået, var hertug Frederik og hans feltherre Johann

Rantzau på vej nordpå med 3.000 landsknægte og 300 ryttere, og snart efter var han herre over hele den jyske halvø.

Den 10. marts havde hans tropper slået lejr ved Rise vest for Åbenrå, og de skal da have forlangt øl af borgerne i den nærliggende købstad. Af en eller anden grund blev det krævede øl ikke leveret. Borgerne blev derefter spurgt om, hvem deres by tilhørte, og de svarede da, at Åbenrå var Christian II's by. De kunde vel heller ikke svare andet, da Frederik I endnu ikke var blevet hyldet som Danmarks konge. Men herover skal hertugens soldater være blevet så opbragte, at de svor, at »de nok skulde lære denne tyrans undersåtter at tappe øl«, og om natten, mens borgerne sov – det skal have været søndagen før palmesøndag, d.v.s. den 22. marts – kom de – efter hvad Åbenrås krønikeskriver, organisten Claus Møller, har fortalt ca. 1620 – »med bøsser og svært skyts, med våben og væрге og indtog byen og borgen. Nogle borgere dræbte de, nogle huse brændte de af, nogle greb de og bandt, og de pinte både gejstlige og verdslige. Alle de, der undslap, kvinder og mænd med deres nøgne børn, løb ind i skoven, ud på marken og ned til vandet, eller hvor de nu kunde skjule sig«. Nød og elendighed var de vilkår, som åbenråerne herefter måtte leve under, men hvad vi har fået berettet fra denne by, har vel betydet lignende trange kår for den omkringboende landbefolkning.

Der er ingen tvivl om, at begivenhederne i Åbenrå har sat ondt blod hos folk i by og omegn. Man så nu klart, hvad fremtiden bar i sit skød. Christian II, borgeres og bønders ven, var blevet et offer for en sammensværgelse mellem adelen og kongens farbroder, hertugen på Gottorp. Godvilligt havde man ikke i sinde at finde sig i sligt, og snart gik da budstikken fra herred til herred om at samles i det skov- og kratrige terræn på Urnehoved-banken, hvor man i tidligere århundreder havde plejet at samles på tinge. Det var åbenbart hensigten at udnytte netop dette terræn på begge sider af Hærvejen i et forsøg på at afspærre tilbagevejen for de hertugelige landsknægte og ryttere, der stod i Nørrejylland.

Der var i virkeligheden tale om at realisere en tanke, som var blevet fremsat over for Christian II af befalingsmanden på Nordborg slot, ridderen Wolf Pogwisch (Benedikts søn). Han skrev 1523 12/3, at kongens landsknægte og ryttere skulde »formene« hertugens tropper »fri hjemfærd«. Kongen havde jo hele landet ud til Bredsted, samt Flensborg, der

var »nøglen til hertugdømmerne«. Pudsigt nok bruger Wolf Pogwisch det gamle ord for nøgle, »lygill«, der endnu bruges på sønderjysk (»løchel«).

Afgørende for en sådan strategi var det, at lensmanden på slottet i Flensborg, Detlef Brockdorf, forblev kongen tro. Han holdt stand indtil den 13. april, da Christian II drog i landflygtighed, men derefter var situationen håbløs.

Frederik Is og Johann Rantzaus landsknægte og ryttere var modstanderne militært langt overlegne, og inden udgangen af marts overgav Flensborg by og amtets herreder sig.

Den af bønderne, der klarest gennemskuede de reelle magtforhold, var herredsfogeden for Slogs herred, Nis Hinrichsen til Hajstrupgård i Bylderup sogn. Kronisten Jonas Hoyer fra Flensborg har nok uden tvivl ret, når han har kaldt ham »ein verschlagenes Welt-Kind«.

Af al kraft søgte Nis Hinrichsen oppe på Urnehoved at tale sine ophidsede standsfæller til rette og at forklare dem det halsløse i deres påtænkte forehavende, men sandheden var ilde hørt, og hans ord gav anledning til en voldsom ophidselse. De besindige blandt bønderne, og det har nok været hovedparten af dem, gav herredsfogeden medhold, men i en sådan ophidset og nærmest revolutionær situation er det hedsporerne, der får overtaget over de mere stilfærdige. De hævdede, at Nis Hinrichsen var en forræder imod sine egne, og de forsøgte at dræbe ham. Ved i hast at svinge sig op på sin rappe skimmel og skyndsomst flygte bort undgik han sin skæbne, men ved sin hjemkomst fandt man fem pile hængende i hans røde kappe.

Man vidste sidenhen at fortælle, at den pågældende kappe endnu i slutningen af 1700-årene havde været ophængt i Bylderup kirkes tårn til minde om, hvad der i sin tid var overgået egnens herredsfoged.

Frederik Is tak udeblev ikke. Hajstrupgård fik Nis Hinrichsen som frigård, i 1527 fik han dertil Vrågård i Burkal sogn, endvidere i 1530 en del af Nolde bymark, og i 1533 overtog han tolden i Slogs herred i forpagtning for 8 mark lübsk om året. Ved sin død i 1554 var Nis Hinrichsen en holden mand, rigt lønnet for sin troskab mod sin landsherre, og i Bylderup kirke ses endnu hans plattyske epitafium.

At fortællingen om Nis Hinrichsen ikke hører hjemme i sagnets verden, ved vi fra hans sønnesøn, herredsfoged Nis Hansen til Hajstrup-

gård. I en skrivelse af 1605 17/9 har han mindet sin hertug, Johann Adolf, om den bedrift, som slægtens anseelse hvilede på. Han oplyser, at Nis Hinrichsen havde været i den allerstørste livsfare, dengang da oprørske bønder fra alle hertugdømmets amter havde samlet sig på Urnehoved i håb om at beholde kong Christians regering. Det påtænkte oprør havde bedstefaderen fået afværget, men han var vendt hjem i hårdt såret stand. Det var derfor ikke uden grund, når herredsfogedfamilien på Hajstrupgård betragtede sig som hørende til det daværende samfunds støtter.

Handelen forbi Toldsted 1485–1519

Fra tiden mellem 1484 2/12 og 1485 1/12 kendes det ældste regnskab over handelen ad Hærvejen, og det stammer fra toldstedet ved Gottorp. Sammen med tilsvarende regnskaber fra 1490'erne og nogle spredte fra årene op til 1510, 1511 og 1519 giver de en masse oplysninger om handelslivet, således som det på den tid har formet sig langs Hærvejen og dermed også forbi Toldsted. I de fleste tilfælde oplyses, hvor de mænd er hjemmehørende, der har ladet varer fortolde, og de enkelte varegrupper findes nøje udspecificeret.

Nu har selvsagt ikke alle handlende, der nævnes i Gottorp-regnskaberne, også været ved Toldsted. Handlende fra Als og Sundeved, samt fra Angel må man naturligvis lede forgæves efter ved Toldsted, og det samme gælder handlende fra Tønder og de nordfrisiske egne. Kun for de mænd, der har deltaget i tidens fjernhandel, har det været naturligt også at lægge rejsen forbi Toldsted. Fra nord vil det især sige heste- og øksnehandelens mænd, fra syd de handlende med humle, klæder og alt det, der samledes under begrebet »kramvarer«.

Det var allerede i 1485 helt klart, at okserne udgjorde langt det største antal dyr, der passerede toldstedet ved Gottorp, og de kom derfor til at sætte deres umiskendelige præg på den handel, der fulgte Hærvejen – eller Oksevejen, som det efterhånden også blev skik og brug at sige.

I tidligere tider, i højmiddelalderens riddertid, har handelen med heste nok været vort lands betydeligste handelsgren, når der ses bort fra sildeeksporten. Hen i 1400-årene blev øksnehandelen imidlertid af stadig større betydning. Christian Is handelsforordning fra 1475 synes at understrege dette, og Gottorp-regnskabet fra 1485 oplyser, at der i dette år er blevet fortoldet mellem 12 og 13.000 stude, og i 1519 er man nået

helt op på ca. 29.000 stude. Hesteudførselen lå indtil 1511 på mellem godt 4.000 og godt 5.000 stk., og på den tid har værdien af hesteeksporten efter alt at dømme endnu været lige så stor som værdien af okseeksporten. I 1519 udgjorde hesteeksporten over Gottorp derimod knap 3.000 stk., og denne nedgang i forhold til okseeksporten holdt sig i de følgende århundreder. Fremtiden lå i handel med stude.

I 1485 og indtil 1511 var efterårsdrivningen af størst betydning. Den omfattede i 1485 lidt over 10.000 dyr, mens der kun blev fortoldet godt 2.000 stk. i løbet af forårmånederne. Denne fordeling af kvægeeksporten var imidlertid allerede blevet ændret i 1519. I dette år blev næsten 21.000 stude drevet sydpå i løbet af forårmånederne, mens efterårsdrivningen omfattede godt 9.000 stude.

Ændringen skyldes først og fremmest, at opkøberne var villige til at betale en højere pris for staldøksne, der var blevet opfedet i vinterens løb. Disse dyr kunde nemlig sendes til eftergræsning om sommeren hos aftagerne i Nordtyskland og i Nederlandene. Efterårsgræsningen derimod drejede sig om dyr, der i sommerens løb var blevet græsset på sælgernes jord, og de kom aldrig op i så høje priser som staldøksne, fordi det var nødvendigt for opkøberne at skaffe staldplads til disse dyr, når de – radmagre af den lange vandring – nåede frem til bestemmelsesstedet.

Den danske regering var naturligvis interesseret i, at producenterne – landets indvånere – opnåede en så høj pris som mulig. Siden 1520'erne blev der derfor gentagne gange udstedt forbud mod eksporten af græsøksne, ja, fra ca. 1550 til 1660 bestod der i realiteten et stedsevarende forbud – der kun undtagelsesvis blev lempet – mod udførsel af de ikke-staldede stude, som efterårsdrivningen udgjorde. Syd for Kongeåen gjaldt sådanne bestemmelser derimod ikke, og her florerede markedshandelen derfor uanfægtet også om efteråret.

Gottorp-regnskaberne mellem 1485 og 1519 viser, at okseflokkene på den tid var langt mindre, end det senere var tilfældet, og det samme bekræftes af de spredt forekommende regnskabsuddrag, der fra begyndelsen af 1500-årene kendes fra Ribe og Kolding. I 1485 blev kun en enkelt drift på 300 stude fortoldet ved Gottorp. Det var om efteråret, og den ejedes af en hamburgsk købmand. Forårets største drift på 255 stude ejedes af en købmand fra Flensborg, Jeppe Teglgård (Teglgarde), og om efteråret lod en anden flensborger, Matthias Mattesen, en drift på

Ribe 1501 8/9	stude	stude	Gottorp 1501 11/9–20/9
Kort Wetzell	112	112	Kurth Wessel 11/9
Jehan Bremmer	80	80	Johan Bremer 12/9
Effwert Hillhws	66	66	Euerth Gildehus 12/9
Roloff Gotgiff	99	100	Raleff Gorgess 12/9
Jost van Emeken	153	157	Josth van Emeke 12/9
Arndt van Binghe	100	100	Arndt van Linden 13/9
Ludicke Boswenberg	110	109	Ludeke Bosenborch 13/9
Johan Weghe	150	78 } Johan Wedige } 12/9	
Pether Aengell	54	75 } Johan Wedige } 12/9	
Hinrick Mensinghk	165	54 Peter Engelke 13/9	
Aerndst van Bess	64	64 Ernst van Besse 13/9	
Hans Skrødder	239	243 Hans Scroder 13/9	
Hans Lampe	157	156 Hans Lampe 13/9	
Hans Suileke	55	56 Hans Sueldeke 14/9	
Johan van Linden } 128	} 58	228	Johan van Linden 15/9
Johan van Linden } 58			
Johan van Linden } 43			
Dopeke Rolewinck	72	74	Dopke Roleuinck 13/9
Claws Otte	440	440	Claues Otte 13/9
Hermen Skrodder	69	69	Hermen Scroder 14/9
Steffen Reffsleder + 1 hest	24	24	Steffen Repsleger 15/9
Jacob Kordes + 1 hest	46	43	+ 1 hest
Hinrick Kroyer + 1 hest	50	43	Jacob Kurdes 20/9
Hans Ruste	150	50	+ 1 hest
Hinrick Veste	} 78	50	Hinrick Kroger 13/9
Hinrick Verste			+ 1 hest
Bertoldus Kabwss	197	150	Hans Rost 14/9
Claws Meus + 1 hest	12	100	Hinrick Vaest 14/9
Michell Huitte	89	89	Bertoldus Kabues 14/9
		11	Claues Meus + 1 hest 14/9
		89	Michel Witte 14/9

En sammenligning mellem indførslerne i et toldregnskab fra Ribe 1501 8/9 og i Gottorp-regnskabet fra samme år og måned viser, hvorledes de oksehandlere, der er nævnt i Ribe-regnskabet, dukker op ved Gottorp toldsted i dagene mellem 1501 11/9 og 20/9. Der kan ikke være tvivl om, at alle de nævnte studedrifter er nået frem til Toldsted ad Ribervejen, hvorefter den videre vandring sydpå er gået ad Hærvejen. – Efter Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale fra begyndelsen af det 16. århundrede, II, 1971, s. 200.

253 stk. fortolde, men dermed var det også i dette år slut med stuedrifter på over 250 stk.

Flensborgerne stod meget stærkt i oksehandelen. Hele tre af de kendte flensborgske studehandlere var borgmestre i deres hjemby. Det gjaldt Nis Schmidt, Marquard Holste og Wilhelm Wienberg (Wynbarch). En anden flensborgsk studehandler var byfogeden Thomas Lorck, af den kendte slægt, der egentlig var kommet fra Haderslev. Storkøbmanden Tiel Petersen, i mange år Christian IIs mand, blev derimod ikke fundet værdig til at være medlem af Flensborgs bystyre, og det til trods for, at han i et enkelt år (1511) formåede at sende 1.294 stude ud af landet.

Blandt de udenlandske købmænd var hamburgere, lübeckere og lüneburgere de mest fremtrædende. Deres andel af studehandelen svarede hver for sig så nogenlunde til flensborgernes. I kongeriget tilkom der kun Ribe en større betydning som studehandelsby. De nederlandske studehandlere var ikke rigtigt kommet med endnu, selv om der i regnskaberne optræder købmænd fra Nijmegen, Deventer og andre byer i disse egne.

Hestehandelen havde et helt andet præg. Den foregik i alle årets måneder og i modsætning til øksnehandelen tilsyneladende uafhængig af bestemte markedsterminer. Den blev aldrig præget af enkelte, pengestærke købmænd, men som regel var hesteeksporten samlet om små kobler, fra et par dyr og op til en halv snes. Kun i de færreste tilfælde var der tale om kobler på 15–20 stk., og da var det som oftest udlændinge, der hjemførte disse dyr.

I en omtale af ældre tiders handelsliv bør man altid have i tankerne, at samfundet alt i alt var selvforsynende og hvilede i sig selv. Alligevel blev der i stedse stigende grad importeret varer til landet, og fremmede købmænd har middelalderen igennem søgt deres lykke i vort land.

Een vare havde man nødvendigvis altid måttet få tilført udefra, og det var salt, al handels moder. Hovedparten af salttilførslerne kom ad søvejen, men regnskaberne fra omkring år 1500 viser, at der også har været tale om en beskeden landtransport af denne uundværlige vare. Rimeligvis har det drejet sig om Lüneburger-salt. Kun saltet herfra var så kostbart og eftertragtet, at det har kunnet bære den dyrere landtransport, og så snart handelen med smør var blevet en realitet, måtte man også have det rene Lüneburger-salt til nedsaltningen. I 1510 oplyser Gottorp-regnskabet, at der gik over 1.000 tønder smør ud af landet.

Den megen saltmad, der indgik i den daglige kost, og mangelen på kaffe og the skabte et stort behov for øl, og ølbrygning indgik i enhver husholdnings arbejde. Hertil behøvedes humle, og denne plante tilførtes landet af de såkaldte humleførere, der med deres kærre hver eneste år drog op ad Hærvejen fra deres hjemstavn, der på den tid – efter hjemstedsangivelserne at dømme – lå i Mecklenburg. I senere århundreder kom humleførerne som regel fra egnen omkring Magdeburg. Til de lidt mere kræsne ganer blev der også indført færdigbrygget øl fra Hamburg og Einbeck.

Denne blanding af fornødenhedsartikler og mere luksusbetonede varer går igen inden for handelen med tekstiler og tekstilprodukter. Indførselen af hør og hamp var til den hjemlige tilvirkning, men dertil kom også importen af forskellige færdigproducerede tekstiler, lærred, linned, silke- og uldtøjer. Kobberførere med deres kobberkedler til brændevinsbrænding og andre kobbering til de fornemmere husholdninger nævnes også i ny og næ i regnskaberne. Og endelig er der alle de varer, der samledes i begrebet »kramvarer«. Kramfade, kramkasser, kramkurve og »korsbundne pakker« indgår jævnligt blandt de ting, som handlende sydfra havde med sig.

Det er ikke her tanken at opremse alle de varer, der findes anført i regnskaberne fra Gottorp og fra Ribe og Kolding i disse år. Et par eksportartikler bør dog endnu nævnes, nemlig fisk og huder og skind.

Især Ribe stod for fiskeeksporten, og hvillinger var langt den vigtigste artikel, men sild, ål og tørfisk findes også inden for datidens vareudbud. Oksehuder og fåre- og lammeskind nævnes ofte blandt de varer, som de udenlandske købmænd førte med sig som returfragt på de vogne og kærre, der havde fragtet humle, hør og alskens kramvarer nordpå. Mange handlende drev i virkeligheden en art »bissekræmmerhandel«, hvorved der forstås, at handelsmanden hele tiden måtte have i tankerne, hvilke varer der kunde afsættes der, hvor han kom hen på sine rejser, og det enten han var for nord- eller sydgående.

Selv om kildematerialet endnu kun foreligger meget spredt og tilfældigt fra tiden mellem 1435 og 1523, viser det klart og tydeligt, at handelen på Hærvejen allerede på den tid har givet folkene på Toldsted rigeligt at bestille. Vejfarende kom og gik, kendte personer og jævne folk imellem hinanden, bestandigt var der nogle, der holdt rast ved Toldsted,

og for hvem det oven på rejsens besværligheder var en sand lise at søge ind på kroen.

Således blev det ved århundred efter århundred. Så længe der var liv på Hærvejen, var der også travlhed på Toldsted.

Toldsted 1523-1629

Udsyn over tiden

Siden 1523 var Norden delt i to stater, Danmark-Norge med hertugdømmerne og Sverige med det dertil hørende Finland, og århundredet derefter var præget af rivaliseringen mellem de to magter. Den nordiske syvårskrig (1563–70) og Kalmar-krigen (1611–13) er de ydre udtryk herfor. Først efter Christian IVs hovedkulse deltagelse i trediveårskrigen, der førte til det for hans riger og lande så skæbnesvangre nederlag ved Lutter am Barenberg i 1626, blev det klart, at Sverige fremover måtte anses for den stærkeste magt i Norden.

I den første menneskealder efter 1523 overskyggedes udviklingen i vort land af de mange store begivenheder, der fandt sted inden for det Tysk-Romerske Rige. Kejser Karl V sejrede over franskmændene ved Pavia i 1525, hans landsknægte stormede i 1527 pavens Rom, hans hære tvang tyrkerne til at opgive belejringen af Wien i 1529, og nok engang tvang han franskmændene til fred, hvorved Flandern kom til kejserriget. I endnu to krige sejrede kejser Karl over franskmændene, og det var derfor ikke så underligt, at Christian III efter den sejrige udgang af Grevens fejde i 1536 bestandigt måtte frygte kejseren, der var Christian IIs svoger. Først med fredsslutningen i Speyer i 1544 var faren sydfra drevet over, og troppesamlingerne ved Hærvejen kunde trækkes tilbage.

Selv om Christian III var en overbevist evangelisk-luthersk kristen holdt han sig neutral i de luthersksindede fyrsters krig, der førte til Karl Vs sidste, store sejr ved Mühlberg i 1547. Det skulde dog snart vise sig, at kejserens magt byggede på sand, idet de tyske fyrster – ligegyldig hvilken religiøs opfattelse de hyldede – forstod at bevare deres uafhængighed over for kejseren. Efter Karl Vs abdikation i 1556 blev hans vældige rige delt mellem sønnen, Filip II, der fik Spanien, Nederlandene m.m., samt kolonierne hinsides havene, og en broder, der fik kejsertitlen og de østrigske arvelande. I disse år oplevede Spanien sin storhedstid, og der tilførtes

landet store rigdomme i guld og sølv fra dets oversøiske besiddelser. Dette medførte en voldsom inflation, hvis virkninger på prisniveauet smittede af på vore eksportvarer, ikke mindst studene.

Den sidste halvdel af 1500-årene var præget af megen politisk, økonomisk, social og religiøs uro, især i Vesteuropa. Mest mærkede man på Toldsted til nederlændernes uafhængighedskrig mod spanierne, der var begyndt i 1565. Med erobringen af Antwerpen i 1585 lykkedes det spanierne at bevare herredømmet over de sydlige Nederlande, Flandern, Brabant etc., hvorimod oprøret lykkedes i de syv nordlige provinser, Holland, Zeeland, Utrecht, Geldern etc., og Amsterdam blev derefter det nordeuropæiske kontinents betydeligste handelsby. Englændernes sejr over »armadaen« i 1588 fjernede for stedse truslen fra Spanien.

Også ved Østersøen blev meget forandret i løbet af århundredet. Efter det lübske nederlag i Svendborg sund i 1535 var det blevet klart, at Lübecks og hanseaternes magt var blevet brudt, og længere østpå lykkedes det Polen efter den tyske Ordensstats sammenbrud at blive herre over Livland i 1561, mens svenskerne tog Estland. Christian III's søn, Magnus, havde derimod ikke større held som hertug over Øsel. Ind i 1600-årene blev svenskerne imidlertid de rådende på disse kanter. Ved freden i Stolbova i 1617 blev russerne tvunget tilbage fra Østersøen, og i 1621 blev Gustav Adolf herre over både Livland og byen Riga.

Det var ikke mindst svenskernes fremgang, der fik Christian IV til at gribe ind i trediveårskrigen. Snart lå imidlertid hans riger og lande åbne for Wallenstein, kejserens feltherre, der i 1627 rykkede ind i Jylland ad Hærvejen.

Det var ellers som den evangelisk-lutherske tros forsvare, at Christian IV var draget i krig. Helt siden hans farfar, Christian III, i sine unge dage havde været hertug over Haderslev og Tørning, havde lutherdommen været sat i højsædet. Haderslev provsti kan allerede i 1526 betegnes som luthersk, og Tørning len fulgte efter i 1528. Altimens havde røret bredt sig overalt i Slesvig stift, og siden 1527 var der ingen tvivl om, hvad vej vinden blæste.

Da Christian III var blevet konge over Danmark og Norge, var det også hans agt at gøre disse to riger evangelisk-lutherske, og det fik han gennemført umiddelbart efter afslutningen på Grevens fejde i 1536. Først i 1542 var imidlertid tiden moden til, at der også kunde udsendes en of-

Zeitunge ausz Antorff.

Man sagt allhie, der Türck inn Hungern auch Nidderlage gehapt hat, sein alle gute Zeitung für die Christen. . . Ausz Hispania hab Ich Zeitunge, die Schiff vonn Peru alspalch ankommenn, sollen pring gros Golt vnd Silber. Inn Hispanienn hat mann viel Silber-Reiche Gruben fundenn, also dasz mann groszenn Reichthumb darausz zeucht, das der Konig alle zu sich nimpt, vnd gibt denn Leuthen Renthe.

Brev fra hertug Adolf af Gottorp til Christian III, dat. 1556 4/9, med »tidende« fra Antwerpen, dels om et tyrkisk nederlag i Ungarn og dels om et skib med guld og sølv fra Peru til Spanien og om den spanske konges deraf følgende rigdom.

Nyheder af den art har utvivlsomt også været under debat blandt krogæsterne på Toldsted, og prisrevolutionen i Vesteuropa mærkedes snart efter også på vore breddegrader, hvor eksporten af okser fik et vældigt opsving.

RA. TKIA. A 61.

ficiel kirkeordinans, gældende for hertugdømmerne Slesvig og Holsten.

I 1544 delte Christian III sin magt i hertugdømmerne med sine yngre brødre, Hans og Adolf. Sidstnævnte fik som den yngste lov til at vælge først, og han valgte Gottorp slot til sin residens, og hans del af hertugdømmet Slesvig blev den allersydligste del, samt Abenrå amt, hvortil Toldsted jo hørte. Haderslev-Tørning og Tønder amter tilfaldt hertug Hans (den Ældre), der snart efter lod det fornemme renæssanceslot Hansborg opføre i sin residensby Haderslev. Hertug Hans døde ugift i 1580, og Haderslev-Tørning kom derved til kongens del af hertugdømmet, mens Tønder amt gik til den gottorpske hertug Adolf. Sønderjylland var derefter delt i bæltter: først det kongelige Haderslev amt fra kyst til kyst, derefter de gottorpske amter Abenrå og Tønder, så igen et kongeligt amt fra kyst til kyst, nemlig Flensborg med Bredsted, og endelig den allersydligste del af hertugdømmet med Slesvig, Eckernförde og Husum som gottorpsk område.

Atter engang var der således en grænse tværs over Hærvejen nord for Toldsted, svarende til den politiske situation, der mellem 1435 og 1440 havde betinget anlægget af et toldsted her, hvor vejene nordfra mødtes.

Asmus Arnkiel og hans tid

Den første omtale af en tolder på Toldsted stammer fra Åbenrå amts ældste regnskaber fra 1535, hvor der nævnes en Asmus tor Tolneste, Asmus til Toldsted, og der kan ikke være tvivl om, at det er den samme person, der i 1539 kaldes Asmus Kukelhan. Først i amtsregnskaberne fra 1563 – de næste, der er bevaret fra den tid – kaldes han ved sit rette navn: Asmus Arnkiel.

Kukelhan er utvivlsomt et øgenavn til kromanden på Toldsted. Undertiden kaldes han også efter sit erhverv Asmus Kröger (plattysk for: kromand). Når de forskellige tilnavne går i svang, hænger det sammen med, at det endnu ikke var blevet almindeligt hos borgere og bønder at bruge faste familienavne. Det tyder derfor både på slægtsbevidsthed og på en vis fornemhed, når navnet Arnkiel er blevet fastholdt ned gennem århundrederne.

Navnet Kukelhan leder uvilkårligt tanken hen på det åbenråske øl, der på den tid bar dette navn. »Man brygger her et godt øl, som kaldes Kückelhaen«, fortæller kartografen Johannes Mejer i sine tilføjelser til Claus Møllers bykrønike, og han fortsætter: »Det er virkelig et godt øl, ja, om man vil tro det, bedre end øl fra Wismar, thi før i tiden har de af adelen, som boede her i fyrstendømmet og i Sundeved, foretrukket dette åbenråske Kückelhaen og ladet det bringe til deres gårde«. Hvis ølsorten Kückelhahn har været bekendt så vidt og bredt, bliver det ikke så vanskeligt at forstå, at den mand, der drev det største kroeri i Åbenrå by og amt, let kunde få dette navn hæftet på sig, og det så meget mere, som de pågældende øltønder sikkert har været brændemærket med en hane, et mærke, der har haft en vis lighed med Arnkielernes våben, et ørnelår med tilhørende klo.

Asmus Arnkiels ungdomsår har været præget af megen uro. Med egne øjne har han set hertug Frederiks og Johann Rantzaus landsknægte og ryttere under deres færd nordpå ad Hærvejen i 1523 forbi det nedbrændte Toldsted, og det er nok kommet ham svært tilpas, at styrkerne undervejs valgte at slå lejr ved Rise. De påfølgende uroligheder, stormen på Åbenrå og bondesammenløbet på Urnehoved, har naturligvis måttet gøre det allerstørste indtryk på ham. Han har herefter ikke været i tvivl om, at fremtiden tilhørte den nye konge, Frederik I, og hans mænd, og at Christian IIs sag var uigenkaldelig tabt.

Alt dette var sket, netop som en ny kirke var blevet bygget i Hjorkær, og Toldsted med Nybøl blev sammen med landsbyerne fra Kassø i vest til Arslev i øst lagt ind under det nyoprettede Hjorkær sogn. Også Sønder Ønlev kom med til det nye sogn, mens Nørre Ønlev blev lagt ind under Rise sogn.

I 1525 hjemførte kronprinsen, den unge junker Christian sin kun fjortenårige hustru. Ad Hærvejen har de gjort rejsen fra Lauenburg til Haderslevhus, og snart efter har man også på Toldsted hørt om det unge ægtepars iver og virke for den evangelisk-lutherske sag. Inden et år var gået, stod det fast, at den gamle kirkes magt var blevet brudt i sognene omkring Haderslev, og røret bredte sig videre ud over landsdelen. Allerede i 1528 fik Toldsteds sognekirke i Andreas Generanus – en bonde-søn fra Genner – en ny præst, der var fortrolig med Martin Luthers lære.

Cølibatets afskaffelse var nok den af de nye tanker, som præsterne havde lettest ved at efterleve, og ved sin død i 1577 havde Hjorkærpræsten da også en søn, Jacob Generanus, der kunde overtage hans kald. Han var allerede i 1573 blevet sin faders medhjælper i embedet, og den af hans handlinger, der er blevet af størst betydning for eftertiden, er hans indførelse af en kirkebog. Takket være dette initiativ ejer Hjorkær vort lands ældste kirkebog, noget, der naturligvis også er af den allerstørste betydning for vor viden om Arnkielerne.

Efter Frederik Is død i 1533 blev reformationsrøret en af årsagerne til Grevens fejde, den krig, som kronprinsen blev tvunget til at føre for at blive anerkendt som Danmark-Norges konge. Derimod var han omgående blevet valgt til hertug af Slesvig og Holsten, og krigens uvejr drog derfor uden om disse lande, selv om der jævnligt var tale om troppeforlægninger ad Hærvejen. I Åbenrå amtsregnskaber for 1535 findes der en udgiftspost, fordi Kgl. Majestæt »was tho Tolneste Sondag na Martini«, d.v.s. den 14. november i dette år, og i feltherren Johann Rantzaus regnskaber over afholdte udgifter i forbindelse med krigen nævnes 7 mark dansk, som drabanten på Gottorp sammen med 14 heste havde fortæret hos Asmus på Toldsted.

Efter sejren i 1536 kunde Christian III fortsætte sit reformationsværk i sine to kongeriger, og i forholdet til udenlandske magter var det ham magtpåliggende at følge fredens vej. Et minde om denne holdning er et brev til kongen, som et bud fra Lübeck overbragte Melchior Rantzau på

Toldsted. I kongens fravær havde den selvsikre diplomat brudt brevet, der handlede om kongens mæglervirksomhed mellem hanseaterne og Sverige. Melchior Rantzau, der på den tid var forlenet med Flensborg amt, har meddelt kongen dette i et brev, som han 1537 9/11 har afsendt fra Kragelund i Bov sogn. Når han opholdt sig på sin ladegård Kragelund, skyldtes det pesten, som han fortæller var på vej sydfra op gennem landet. Døden havde allerede holdt sit indtog på Agård i Angel, hvor herredsfogeden for Ugle herred boede, og på frigården Oldemorstoft, meddeler han i sin følgeskrivelse til kongen.

Atter engang et af disse strejflys, der i ny og næ kastes ind over den tids levevilkår. En oplysning om, at pesten var på vej, en trusel, der nok har kunnet sætte skræk i folk, der boede et sted som Toldsted, hvor man som følge af det daglige rykind–rykud var særligt udsat for smitte.

Toldsted var jo nu engang mødestedet for nær og fjern, og at det ikke blot var politiske breve fra Lübeck, der kunde afleveres her, oplyser en kongelig skrivelse af 1551 9/3 om. Heri pålægges det Jesper Krafse på Riberhus at sende saltfisk, smør, vin og voks til kongens underhold på Flensborghus. Lensmanden på Riberhus behøvede dog blot at sende de ønskede varer med vogn til Toldsted, for herfra kunde to kongelige »fordervogne«, der kom med 6 tønner hamburger-øl, tage varerne med tilbage til Flensborg.

Det er givet, at mange gøremål har påhvilet den først kongelige, siden hertugelige tolder, Asmus Arnkiel på Toldsted. Ikke mindst har det naturligt været hans pligt at holde øje med gæster, der tog for godt for sig af de våde varer, såvel som med eventuelle smuglere, der har villet smutte forbi. Husordenen måtte håndhæves, og det har vel ofte ikke været helt let, som det fremgår af et brev til hertug Hans den Ældre fra 1568 21/4. Undervejs hjem fra Bolderslev var to agtværdige borgermænd fra Haderslev, Wilhelm Schumacher – nogle år senere denne bys borgmester – og Thomas Petersen, taget ind hos Asmus Kröger, hvor de havde spist og drukket, som sig hør og bør, men altimens kommer deres karle op at slås i kroens slyngelstue, og den ene af dem, der var fra Obbekær, et af de vestligste sogne i Haderslev vesteramt, blev liggende på valen, stukket til døde i brystet. Sagen fik derefter et retsligt efterspil, hvis udfald efter den tids retsopfattelse var givet på forhånd. Liv for liv!

Bolderslev frigård og Bolderslev fogderi

Efter landsdelingen i 1544 var den tid forbi, hvor Toldsted jævnligt husede de kongelige og deres gæster. Disse forpligtelser var blevet overtaget af Bolderslev frigård, der – som tidligere anført – kan antages at have været Urne-slægtens middelalderlige hovedgård.

Dens privilegier som frigård var i 1452 blevet givet Jes Bundesen (Jesse Bundessone) og hans arvinger »til evige tider«, imod at der hvert år til mikkelsdag blev bragt en tønne honning til Duborg slot i Flensborg. I et skatteregister herfra findes i 1483 særskilt opført 19 gårde i Bolderslev, 5 i Todsbøl, 1 i Ønlev og 5 i Mellerup, og disse ejendomme har antagelig udgjort det særlige Bolderslev fogderi under Bolderslev frigård. Dette gods, der i 1584 for Bolderslevs vedkommende var blevet udvidet til at omfatte 22 gårde og 4 kåd (huse), findes siden kong Hans's erhvervelse af Tørning i 1494 altid nævnt under Tørning len, det senere Haderslev vesteramt. Først i 1850 blev Bolderslev fogderis tre distrikter, Bolderslev, Strandelhjørn og Genner, opløst og indføjet i de sogne, hvori de naturligt hørte hjemme.

Det er åbenbart blevet opfattet som helt naturligt, at en så stor gård som Bolderslev frigård, der tilmed havde fået tillagt særlige privilegier, også måtte kunne påtage sig at huse tilrejsende gæster. Fra 1487 kendes et sådant eksempel, idet Viborg-bispen Niels Glob og ridderen Erik Ottosen Rosenkrantz (Christian Is hofmester), da to gange gjorde ophold på Bolderslev frigård. Udgifterne til de høje herrers forplejning blev afholdt af Flensborg amt ved amtmanden, Joachim Reventlow, fordi – som det hedder – »min nådig Herre Kongen beredte dem kost der«.

I 1530 blev det pålagt frigårdsejeren i Bolderslev, Bunde Jensen, at give hertugen af Haderslev-Tørning gratis husly under hans rejser ad Hærvejen. Det fremgår af det fornyede privilegiebrev, som hertug Christian 1530 5/7 udstedte for Bolderslev frigård, og det blev gentaget i Christian IVs fribrev af 1614 6/1. I det første fribrev oplyses, at hertugen af Haderslev-Tørning havde overladt frigården nogle jordarealer, to stykker stufjord, imod at frigårdsejeren »forskafter Os og Vore hofsinder, når Vi tager ind hos ham i Bolderslev, frit grovfoder til Vore heste, til så mange, som kan stå i hans gård, og til alle og enhver, der for Vor skyld har noget at gøre der«, og i henhold til Christian IVs fribrev slap frigårdsejeren – det var nu Bunde Jensens sønnesøn, Asmus Petersen –

for en påtænkt afgift til den kgl. statholder og amtmand i Haderslev »på grund af den tidligere og nuværende megen rejsen til og fra og forsyning til Vore med frit foder og natteleje hos ham i Bolderslev«.

Det er utvivlsomt på denne baggrund, at de to borgere fra Haderslev havde haft ærinde i deres hertugs landsby i 1568, inden deres karle havde forgrebet sig på hinanden under en rast på Toldsted, og det er grunden til, at Bolderslev nævnes et par gange i 1593 i nogle antegnelser til Hans Blomes regnskaber for Haderslevhus. Amtet skyldte en sum penge efter enkedronning Sophies ophold i Bolderslev hos Rasmus Persen (Asmus Petersen, ejer af Bolderslev frigård), og dertil kom en udgift til vin – 14 mark 6 skilling for 23 kander vin –, som i Bolderslev var blevet skænket til hertugen af Mecklenburgs gesandt. Bemeldte udsending fra enkedronningens hjemland har nok lidt af dårligdom, siden der også var blevet betalt 23 mark for urter og »confect« fra apoteket, mens han havde opholdt sig i Haderslev.

Få år senere, i februar 1596, opholdt hertug August af Lüneburg sig både på ind- og udrejsen af landet i Bolderslev, hvor der ligeledes på det offentlige bekostning blev trakteret med madvarer, øl og vin.

Den af de danske konger, der oftest og tiest har opholdt sig i Bolderslev, er den rejseglade og evindeligt foretagsomme Christian IV. I sin lange regeringstid – fra 1596 til 1648 – har han atter og atter overnattet i Bolderslev, og takket være hans skrivekalendere og egenhændige breve er det muligt at datere disse ophold. Sammenlagt tilbragte han over halvdelen af sin regeringstid i hertugdømmerne, og det var naturligvis helt selvfølgelig, at han på sine mange rejser mellem de to kongelige byer, Haderslev og Flensborg, gjorde ophold på Bolderslev frigård, og andre af adel fulgte det kongelige eksempel.

I 1620 kom kongens ophold i Bolderslev til at vare længere end forudset. Han var netop ankommet fra digebyggeriet i Bredsted i Nord-Frisland, men følte sig ikke rigtig veltilpas og har derfor i sin skrivekalender under 1620 31/8 noteret: »laa stille sammesteds formedels Svagheds Skyld«. Sygdommen tog til, men kongen hastede videre. En lille måneds tid senere var han til alters i Frederiksborg slotskirke, og dagen efter skriver han, at der var »tvivl om livet«. Atter en måned senere var kongen imidlertid rask. Under en rejse mellem Kolding og Flensborg overnattede han i Bolderslev mellem den 27. og 28. oktober, og lad os med

dette lille vue over kongens færden gennem et par efterårsmåneder i 1620 slutte omtalen af Christian IVs mange ophold i Bolderslev. Folkene på Toldsted har formodentlig hilst den kongelige kortege, når den passerede forbi ad Hærvejen.

Christoffer Arnkiel og den sønderjyske bonde-overklasse

Da Jacob Generanus i 1573 begyndte at føre en kirkebog over de kirkelige handlinger inden for Hjordkær sogn, var Asmus Arnkiel åbenbart død, siden han ikke nævnes her. Hans søn og efterfølger, Christoffer Arnkiel, findes omtalt første gang i 1575 i forbindelse med en søns dåb. Han var gift to gange, først med Kirsten, der døde i 1595, og derefter med den tredive år yngre Anna, der levede helt til 1645. Selv døde Christoffer Arnkiel i 1616, 81 år gammel, og han må derfor være født ca. 1535.

Christoffer Arnkiels mange år som tolder og kromand på Toldsted var en tid uden krige (Kalmar-krigen 1611–13 var så langt borte) og derfor alt i alt en vedvarende opgangstid. Virkningen af den vesteuropæiske prisrevolution mærkedes tydeligt i form af en ustandselig prisstigning, og det betød naturligvis en vældig gevinst for alle dem, der havde noget at sælge. For de sønderjyske bønder var det en umådelig fordel, at de – i modsætning til deres standsfæller nord for Kongeåen – selv kunde forestå salget af deres landbrugsvarer, især stude, heste og svin.

De høje priser, som udlandet dengang var villig til at betale for voreksport, medførte i årenes løb en solid velstand i mange sønderjyske bondehjem, og den skabte forudsætningen for en bonde-overklasse, bestående af selvejere og arvefæstere imellem hinanden. Denne stand var nok afgrænset opadtil mod adelen, men den forstod også nøje at drage skellet nedadtil. Der findes fra årene omkring 1600 og senere adskillige vidnesbyrd om, hvorledes denne klasse af sønderjyske storbønder, herreds- og sognefogeder, frigårdsejere, møllere, toldere og sognepræster, og hvad der nu kunde være af sligt folkefærd, indgik økonomisk og socialt særdeles velovervejede ægteskabsforbindelser. Herved skabtes en mærkbar afstand nedadtil mod de jævne fæstere og kådnere (husmænd), ligesom der igen fra disse var befæstet et formeligt svælg ned til godsdistrikternes, det vil især sige Søgårds og Grams, usselige livegne.

Tolderfamilien på Toldsted udgjorde i så henseende ingen undtagelse. Af stand og stilling tilhørte den fuldt og helt bonde-overklassen. De ægte-

skaber, som nogle af Christoffer Arnkiels børn indgik, fortæller deres tydelige sprog. Datteren Metta (født 1581, død 1659) blev gift med Enstedts sognefoged, Jes Thaysen i Stubbæk, og deres sønner blev begge herredsfogeder over Lundtoft herred, først 1642–61 Peter Thaysen i Stubbæk, gift med en præstedatter fra Løjt, og derefter 1661–82 Michael Thaysen, ejer af Buskmose i Rinkenæs sogn. Sidstnævnte var gift med enken efter Hans Bennich til Buskmose, og hun var en datter af herredsfoged Friedrich Bentzen, Tønder herred. En ældre Hans Bennich havde for øvrigt været gift med en datter af Peter Bundesen, ejer af Bolderslev frigård 1559–84.

Hele tiden er der tale om såkaldt standsmæssige ægteskaber, og det kom også til at gælde for Jürgen Arnkiel, Christoffer Arnkiels ældste søn af andet ægteskab og den, der blev hans efterfølger i embedet som tolder på Toldsted. Hans hustru blev nemlig Voldborg Troelsdatter fra Hjerndrupgård, og det var efter hendes fader, Troels (eller Truels) Nielsen, at den bekendte Troels (eller Trogillus) Arnkiel har fået sit fornavn.

Krise, bondetog og udrensninger inden for embedsstanden

Den vældige fremgangstid, der havde præget det økonomiske liv i den sidste halvdel af 1500-årene, blev pludselig afbrudt af nogle krisear på begge sider af 1600. Prisskruen var øjensynligt løbet løbsk, og da høst-udbyttet i disse år blev ringere end ventet, måtte mange småkårsfolk sulte.

Den kendte kalendermand og sognepræst i Hellevad-Egvad sogn, Niels Heldvad (Nicolaus Helduaderus), blev helt naturligt den første, der offentligt tog til orde mod den omsiggribende nød. Ikke for intet udsendte han år efter år (lige fra 1590 til 1634) en almanak, ledsaget af en forudsigelse for det kommende år – kaldt »Prognosticon« eller »Practica« –, og nu lod han som en ret Zions vægter sin basun lyde i sin »Practica« for året 1598 (det vil sige skrevet i løbet af 1597).

Råt og usminket for han løs på købmænd, storbønder og møllere, der havde søgt at udnytte dyrtiden til egen fordel. »Gud ser, hvor ubarmhertigt de forbandede, ugudelige og tyranniske mammonister (Mammons-dyrkere), hin rige frådseres staldbrødre, handler med deres gaver og med jordens afgrøde! Når Han giver dem i overflod, da driver de den allerugudeligste jødiske åger dermed, så at det var billigt, om de med

almuens forbandelse blev fordømt og bortkastet til helvede. Dette er nemlig deres kunst: Kommer en fattig bonde til dem og begærer i sin nød og trang en daler til låns, da må han straks uden al nåde og barmhjertighed udlove 1 ørtug*) rug eller byg derfor til mikkelsdag. Omendskønt han byder firedobbelt rente, hjælper det ham intet. De svarer ovenikøbet bespotteligt: »Jeg tager ikke rente, thi præsterne har forbudt det«, men betænker ikke, at hver ørtug rug almindeligvis ved mikkelsdagstider gælder to daler, og hvad synd det er at udnytte sin næste«. »Disse kornkræmmere gemmer til en dyrere tid, således som vi har set forgangen år, og sælger da den fattige hver ørtug igen for 5, således som det almindeligvis sker, men også for 7, 8, eller 10 mark lübsk, hvorover mangan én er gået fra hus og hjem, siden disse helvedesbrande har fået overhånd«.

»Kan det ikke kaldes at tage de fattige brødet ud af munden? Hedder det ikke at udsuge fattigdommen? at martre, kvæle og lade sin næste sulte ihjel? Hedder det ikke at stjæle, og kan de ikke kaldes åbenbare tyve? Hedder det ikke at glemme al kristelig kærlighed? Hedder det ikke at have et forstokket, djævelsk hjerte og ikke et menneskehjerte? Og alligevel må man tilbede og påkalde disse kornherrer, takke og tage hatten af for deres redelige købmandsskab og kalde dem »Nådige Herre«. Sikke tider vi lever i! Hvor er verdens ubarmhjertighed dog stor! Hvad kan sol og måne, ja alle himmelens stjerner, andet end forvandles, formørkes, ryste og bæve over denne verdens ugudelighed!«

Det citerede udtog af Niels Heldvads »Practica« for året 1598 vil være tilstrækkeligt til at give et indtryk af den voldsomhed, hvormed han angreb alle dem, der drog fordel af den vedvarende prisstigning. Hans uhæmmede ordvalg er i virkeligheden noget helt enestående for den tids vedkommende. Noget tilsvarende kendes i hvert fald slet ikke fra kongeriget, og Niels Heldvads udtryksmåde skal nok derfor bedømmes på baggrund af den sønderjyske landbefolknings relativt frie og selvstændige stilling. Røret fandt for øvrigt også vej til Abenrå amtsregnskaber for 1597, hvor der findes opført bøder af fire mænd, to fra Hjordkær, een fra Årslev og een fra Mjøl, »ihrer unbilligen und unchristlichen Judenwucherei halber«.

*) 1 ørtug rug eller byg er lig 10–12 skæpper.

Niels Heldvad blev som følge af sit forfatterskab en omstridt mand. Samtidig med de voldsomme udfald mod dem, der drog fordel af inflationens stigende varepriser, havde han også i 1597 udsendt det ældste kampskrift på dansk mod calvinismen under titlen »Elevsinia Sacra«, og snart efter så han sig derfor i stand til i sit »Prognosticon« for året 1600 at meddele, at han havde pådraget sig »mange onde menneskers og gnieres ugunst og fjendskab«. Til sine lokale fjender regnede han herredsfoged Bertram Jensen i Bedsted, samt møllerfamilien på Hellevad vandmølle i sin egen hjemby. Her var herredsfogedens søster gift, først med møller Marquart Hansen, og efter at han var blevet myrdet i 1597, med den nye møller, Jes Iversen.

På Toldsted, hvor handelsmænd kom og gik, har der næppe heller været tilfredshed med den bramfrie Hellevad-præsts afsløringer, og det er nok et minde om sådanne stemninger, når Troels Arnkiel mange år senere lidt nedsættende talte om Niels Heldvads manglende præstelige værdighed.

I sin »Practica« for året 1603 (og disse bøger var jo altid forfattet året før) mente Niels Heldvad dog at kunne glæde sig over, at han havde fået øvrighedens tilslutning til sin kampagne mod pengepugerne, »der – på grund af pengenes stadig synkende værdi – havde begyndt et kornåger, hvormed de altid kunde vinde een daler oven på den anden. Det drev de så længe, at mangan en ærlig mand blev drevet til tiggerstaven«.

Øvrighedens lokale repræsentant var amtmanden over Åbenrå amt, Friedrich Ahlefeldt (ikke at forveksle med den senere storkansler, Frederik Ahlefeldt). Han havde tiltrådt sit embede i 1597, altså netop ved den tid, da kriseårene satte ind, og han gjorde sig straks upopulær i vide kredse ved at afkræve bønderne i Åbenrå amt 1 rdl. af hver toftrode jord (ca. $\frac{1}{3}$ ha), som de indhegnede eller indgrøftede og derved unddrog fællesskabet.

Udskiftningen af en del af landsbyernes marker havde været i gang gennem hele 1500-tallet, men den greb mere og mere om sig, hvilket utvivlsomt var en følge af de gode priser, der blev betalt for de varer, som bønderne var i stand til at producere. Overgangen til individuel drift af jorden havde hidtil kunnet foregå uden indblanding fra øvrighedens side, og amtmandens opkrævning af toftrodepenge, der klart fremgår af amtsregnskaberne for året 1597, blev derfor naturligvis af amtets bønder

opfattet som en ulovlig form for beskatning.

Følgen blev en række konfrontationer med amtmandens embedsmænd, først og fremmest amtsskriver Wolf Kalundt og dennes sekretær og svigersøn, Claus Esmarch. Utilfredsheden bredte sig fra sogn til sogn, og i 1603 besluttede 125 af Abenrå amts bønder at mødes ved Toldsted for i samlet flok at drage til deres hertug på Gottorp.

Ligesom Hellevad-præstens skrivelser gik også denne demonstration langt ud over, hvad man kender til fra andre dele af vort land, og end mere må det forbyse, at øvrigheden på Gottorp tog notits af bøndernes klager, der var sammenfattet i en stort anlagt skrivelse med ikke færre end 28 klagepunkter.

I skrivelserne gøres der til indledning opmærksom på, at landbefolkningen snarere kunde opdeles i tre grupper end i det sædvanlige skel mellem jordejende bønder og småkårsfolk. Herredsfogeder, møllere og skrivere – og her kunde toldereren på Toldsted også udmærket have været nævnt – nød nemlig alle godt af skattefrihed som en del af deres løn, og de havde derfor ikke de almindelige bønders problemer. Det samme gjaldt alle de mange småkårsfolk, der intet ejede og derfor heller intet havde at miste. Den del af landbefolkningen, der måtte bære byrderne ved de nye skattepålæg, var de egentlige bønder, gårdmandsklassen, og her – som andetsteds i Sønderjylland – var der ikke grund til at skelne mellem selvejere og arvefæstere.

Her skal der ikke redegøres for klagerne i alle detaljer, men blot fremhæves det bemærkelsesværdige i den reaktion, som fulgte oven på bonde-toget til Gottorp. Det var nemlig noget, der også på det nøjeste vedrørte tolderfamilien på Toldsted.

Wolf Kalundt blev i 1603 forflyttet til Løgumkloster amt, hvor han snart efter også gerådede i strid med en række af denne flækkes fremtrædende mænd. Hans sekretær, Claus Esmarch, efterfulgte ham i embedet som amtsskriver i Abenrå, men kun to år senere måtte også han træde tilbage til fordel for Peter Moritzen, der forblev i embedet i mange år. Skiftet hænger utvivlsomt sammen med, at amtmand Friedrich Ahlefeldt i 1605 opgav sit amtmandsembede og forlod Abenrå for at henleve sine sidste leveår som privatmand på sine godser. Claus Esmarch kom i stedet ind i byens råd, og allerede i 1608 var han nået frem til at blive borgmester.

Den nye amtmand i Abenrå, Clemens Gadendorp, døde året efter, og embedet var derefter vakant indtil slutningen af 1608, da hertug Johann Adolfs altformående minister og »intimus«, hofråd Johann von Wouwern, overtog forvaltningen, selv om han forblev bosat på Gottorp.

De mange omskiftelser måtte helt naturligt sætte deres præg på livet i Abenrå amt, og det vakte nogen opmærksomhed, da den konstituerede amtmand fra Gottorp, Johann von Wouwern, på en rundtur i sit nordlige embedsdistrikt også kontaktede Niels Heldvad, og fra denne højkirke-mand og rettroenhedens forsvarer fik sin dom over sin rationalistisk-humanistiske livsholdning i form af et horoskop, der ved hjælp af stjernernes stilling i fødselsøjeblikket (»nativiteten«) gav den mægtige mand et og andet at tænke over. »Der Helduaderus hat mir eine Nativität gestellet, ich wil ihm wieder eine andere stellen: Der Teufel sol ihn holen!!«, og inden udgangen af året 1608 måtte Niels Heldvad sammen med sin familie forlade præstekaldet Hellevad-Egvad, som hans slægt havde haft siden reformationen.

Den næste begivenhed, der gav genlyd ud over egnen, var mordet på borgmester Claus Esmarch og Abenrås brand kort efter i 1610. Snart gik rygten, at flere højstående personer var implicerede. Nok var det lykkedes drabsmanden, Jørgen Schütte fra Jørgensgård teglgård, at undslippe, men Niels Heldvads efterfølger i embedet, Jørgen Lund, blev snart efter henrettet i Flensborg som medvider i mordsagen, og hans gamle fjende, herredsfoged Bertram Jensen, hvis broder, Johannes Prætorius (efter latinsk prætor: en foged), var sognepræst i Højst, fik en stor bøde og døde i 1611 som en knækket mand.

Men dødens høst blev endnu større, idet den myrdedes svigerforældre, amtsskriver Wolf Kalundt og hustru Margaretha von Eitzen, efter streng tortur blev dømt og henrettet som medskyldige i den skændige gerning, en retsafgørelse, der meget stærkt peger hen imod et justitsmord.

For Johann von Wouwern har det næppe været ukært, at det var dateren af den tidligere evangelisk-lutherske superintendent (biskop) Paul von Eitzen, der måtte lide døden på et skafot. »Jeg gruer og gider ikke tænke på det«, skrev den rationalistiske humanist i et samtidigt brev til en ven om denne sag. Kun et par måneder senere lykkedes det at få dr. Paul von Eitzen, en broder til den henrettede kvinde, offentligt skandaliseret, og ophavsmanden hertil var hofrådets betroede tjener, Berend No-

bis, en mand, der senere blev hekseinkvisitor og til sidst i et anfald af sindssyge gjorde ende på sit liv ved at springe ind i et af ham selv tilrettelagt bål.

Som følge af, at præstekaldet Hellevad-Egvad stod ubesat, mente Niels Heldvad i 1610, at han nu atter kunde sætte sig til rette i sit gamle hjem, men i julen 1611 – tre år efter sin første flugt – måtte han og hans familie igen ud i landflygtigheden og denne gang for stedse. I sin egenskab af gottorpsk kirkepræsident havde Johann von Wouwern stævnet Niels Heldvad for konsistorium og i dette møde sat ham en sådan skræk i livet, at flugten bort fra hjemstavnen var blevet hans eneste mulighed for redning.

Det kunde se ud, som om ondskaben også fremdeles vilde vinde sejr, men i 1612 nåede rygtet om den altformående gottorpske hofråds død den 30. marts både til Toldsted og til Niels Heldvad i hans landflygtighed. En årrække med mærkelige og opsigtsvækkende hændelser inden for Abenrå by og amt syntes dermed bragt til en afslutning.

Christoffer Arnkiels vilde og uvorne sønner

I sit første ægteskab havde Christoffer Arnkiel tre sønner, der overlevede den dengang så dødsensfarlige spædbørnsalder: Asmus Arnkiel, født 1583, Hartvig Arnkiel, født 1589, og Jacob Arnkiel, født 1592. Hans efterfølger som kromand og tolder, Jørgen Arnkiel, født 1597, var en søn af hans andet ægteskab, og det samme gjaldt Frederik Arnkiel, født 1603.

I det travle hjem på Toldsted har der vel næppe altid været tid nok for forældrene til at tage sig af deres børn, eller også var det velstandsårene efter 1610 med for let adgang til de våde varer, der har virket korrumperende. Eet står i hvert fald fast: alle fem brødre har fået deres navne indført i den tids bøde- og strafferegistre.

Allerede i 1601 måtte to naboer, Jes Eschelsen og Peter Eschelsen i Nybøl, betale en bøde, fordi de i Christoffer Arnkiels hus havde øvet »muertwillen« – et ord, der på den tid betød mere end blot »overdreven kådhed«. Herved var de kommet til at såre tolderens søn, utvivlsomt den dengang 18-årige Asmus Arnkiel. Ved den lejlighed var det husets unge søn, der blev betragtet som den skadelidte, men i 1612 var det ham, der stod anklaget som skyldig, og Asmus Arnkiel blev dømt til at betale

amtet 2 rdl i bøde for at have slået Peter Eschelsen. Opgøret fra de unge år synes således ikke at have været glemt.

Året efter var der atter rav i den. Brødrene Asmus og Hartvig Arnkiel stod da anklaget for Abenrå byting. Jacob Petersen fra Tønning beskyldte dem for at have tilføjet hans broder, Hans Petersen, stor skade på åben gade, da han ved aftenstide var på vej hjem til sit herberge.

Men ikke nok med det. I amtsregnskaberne bøderegister for 1613 nævnes følgende ugeringer:

Asmus Arnkiel har slået en fremmed barbersvend og hugget to fingre af hans venstre hånd. Bøde: 4 rdl.

Hartvig Arnkiel har slået samme svend med sit spyd over halsen. Bøde 2 rdl. (Muligvis samme ugering, som manden fra Tønning havde beskyldt de to brødre for).

Asmus Arnkiel har slået Nis Ovesen (Owess) fra Hostrup, så hans hoved blødte. Bøde: 1 rdl.

Jacob Arnkiel har slået Caspar Meier fra Holstebro på munden. Bøde: ½ rdl.

Det skete altsammen i 1613, og i 1615 var det igen galt. Hartvig Arnkiel måtte da betale en bøde til amtet på 1 rdl for at have såret Hans Schneider (skrædder) fra Uge.

Langt værre følger fik imidlertid udgangen af et slagsmål, som brødrene Asmus, Hartvig og Jacob Arnkiel i begyndelsen af 1615 havde med Abenrås byvægter, Jørgen Hansen, og dennes medhjælper, Jens Mus. Byvægteren døde, og Jens Mus havde været vidne til den skændige handling. Et nævn på 12 mand dømte derefter ved bytinget 1615 20/3 både Asmus og Jacob Arnkiel »van ehrem halss und frede« som skyldige i drabet.

Der blev samtidig udstedt arrestordre mod Hartvig Arnkiel i anledning af den skade, som han havde tilføjet vægterens medhjælper, Jens Mus, og det fremgår af amtsregnskaberne, at han måtte betale 7 rdl for sit slagsmål med Jens Mus. Med sit spyd havde han slået og stukket Jens »Wechter«, hedder det her, således at dennes ene arm var kommet af led og næsten slået »itu«, i to dele (»in zwei geschlagen«).

Asmus Arnkiel, der siden 1612 havde været gift med enken efter en bonde i sin hjemby Nybøl, slap dog ud af drabssagen. Han har muligvis forladt både hus og hjem og sin barnløse hustru. Han er i hvert fald ude af sagaen.

Christoffer Arnkiil tho Tholnstede,
humatur die 19. Aprilis Ao 1616.
Ao ætatis 81.

Jacob Tolnsted
decollatur Apenradæ die 27. May Ao 1616.

På en af siderne i Hjordkær kirkebog har sognets præst fra 1577 til 1626, Jacob Generanus, givet sin korte og knappe melding om afslutningen på et menneskeligt drama, der nok er blevet nøje fulgt af egnens befolkning. Den gamle fader blev begravet i sit 81. år, og sønnen – hvis rette efternavn præsten ikke har ønsket at oplyse – en god måneds tid senere henrettet i Abenrå.

Den yngste af de tre brødre, Jacob Arnkiel, der netop havde fået en bøde på 5 rdl for at have besvangret Bunde Lorenzens datter fra Nybøl, gik derimod ikke fri, skønt hans nærmeste gjorde, hvad de kunde. Det var frigårdsejeren Asmus Petersen fra Bolderslev, halvbroderen Jørgen Arnkiel, der var fungerende tolder på Toldsted, Hans Nissen fra Uge og broderen Hartvig Arnkiel, der selv havde været impliceret i sagen. Utvivlsomt ved hjælp af skænk og gaver havde de fået den dræbte vægters broder og fader til at give afkald på kravet om dødsstraf over Jacob Arnkiel. De angav som grund, at den sigtede hævdede sin uskyld på trods af Jens Mus's vidneudsagn. 1616 15/4 anmodede de fire slægtninge derfor om hertugens afgørelse i denne sag. Det hjalp dog altsammen ikke noget, og den 27. maj 1616 fandt henrettelsen af Jacob Arnkiel sted i Abenrå. Familien måtte erlægge 15 sk for at få ham begravet. Den henrettedes gamle fader var død en måneds tid forinden og slap således for at opleve udgangen af denne sørgelige sag.

Mord og hor, kiv og strid plettede Arnkielernes omdømme, og det har nok været grunden til, at Hartvig Arnkiel besluttede sig til at bryde op fra hjemstavnen. I 1610, kun atten år gammel, var han blevet gift og gårdmand i Sønder Ønlev, men engang i 1617 rejste han med hustru og fem børn til Blekinge, kongeriget Danmarks østligste provins. Her findes han i 1632 nævnt som Kgl. Majestæts laksefoged på Mørum Laxebo i

nærheden af Sølvborg, og ifølge lensregnskaberne herfra ansøgte han i 1637 om at blive gift igen.

Jørgen Arnkiels ungdomsår

Christoffer Arnkiels ledige embede blev i de første år efter hans død formelt varetaget af hans enke, Anna Arnkiel, men i 1621 blev det overdraget hendes ældste søn, Jørgen Arnkiel.

Jørgen Arnkiels private optræden var noget mere afdæmpet, om end det ikke lod sig skjule, at der også rullede et hidsigt blod i hans årer. I 1619 var han med til Nis Boisens bryllup, og der opstod da en vældig tumult, som endnu afspejles i de bøder, der figurerer i amtsregnskabet for dette år. En af bryllupsgæsterne måtte bøde 5½ rdl, en anden 6½, og Jørgen Arnkiels optræden ved denne lejlighed kom til at koste ham 3 rdl. Han havde nemlig slået Jørgen Jessen fra Søderup »tappert« med sit spyd, såret ham i hovedet og skrammet hans hænder! Selv var han også blevet såret i hovedet, og det måtte gerningsmanden betale 1½ rdl for. Endnu tre af bryllupsgæsterne måtte udrede bødesummer på henholdsvis 1 rdl og 1½ rdl, samt 16 sk, så den slags fester har åbenbart været ret så indbringende for øvrigheden!

Jørgen Arnkiel levede i sine første ungdomsår i et slags papirløst ægteskab med Anna Lorendatter. For at besvangre hende for anden gang måtte han betale en bøde i 1624. Det har han åbenbart ikke ønsket at blive ved med, og han indgik derfor i samme år et højst lovformeligt og tillige særdeles standsmæssigt ægteskab med Voldborg Troelsdatter fra Hjerndrup frigård. De fik efterhånden ti børn, af hvilke Christoffer blev hans efterfølger og Troels den mest navnkundige.

Sidste gang Jørgen Arnkiel nævnes i bøderegistrene, er i Åbenrå amtsregnskaber for 1630, da han må bøde 1 rdl for at have slået Peter Eschelsen, ejendommeligt nok sikkert samme mand, som også hans ældste broder Asmus et par gange havde haft et udestående med.

Borgmesteren i Kungälv, Frederik Arnkiel

Hans lillebroder, Frederik (eller Friedrich) Arnkiel, har en enkelt gang fulgt traditionen fra brødrene med hensyn til slagsmål, idet han i 1623

måtte betale en bøde på 1 rdl for at have såret Åbenrås byfoged, Claus van Arup (eller Claus Clausen fra Arup). Når bøden blev så overkommelig, skyldes det måske, at byfogeden var kendt for sit voldsomme temperament. Indtil 1607 havde Claus været bonde i Arup, men var blevet fordrevet af Ahlefeldterne, der nedlagde Arup landsby til fordel for en ladegård under Søgård. Efter mange stridigheder led byfogeden selv en voldsom død kort tid efter ovennævnte slagsmål.

For Frederik Arnkiel har denne hændelse nok kunnet give anledning til visse overvejelser, og det er måske grunden til, at også han forlod hjemstavnen. Han tog til Norges sydligste provins, Bohuslen, hvor han i 1667 endte sine dage som borgmester i Kongselv (Kungälv). Ejendommeligt nok endte han ligesom sin halvbroder i Blekinge med at blive svensk undersåt i 1658 efter Karl X Gustavs sejr over Danmark-Norge, og deres efterslægt findes endnu i både Sverige og Finland.

Wallensteins indfald i 1627

Det lystige og vilde liv i de første årtier af 1600-årene blev brat afbrudt, da krigen rullede ind over hertugdømmerne og videre ind i kongeriget Danmark, en følge af Christian IVs nederlag ved Lutter am Barenberg i 1626. Den kongelige lejetrophær var i løbet af nogle få dage sidst i september 1627 på vild flugt op ad Hærvejen og skarpt forfulgt af den kejserlige feltherre, Albrecht von Wallensteins soldater, der udgjorde en sammenbragt flok fra alle dele af det Tysk-Romerske Rige, blandt andet også af de fremmedartede kroatere, der af den hjemmehørende befolkning blev kaldt »de vilde krabater«.

Det ser ud til, at de flygtende tropper har søgt at praktisere den brændte jords taktik, og bedre blev forholdene for den bofaste befolkning ikke af, at datidens hære var henvist til selv at skaffe sig deres underhold, hvor de kom frem. Hvad den ene part levnede, var den anden ikke sen til at fjerne eller ødelægge, og snart henlå egnen på begge sider af Hærvejen som et sammenhængende brandbælte. Landsbyerne var alle blevet luernes bytte – det gjaldt Uge og Bolderslev såvel som Rise og Øster Løgum –, og langt ud til siderne nåede hærningerne.

Heller ikke Toldsted undgik denne skæbne. »Der Zolner Jürgen Arnkiel ist, nachdeme Ihme Hauss und Hoff von den Königlich: Reutern abgebrandt, mit Fraw unde Kinderen anderst wohin getzogen, weile an

der Heer-Strassen, da er gewohnt, Niemand bleiben kan, und ist an Zollen Gelde vom Meitagh Ao 1627 her, keine Zollenfelle ein von Ihm gelieffert worden«. Med disse ord har amtsskriver Peter Moritzen i Abenrå amtsregnskaber for 1627 skildret tolderfamiliens situation. Alle havde forladt stedet, handelen var hørt op, og toldoprævningen gav derfor ingen indtægter til den hertugelige kasse.

Da Niels Heldvad i sommeren 1627 sad i sit nye hjem i København og skrev på sit »Prognosticon« for det kommende år, var han belavet på de trængsler, der ventede hans gamle hjemstavn: »Holsten maa oc nu lauge sig til at tage mod disse Fiender, besynderligen mod den ene. Holsten haffuer nu en langsomlig Tid haffd Fred, siden den Tid de Lübske besøgte dennem, An. Chr. 1534, met Suerd, Skud, Ild oc Brand. Gud hielp endnu fremdelis oc holde sin naadige Haand offuer oss. Gud bevare vor allernaadigste Herre oc Koning, Kong Christian, thi gaar det hannem vel, saa haffue wi oss (met Guds hielp) intet at befrycte«.

Hans bøn blev hørt, og det kom ikke til at gå Danmark og den danske konge så slemt, som det så ud til ved udgangen af året 1627. Takket være et smidigt diplomatisk spil, bl.a. med truslen om at få svenskekongen Gustav Adolf med ind i krigen, lykkedes det Christian IVs forhandlere at få sluttet en tålelig fred med kejseren i 1629, og vore lande blev derefter rømmet af de fjendtlige styrker.

Handelen forbi Toldsted 1523–1629

Takket være de årlige toldindtægter fra Toldsted, der findes indført i Abenrå amtsregnskaber, er det muligt at danne sig et skøn over handelen rytme gennem en lang årrække. De findes bevaret fra 1539 og derefter i en nogenlunde sammenhængende række fra 1581/82 (regnet fra 1. maj til sidste april) og frem til Wallensteins indfald i hertugdømmerne og Nørrejylland. 1626/27 blev der endnu som sædvanligt afregnet for tolden, men med den fjendtlige besættelse i efteråret 1627 hørte al toldoprævning op, og hvad der var indkommet i løbet af sommermånederne, var gået tabt. Amtsskriver Peter Moritzen mener derfor – efter at have oplyst om tolderfamiliens og Toldsteds skæbne – at kunne sætte den samlede sum fra majdag 1627 og indtil invasionen lig med højst 1 rdl. Der figurerer derfor ingen toldindtægter i amtsregnskaberne fra tiden mellem 1627 og 1629, da freden atter holdt sit indtog.

Toldindtægterne fra Toldsted 1539, 1581/82 – 1626/27:

Opmærksomheden henledes på, at det årlige beløb efter 1600 er opgjort i rdl. (Værdiforholdet er 3 mark = 1 daler). Endvidere, at der er tale om de årlige toldindtægter af alle de toldpligtige varer, der passerede forbi Toldsted (med regnskabsår fra 1. maj til sidste april).

1539	.....	364 mark	15 sk.		
1581/82	.....	301	–	12	-
1582/83	.....	217	–	2	- 4 pg.
1583/84	.....	214	–	3	- 2 -
1584/85	.....	317	–	1	- 7 -
1587/88	.....	243	–	9	- 9 -
1588/89	.....	260	–	5	- 3 -
1589/90	.....	319	–	13	- 6 -
1591/92	.....	249	–	2	- 5 -
1592/93	.....	323	–	7	- 8 -
1593/94	.....	314	–	5	- 4 -
1594/95	.....	290	–	14	-
1597/98	.....	359	–	2	- 4 -
1598/99	.....	414	–	7	-
1599/1600	.....	290	–	0	- 2 -
1600/01	.....	170 daler		23	- 6 -
1601/02	.....	155	–	24	- 5 -
1602/03	.....	149	–	8	- 3 -
1603/04	.....	245	–	31	- 6 -
1604/05	.....	212	–	20	- 4 -
1605/06	.....	212	–	20	- 1 -
1606/07	.....	183	–	13	-
1610/11	.....	283	–	21	- 5 -
1611/12	.....	290	–	9	- 9½ -
1612/13	.....	328	–	3	- 9 -
1613/14	.....	297	–	14	- 6½ -
1615/16	.....	297	–	23	- 11½ -
1616/17	.....	300	–	22	- 2½ -
1617–18	.....	334	–	19	- 4 -
1618/19	.....	275	–	22	- 5 -
1619/20	.....	246	–	41	- 10 -
1621/22	.....	206	–	39	- 8½ -
1622/23	.....	233	–	14	- 4½ -
1623/24	.....	251	–	13	- 3 -

1624/25	.....	233	-	6	-	8½	-
1625/26	.....	135	-	21	-	1	-
1626/27	.....	101	-	26	-	7½	-
1627-29	.....	0	-	0	-	0	-

De årlige svingninger, der kan udlæses af tallene, er det almindeligvis ikke mere muligt at fastslå årsagerne til, men de svigtende toldindtægter efter 1581/82 gives der dog en mere detaljeret forklaring på i en kgl. forordning fra 1583. Kongen har erfaret, hedder det her, »at dend handel och nering, som vore undersatter her udi riget en tid lang til des søgt och brugt hafver med staldøxen at uddrive, nu af den langvarendis feigde och usickerhed, som hafver veret paa de steder, samme handel besøgis och drifvis, skal fast vere kommen til achters och undergang«. Det er helt tydeligt nederlændernes opstand mod spanierne, der hentydes til med disse ord, men iøvrigt har kvægsygdomme, pest og misvækst jævnligt virket hæmmende for handelens frie løb.

Krisen omkring 1600 afspejles tydeligt i faldet i indtægter fra 1598/99 til 1599/1600, og amtsskriver Wolf Kalundt så sig derfor nødsaget til at give regnskabet en ledsagende note med en oplysning om, at tilbagegangen skyldtes, at der i det pågældende år var passeret så få okser forbi Toldsted. Om årsagen hertil siges der derimod intet, men samtidens kronister – f.eks. Johannes Petreus fra Nordstrand og Joachim Bolthe i et plattysk skrift fra 1599, »Van durer Tidt« – angiver samstemmende en flerårig misvækst som hovedårsag til tilbagegangen.

Efter 1610 er der tale om en klar fremgangslinje med 1617/18 som rekordår med i alt 37.707 stude forbi Toldsted. Det var det sidste fredsår, før trediveårskrigen tog sin begyndelse, og toldindtægten fra dette år – næsten 335 rdl – er den højeste, der kendes fra Toldsted i hele den periode, i hvilken afgiften var 4½ pg pr. okse eller hest, den sædvanlige takst frem til afslutningen på kejserkrigen i 1629.

Uroen i Mellemeuropa besværliggjorde naturligvis handelslivet, idet de handlende nemt kunde risikere at få deres varer beslaglagt til fordel for de krigsførende. Som det vil ses af tallene, blev der igen et kendeligt fald i toldindtægterne for året 1625/26. Med al ønskelig tydelighed illustreres her de fatale følger af Christian IVs indgriben i trediveårskrigen, den såkaldte kejserkrig fra 1624 til 1629.

Først fra den allersidste del af den her behandlede periode frem til 1629 findes der bevaret toldregnskaber fra Toldsted. De ligger som bilag til Åbenrå amtsregnskaber og dækker seks regnskabsår, nemlig: 1616–18, 1619/20, 1622–24 og 1626/27. Vor viden om den handel, der foregik forbi Toldsted i 1500-årene og i begyndelsen af 1600-tallet, må derfor suppleres med oplysninger fra andre toldsteder, såsom fra Haderslev i 1539 og fra udvalgte Gottorp-regnskaber, samt fra Bov toldsted.

Haderslev-regnskabet 1539

Toldregnskabet fra Haderslev omfatter både opkrævningen af den landgående handel gennem byen og af handelen over Haderslev havn. De vigtigste indførsler beskæftiger sig dog med oksedrivningen gennem byen, og da denne er fortsat sydpå ad Oksevejen til Immervad og videre ad Hærvejen forbi Toldsted, indgår den naturligt i en behandling af dette steds historie.

Ligesom i tidligere år kan også i 1539 oksehandelen deles op i to perioder, nemlig i forårs- og efterårsdrivningen. 1539 28/2–26/3 blev 10.470 stude drevet forbi Haderslev toldsted, mens der i perioden 7/8–30/11 var tale om 2.579 stude, altså et betydeligt mindre antal, og dette størrelsesforhold mellem de to drivninger svarer så nogenlunde til, hvad der vedblev at være tilfældet i de følgende århundreder. Sammenlagt giver det 13.049 stude gennem Haderslev i 1539, men da der ved Toldsted også blev opkrævet told af oksedrifterne, der vandrede sydpå ad Ribervejen, har det samlede antal okser forbi Toldsted i 1539 været betydeligt større.

Det kan derfor ikke forbavse, at der kun nævnes ganske få Ribe-købmænd i dette regnskab, og bortset fra en enkelt mindre indførsel fra Ringkøbing savnes de øvrige vestjyske oksehandlere totalt. Da ca. 700 af de stude, der gik forbi toldstedet i Haderslev i 1539, ejedes af studehandlere fra Ribe, er det nok rimeligt at antage, at denne by har haft en større andel af studehandelen end de øvrige nørrejyske byer, af hvilke Vejle med ca. 1.600 okser og Horsens med ca. 1.400 nok har indtaget anden- og tredjepladsen.

Fynboerne med Odense klart i spidsen tegnede sig for langt de største kontingenter, og den mand, der var den mest dominerende inden for dette års studehandel, var Odense-købmanden Herman Whale, der med

2.302 stude leverede over halvdelen af det hornkvæg, der kom fra Fyn. Det samlede kontingent fra denne ø på over 4.000 stude udgør herved en tredjedel af studene ved Haderslev toldsted, og de må antages at være færget over fra Assens til Årøsund.

Gottorp-regnskaberne 1547, 1565 og 1590/91

Af de mange årligt foreliggende toldregnskaber fra Gottorp er fra 1500-årene udvalgt 1547, 1565 og 1590/91 til brug for den herværende undersøgelse. Desværre har tolderen ikke for de to førstnævnte års vedkommende oplyst oksehandlernes hjemsted i forbindelse med de enkelte regnskabsposter, men ved en sammenligning med andet personalhistorisk materiale er det dog i de fleste tilfælde muligt at skaffe sig denne viden.

I 1547 passerede der endnu kun tre oksekobler på over 500 stk. forbi Gottorp toldsted. De tilhørte Mads Lampe (fra København) med 626 stude, Andreas Skonning (fra Horsens) med 510 stude og Claus Mikelsen (fra Odense) med 502 stude.

I Gottorp-regnskaberne fra 1565 er dette billede af studedrifternes størrelse blevet totalt ændret. Nu var forholdet blevet det, at der sendtes adskillige store flokke af sted sydpå, et vidnesbyrd om, at pengeregigheden i Spanien og Nederlandene nu også lod sig mærke på vore breddegrader.

Selv om ikke alle de stude, der passerede Gottorp, også er kommet forbi Toldsted, skal studedrifterne på over 500 dyr under forårsdrivningen forbi Gottorp toldsted i 1565 alligevel nævnes her. De illustrerer nemlig med al ønskværdig tydelighed den eksplosionsagtige vækst i studehandelen, der havde fundet sted siden århundredets midte. Det er helt tydeligt, at der var penge at hente i denne handel. Samtidig viser oversigten, hvem der var de virkelig store oksehandlere på den tid, og da langt de fleste af dem kommer nordfra, må hovedparten af dyrene også have passeret Toldsted.

De største oksedrifter forbi Gottorp toldsted i 1565:

(Navnestoffet er gengivet efter Gottorp-tolderens skrivemåde. I parentes er tilføjet de handlendes hjemsted, hvor dette har været muligt.)

Hans Lampe (fra København)
Claues Lockstede

563 stude
681 -

Matz Lampe (fra København) 1367 + 1829 + 156	3352	–
Wilhelm Schomaker (fra Rendsburg, senere Haderslev)	1018	–
Christoffer Schoning (fra Horsens) 1316 + 148	1464	–
Seuerin Jacobsen [Stage] (fra Ribe)	1392	–
Jurgen Hansen Frese (fra Odense) 601 + 204 + 371	1176	–
Oleff Petersen (fra Ribe)	550	–
Baggi Jensen (fra Ribe)	893	–
Jens Mickelsen (fra Vejle)	538	–
Clement Seuerinsen (fra Vejle)	630	–
Oleff Negelsen (fra Ribe)	538	–
Johan Dukert (fra Alborg)	629	–
Jens Klune (fra Ribe) 497 + 328	825	–
Hans Lambertzen (fra Ribe)	806	–
Johan Kock (fra Alborg)	823	–
Christen Biornkar (fra Odense)	535	–
Katrine Kots (fra Odense)	503	–
Jens Negelsen (fra Odense?)	518	–
Hans Mule (fra Odense) 498 + 163 + 260	921	–
Jasper Bange (fra Ribe)	830	–

Det ses klart, at det er de kongerigske oksehandlere, der så ganske og aldeles dominerer, ofte mænd med tilknytning til deres hjembys råd. Enkelte af dem var tillige borgmestre.

I betragtning af Flensborgs betydning i studehandelen i årene før 1523 og igen i årene omkring 1600 kan det virke forbavsende, at denne bys handlende savnes. Det giver imidlertid ikke det rette billede af Flensborgs betydning som studehandelsby. Navne som Thomas Fincke, Joachim Holste, Oluf Mechlenburg, Peter Pomerening, Reinhold thor Schmeden og Peter Schwelundt fortæller, at der også var flensborgere med i studehandelen forbi Gottorp i 1565, men blot med kontingenter under 500 okser.

I Gottorp-regnskabet fra 1590/91 oplyses igen studehandlernes hjemsted, og det betyder selvsagt en stor lettelse for identifikationen af de forskellige poster. Forårsdrivningen var i 1591 som sædvanligt langt den betydeligste, og den er et uomstødeligt vidnesbyrd om, at hovedparten af studehandelen var på hjemlige hænder. Tyske oksehandlere fra Kiel, Hamburg, Itzehoe og Wismar tegnede sig sammenlagt for kun 340 dyr, og dertil kom en enkelt hollænder med et koppel stude på 400 stk. Hele den øvrige øksnehandel blev drevet af handlende, der kom fra nord for

Ejderen, af hvilke flensborgerne var de førende med 2.641 stude, efterfulgt af handlende fra Odense med 2.052 og fra Århus med 2.038 stude. Derefter er der et spring til de 1.235 stude, som handlende fra Randers havde tilført toldstedet. De øvrige handlende kom fra følgende byer: Ribe med 828 stude, Assens: 710, Vejle: 675, Horsens: 609, Haderslev 416, Ålborg: 412, Søby: 398, Holstebro: 216, Bogense: 203 stude, samt forskellige mindre poster.

Bov-regnskabet 1600/01

Som tidligere nævnt kan man ikke regne med, at de stude, der er blevet fortoldet ved Gottorp, allesammen har passeret ad Hærvejen forbi Toldsted. Et langt bedre bedømmelsesgrundlag for denne trafik får man først, da regnskaberne fra toldstedet i Bov begynder at dukke op, og de ældste af disse findes bevaret fra årene 1600/01, 1610/11, 1619/20, 1623/24, 1624/25 og 1626/27.

Toldstedet i Bov har måske eksisteret, helt siden Erik af Pommern efter 1409 lod opkræve told af Hærvejs-handelen i nærheden af Niehuus. I hvert fald var toldopkrævningen her en realitet inden landsdelingen i 1544, eftersom der i dette år nævnes en årlig toldindtægt her på omtrent 80 mark. Denne den ældste omtale af Bov toldsted finder sted i forbindelse med den opgørelse over kronens indtægter, der dannede grundlaget for Sønderjyllands deling mellem Christian III og hans brødre. Noget stor indtægt var det ikke. Til sammenligning kan anføres, at indtægterne af Gottorp-tolden samtidig blev opgjort til omtrent 4000 mark, men her var toldsatserne også langt højere.

Toldregnskaberne fra Bov betyder en meget stor vinding for studiet af handelen på den sønderjyske del af Hærvejen, idet de gør det muligt ved en sammenligning med regnskaberne fra toldstedet ved Gottorp at skaffe sig et nøjere kendskab til handelens almindelige vilkår. Det fremgår tydeligt af efterfølgende sammenligning af okseposterne i regnskaberne fra Bov den 15. marts 1601 med indførslerne i Gottorp-regnskabet i dagene umiddelbart derefter. Opmærksomheden henledes på, at der ved den efterfølgende opstilling kun er tale om studedrifterne fra de nævnte datoer. I nogle tilfælde forekommer en studehandler nævnt flere gange, og hans samlede årseksport kan således have været større, end det fremgår af opstillingen.

Magnus Graffe, Ribe	270	253 Magnus Grawe, Ribe	17/3
Pouel Olefsen	342	341 Paull Oleffssen, Alborg	16/3
Marten Weselingk, Kiel	330	330 Marten Wessel, Kiel	17/3
Lobbert Wydow [Tønder]	132	162 Lübbert Wydow	16/3
		(s.m. Laurens Petersen)	
Peter Ebssen, Århus	169	169 Peter Epsen	17/3
Peter Tuxsen, Horsens	400	400 Peter Tucksen edder	
		Schriuer	18/3
Dirick Graffe, Odense	168	165 Dirick Grawe, Odense	18/3
Albert Eckholt, Flensborg	113	199 Johan Kloker van Alerdt	
		Eckholden wegen	19/3
Knudt Seuerinssen, Alborg	300	297 Knudt Seuerinssen,	
		Horsens	18/3
Johan van Heyden, Kolding	116	116 Johan van Heiden,	
		Kolding	18/3
Johan Buttiz, Horsens	216	216 Symen Titingk, Horsens	17/3
(Johan Butz sin nhagelaten wedewe)			
Thomas Bonum, Ribe	272	357 Thomas Bonum, Ribe	18/3
Bagge Petersen, Ribe	172	172 Baghi Petersen, Ribe	18/3
Lyderick Anderssen, Ribe	187	187 Lutke Andreas, Ribe	18/3
Clawes Bang, Odense	151	151 Claus Banghe, Odense	18/3
Neilz Laurens, Hobro	390	389 Niss Laurensen, Hobro	19/3
Jurgen Mangsen	205	203 Jurgen Magenssen,	
		Odense	18/3
Lourenz Knutssen, Horsens	359	359 Laurens Knutzen,	
		Horsens	18/3
Jens Christenssen, Randers	963	960 Jens Schriuer, Randers	19/3
Neils Christensen, Horsens	206	206 Niels Christenssen,	
		Horsens	19/3
Johan Schrick }		440 { J. van Schreck }	
Hinrick Kock }	Arhus 440	{ Hinrick Kock }	Arhus 19/3
Janick Hans Skottis, Horsens	300	284 Johanna Martens,	
(Johan Schutt)		Horsens?	16/3
Staffen Neilssen, Horsens	154	154 Steffen Nielssen, Horsens	19/3
Johan Worm, Århus	213	211 Johan Worm, Århus	19/3
Wilm Worm, Århus	468	468 Wilm Worm, Århus	19/3
Klement Olffsen, Horsens	200	203 Clement Oleffssen,	
		Horsens	19/3
Otto Knutssen, Odense	330	370 Otte Knutzen, Odense	19/3
Matz Tordssen	248	247 Matz Tortzen, borgm.	
		Vejle	19/3
Nels Knutzen, Vejle	337	282 Niels Knutzen, Vejle	19/3
Jep Bogvad, Kolding	193	79 Jurgen Boghewei	19/3

En sammenligning mellem de to regnskaber viser klart, hvorledes identifikationen af de forskellige handlende lettes, ved at en manglende hjemstedsangivelse i ét regnskab som regel findes oplyst i det andet. I tilfældet Johan Butz fra Horsens nævnes endda efterfølgeren Simon Tidtke.

De enkelte okseposter fortæller endvidere deres tydelige sprog om den risiko, der nu engang var forbundet med at være studehandler, idet nogle af dyrene ofte gik til af udmattelse under den lange vandring. I andre tilfælde ses det, at nogle af de handlende har foretrukket at afsætte en del af deres dyr til handlende fra Flensborg, men sammenstillingen viser også, at der tilsyneladende er foretaget opkøb af stude undervejs mellem Bov og Gottorp.

Mængdeangivelserne blev som regel oplyst ved fremvisning af en toldseddel fra det første toldsted, som den handlende havde passeret, hvad enten det nu var Assens, Kolding eller Ribe. Der er derfor næppe grund til at tro, at der i alle tilfælde er blevet foretaget en nøjagtig optælling af den handlendes rent faktiske kontingent ved de mindre sønderjyske toldsteder, Haderslev, Toldsted og Bov. Først ved Gottorp synes man at have gennemført en efterrationalisering af det rent faktiske antal.

Tab har de handlende naturligvis altid været rede til at meddele, mens det nok har ligget noget tungere med det modsatte. Smugleri er nu engang en ikke ukendt menneskelig tilbøjelighed, og det er måske den bedste forklaring på de tilfælde, hvor der forekommer højere okseposter i toldregnskabet fra Gottorp.

Sammenstillingen af okseposterne i regnskaberne fra toldstederne ved Bov og Gottorp i midten af marts 1601 lader ikke tvivl om, at det fortsat er de danske studehandlere, der står for eksporten.

Ifølge Bov-regnskabet 1600/01 var de største studehandlere (med over 500 dyr):

Jens Christensen, Randers (682 + 160)	963 stude
Peder Larsen, Randers	842 -
Mogens Grave, Ribe (476 + 270 + 31)	777 -
Willum Worm, Århus (230 + 468)	698 -
Anders Pedersen, Kalundborg	640 -
Marten Wesling, Kiel (330 + 211)	541 -
Lorens Johansen (Skriver), Randers	518 -
Niels Mand, Assens	513 -

I Gottorp-regnskabet fra samme år nævnes desuden blandt de største oksehøndlere Andreas Olufsen med 969, Johann Klöcker med 725 og Thomas thor Schmeden med 695 stude. De kom alle tre fra Flensborg, men heller ikke Niels Bager fra Odense med sammenlagt 1044 okser findes opført i toldregnskabet fra Bov. For den sidstnævntes vedkommende skyldes det utvivlsomt, at han har ladet sine dyr færge over til den sydslesvigske østkyst, mens udeladelsen af flensborgere ved Bov har sin årsag i, at de handlende fra denne by ikke blev afkrævet told her af okser, der allerede var blevet fortoldet i kongeriget.

Den samlede drivning forbi Bov i 1600/01 beløb sig til i alt 19.110 stude, og af dem tegnede studehandlere fra Randers sig for 2.716, Horsens 2.437, Odense 2.004, Århus 1.520 og Ribe 1.488. For landet som helhed er det imidlertid utvivlsomt Odense, der har været den førende by, efterfulgt af Flensborg. Fra Ribe foregik der desuden gennem alle årene en eksport ad søvejen, der ikke lader sig aflæse af regnskaberne fra toldstederne ved Hærvejen, og denne bys andel af eksporten har derfor været større, end det fremgår af tallene fra Bov. Ved en sammenligning af okseposterne fra Randers og Horsens er det desuden iøjnefaldende, at kontingentet fra Randers skyldes fem studehandlere, mens det var elleve handlende fra Horsens, der stod for denne bys eksportandel 1600/01.

Bov-regnskabet 1610/11

Det følgende toldregnskab fra Bov – for året 1610/11 – viser helt tydeligt den stigning i øksneeksporten siden århundredskiftet, der også kan læses ud af de årlige toldindtægter, således som de foreligger fra Toldsted. Den samlede øksneeksport forbi Bov i 1610/11 var på 32.186. I det samtidige regnskab fra Gottorp opgives det til 36.431 stude, og dette højere antal skyldes ikke alene en tilvækst af stude fra det sydslesvigske område og ej heller alene en tilførsel af stude ad søvejen. Begge dele fandt sted, men rent faktisk har antallet af forbipasserede stude ved Bov også været større, end det fremgår af toldregnskabet herfra. Når f.eks. Andreas Olufsen fra Flensborg i 1600/01 kun findes nævnt i Bov-regnskabet med 150 stude, svarer dette overhovedet ikke til omfanget af denne mands handel, således som den kan aflæses af det samtidige gottorpske regnskab. Atter engang er der i det nævnte tilfælde kun tale om en fortoldning af kvæg, der er opkøbt hos sønderjyske bønder.

De største stuedrifter (med over 500 stude) ejedes 1610/11 ifølge toldregnskabet fra Bov af:

Simon Tidtke, Horsens	879 stude
Claus Kondewin, København	874 –
Willum Worm, Århus	856 –
Thomas Lorck, København	824 –
Otto Knudsen (Seebled), Odense	805 –
Peder Ibsen, Århus	755 –
Peder Larsen, Randers	667 –
Johan Borchartsen, Odense	657 –
Jens Hansen Bay, Randers	635 –
Niels Bang, Bogense	558 –
Diderich Grube, Ålborg	554 –
Jens Bang, Assens (424 + 116)	540 –
Reinhold Surland, Randers	500 –

De ældste toldregnskaber fra Toldsted

Årene efter 1610 blev oksehandelens gyldne tid. Ingensinde var så meget kvæg blevet sendt ud af land og rige. Ifølge den gottorpske tolders beregninger år for år var man fra 1608 til 1616 (fra de næstfølgende år savnes sådanne opgørelser) oppe på årlige eksporttal, der lå omkring 40.000 stude eller som oftest adskilligt flere. I 1611/12 blev det samlede antal stude, der havde passeret toldstedet ved Gottorp, opgjort til sammenlagt 52.350, det højeste tal, der kendes.

Fra tiåret mellem 1616 og 1627 er der fra Toldsted bevaret regnskaber fra seks regnskabsår, og de foreligger alle i to udfærdigelser, én for den såkaldte »store told« og én for den »lille told«. Den store told var passagetolden af de mange okser fra kongeriget, der var undervejs videre sydpå, og dette regnskab indeholder derfor langt den største del af den samlede årlige oksedrivning. Det såkaldt »lille« toldregister – der fylder mest i antal sider – vedrører samtlige varer, der har passeret Toldsted, først og fremmest heste og humle, samt tekstilvarer og alt det, der gik under benævnelsen »kramvarer« eller blot »gods«, men desuden også alle de stude, der var opkøbt hos sønderjyske bønder fra egnene nord for Toldsted.

Det samlede årlige antal stude, der i de seks regnskabsår har passeret Toldsted, viser sig ud fra de to parallelle regnskaber at være følgende:

<i>Regnskabsår</i>	<i>Store told</i>	<i>Lille told</i>	<i>Stude i alt</i>
1616/17	31.510	2.384	33.894
1617/18	35.155	2.552	37.707
1619/20	26.503	1.205	27.708
1622/23	24.723	2.022	26.738
1623/24	27.102	1.810	28.912
1626/27	11.566	492	12.058

Det noget lavere eksporttal fra regnskabsåret 1622/23 skyldes antagelig ophøret af våbenstilstanden mellem Spanien og Nederlandene. Denne våbenstilstand havde været siden 1609, og dens ophør er nok derfor blevet følt som en trusel for studehandelen. Det var imidlertid først Efter Christian IVs fatale nederlag ved Lutter am Barenberg den 17. august 1626, at krigen for alvor bragte ødelæggelse ind over handelslivet.

For vort kendskab til den tids handelshistorie, er regnskabsmaterialet fra Toldsted af overordentlig stor betydning. Godt nok viser regnskaberne fra Gottorp og Rendsburg den samlede eksport ud af det gamle danske rige, men takket være Arnkielernes omhu med i så godt som alle tilfælde at oplyse de handlendes hjemsted, får man af Toldsted-regnskaberne et udmærket overblik over, hvilke byer og egne der var de førende inden for øksnehandelen. Dette ses tydeligt af efterstående opstilling.

Oksehandelen forbi Toldsted 1616–1627:

<i>Navn</i>	<i>1616/17</i>	<i>1617/18</i>	<i>1619/20</i>	<i>1622/23</i>	<i>1623/24</i>	<i>1626/27</i>
SØNDERJYLLAND						
<i>Flensborg</i>						
Hans Bjørnsen	–	–	–	–	18	–
Diedrich Eckholt	–	–	–	200	70	–
Diedrich Faust	71	–	–	–	212	–
Röttker Faust	–	–	–	–	201	–
Magnus Gardener (Ghertner) (*Hamburg)	–	258*	202	418	499*	–
Ditmar Haar	494	–	–	–	–	–
Hinrich Holste (*Kiel)	30	46	57(+10)	176	204*	–
Marten Holste	735	823	–	–	–	–
Marten Holstes arving	–	–	470	–	–	–

Navn	1616/17	1617/18	1619/20	1622/23	1623/24	1626/27
Hermann Huberts	–	510	805(+ 120)	(+ 100) (se København)	–	–
Thomas Kellinghusen	–	–	–	–	100	–
Diedrich Möller	–	–	169	138	–	–
Hinrich Möller	107	110	–	–	100	–
do. + Bertel Ratke	–	–	–	–	148	–
Gerd Möllmann	–	95	–	372	981(+ 29)	222
do. + Hilmer v. Lutten	–	–	619(+ 1)	–	–	–
Andreas Olufsen	1002	2087	1640	–	–	–
Bertel Ratke	151	210	422	132	127	–
do. + Johann Borkhorst	–	–	–	–	342	–
do. + Thomas Meier	–	–	–	–	–	532
Berndt v. Oesede	365	385	–	–	–	–
Kurt v. Oesede	344	175	–	–	–	–

Haderslev

Ebbe Clemensen (Mølby)	–	28	–	32(+ 12)	–	–
Albrecht Hardenberg	105	94	–	32	(+ 46)	(+ 46)
Marten Holländer	–	–	–	10	11	–
Hermann Lang	–	–	104	33	163(+ 20)	–
Wilhelm Schumacher	100	–	–	–	–	–

NØRREJYLLAND

Hobro

Niels Lauridsen	503	470	–	–	–	–
Eske Nielsen	–	–	302	341	209	187
Søren Nielsen	237	249	257	247	223	–

Holstebro

Per Munk	–	–	–	–	115	–
----------	---	---	---	---	-----	---

De to første sider af toldregnskabet fra Toldsted 1626/27.

De ældste regnskaber er opført på foliopapir, der er brækket på midten, og indeholder studehandlerens navn (ofte i en noget forskrevet form), hans hjemsted, antal okser (»Ossen«) og toldbeløbet i mark, skilling og penning (d).

Ved en sammenligning med udgivelsen af regnskabet for 1626/27, opført efter de handlendes hjemsted, vil man nemt kunne genkende navnene. Herman Huberts (her nærmest skrevet: Søybers) møder senere i regnskabet over den store told med endnu en drift okser, og han førte derfor i alt 616 stykker kvæg forbi i dette regnskabsår (ud over de 119, der er optegnet i regnskabet over den lille told).

Nederst på siderne er der foretaget en sammentælling af de enkelte toldbeløb.

Christoph Rod Burgoyne
— 726 Schilling
— 17 fl 3 s

Georg Johann Rod Burgoyne
— 250 Schilling
— 5 fl 13 R 9 s

Bertram Götz Burgoyne
— 548 Schilling
— 12 fl 13 R 6 s

Sindens Wanzon Hofmann
— 172 Schilling
— 4 fl 6 s

Johann Christian Burgoyne
— 1099 Schilling
— 25 fl 12 R 1/2 s

Georg Johann Christian Burgoyne
— 319 Schilling
— 7 fl 7 R 1/2 s

Christina — 72 fl 15 R 9 s

Thomas Rod Burgoyne
— 252 Schilling
— 5 fl 14 R 6 s

David Lorenz Burgoyne
— 249 Schilling
— 5 fl 13 R 4 1/2 s

Dr. Krieger Burgoyne
— 238 Schilling
— 5 fl 9 R 3 s

Ludwig Wilhelm Burgoyne
— 208 Schilling
— 4 fl 17 s

Georg Meier Burgoyne
— 222 Schilling
— 5 fl 3 R 3 s

Georg Adam Burgoyne
— 354 Schilling
— 8 fl 3 R 3 s

Christina — 35 fl 9 R 1/2 s

<i>Navn</i>	<i>1616/17</i>	<i>1617/18</i>	<i>1619/20</i>	<i>1622/23</i>	<i>1623/24</i>	<i>1626/27</i>
Albert Reinecke	404	524	409	556	388	115
Reinhold Reinecke	–	–	–	–	178	–
<i>Horsens</i>						
Mads Lauridsen (Stensballe)	213	341	–	–	–	–
Steffen Nielsen	180	–	–	–	–	–
Claus Parchmann	–	78	–	–	–	–
Pedersen, Frederik	–	–	(se Vejle)	451	434	–
Jacob Tenover (Tenaar)	360	390	402	397	382	–
Simon Tidtkke	815	(+ 60)	355	195	203	67
Laurids Tjellesen	–	–	187	340	355	–
Hermann Wiffers	103	126	139	–	–	–
<i>Kolding</i>						
Hans Jepsen Bøggvad	–	204	220(+ 53)	230	232	–
Jep Hansen Bøggvad	378	452	276(+ 109)	234	228	–
Niels Jepsen Bøggvad	(+ 56)	117(+ 86)	142	–	–	–
Søren Christensen	–	26	–	–	–	–
Friderich Garnholdt	214	210	–	–	–	–
Gerdt Grave	317	483	–	–	–	–
Frederik Hansen	–	80	–	–	–	–
Hans Jacobsen	130	–	–	–	–	–
Gregers Ottesen	82	–	–	–	–	–
Simon Serup	–	–	94	–	–	–
<i>Lemvig</i>						
Morten Christensen	–	170	–	183	–	–
Jens Høst	42	74	77	126	–	–
Jens Pedersen	–	–	109	–	–	–
Christen Smidt	69	110	29	–	–	–
Jens Transen	–	–	–	150	111	–
<i>Randers</i>						
Christen Bang	–	139	–	–	–	–
Hans Bentsen	–	176	–	–	–	–
Bent Hansen	150	190	–	–	–	–
Niels Jacobsen	658	529	–	–	–	–

Navn	1616/17	1617/18	1619/20	1622/23	1623/24	1626/27
<i>Ribe</i>						
Hans Albertsen	–	–	–	206	206	–
Søren Andersen	403	260	632	250	246	–
Peter Baggesen	–	–	–	–	263	–
Mogens Grave	103	438	254	–	–	–
Ebbe Lassen	–	–	–	–	227	247
Bagge Pedersen	225	229	500	–	–	–
Margrethe Bagges	–	–	–	240	–	–
Len Løitkes	–	–	–	–	190	–
<i>Ringkøbing</i>						
Christen Poulsen	–	–	–	120	142	–
<i>Sæby</i>						
Hermann Gesmell	193	(se Wesling, København)	165	133	134	120
<i>Varde</i>						
Niels Andersen	220	223	–	202	–	–
Jacob Clausen	225	245	457	–	–	–
<i>Vejle</i>						
Jens Bertelsen	412	528	405	310	295	187
Niels Knudsen	350	430	430	230	230	–
Frederik Pedersen	–	–	250	(se Horsens)	–	–
Clemens Sørensen	656	774	250	240	278	–
do. + Mads Thomsen	–	–	–	–	–	311
Mads Thomsen	663	983	490	198	260	–
<i>Viborg</i>						
Jost Boumann	–	–	–	553	598	463
Laurids Friis	–	(Se Ålborg)	340	316	264	–
Hermansen, Johan	1060	716	–	–	–	–
Anders Pedersen (Sejlgård)	–	–	–	341	–	–
<i>Ålborg</i>						
Jens Bang	450	353	450	300	300	150
Johan Brandt	–	–	–	161	288	256
Tewes Brandt	–	–	–	–	64	90
Peder Caspersen	–	–	–	–	–	98

<i>Navn</i>	<i>1616/17</i>	<i>1617/18</i>	<i>1619/20</i>	<i>1622/23</i>	<i>1623/24</i>	<i>1626/27</i>
Laurens Friis	355	513	(se Viborg)	–	–	–
Diderich Grube	432	525	556	502	478	326
Christoffer de Hemmer	–	480	–	–	–	–
Laurids Jensen	222	200	–	–	–	–
Willum Kock	–	–	–	95	–	–
Hans Lichthardt	353	180	–	–	–	–
Christen Madsen	–	–	156	164	210	232
Jost Nielsen	–	–	–	–	107	380
Laurids Nielsen	–	–	103	–	–	–
Jørgen Olufsen	425	–	204	–	–	–
Jens Pedersen	203	135	–	(se Århus)	–	–
Poul Popp	–	–	–	336	356	–
Peter Røring (*Hamburg)	–	–	–	–	305*	220
Hubert Snitlack	380	402	425	326	482	349
Christen Nielsen Stobdrup	500	510	540	660	670	397
Christen Nielsen Sur	383	393	483	–	70	–
Gregers Thomsen	136	153	209	347	362	225
<i>Århus</i>						
Jens Christensen	210	410	322	–	–	–
Oluf Jensen	100	130	–	–	–	–
Peder Ibsen	753	855	807	–	–	–
Hans Jostsen	–	–	–	–	190	353
Berndt Jung (*Ålborg)	117*	140*	–	–	–	–
Jens Olufsen	225	390	324	463	550	–
Christoffer Pedersen	160	–	–	–	–	–
do. + Willum Worm	–	500	–	–	–	–
Jens Pedersen	–	–	(se Ålborg)	655	–	–
<i>FYN</i>						
<i>Assens</i>						
Jørgen Bang	251	333	–	–	–	–
Rasmus Bang	100	–	80	–	–	–
Jens Mand	–	416	440	664	821	–
Niels Mand	660	400	645	469	–	–
<i>Bogense</i>						
Hans Bang	345	252	–	262*	456	272
(*Assens (fejll))						
Niels Bang	191	231	357	–	–	–

Navn	1616/17	1617/18	1619/20	1622/23	1623/24	1626/27
Hans Blom (fejl?)	–	(se Hamburg)	520	(se Hamburg)	–	–
Peder Hegelund	–	–	368	236	–	–
Søren Hegelund	450	462	–	–	–	–
<i>Middelfart</i>						
Claus Madsen	229	332	404	353	426	160
<i>Odense</i>						
Claus Bang	–	299	–	–	–	–
Johan Borchartsen	811	612	–	–	–	–
Karen Borchartsen	–	–	669	204	440	–
Augustinus Ebbel	–	162	–	130	–	–
Hans Ebbesen (Ibsen)	239	173	–	–	–	–
Johan Graff	205	–	–	–	–	–
Otto Knudsen (Seeblad)	982	1039	725	644	986	238
O.K. + Hans Ebbesen	–	–	540	–	–	–
O.K.s tjener Jesper Dam	–	–	–	–	180	–
Rickert Knudsen	–	109	–	–	–	–
Knud Lauridsen (Seeblad)	–	–	189	220	425	249
Barbara Lucassen	536	480	514	350	322	–
Henrik Mogensen (Rosenvinge)	–	–	158	146	82	–
Jørgen Mogensen (Rosenvinge)	238	269	218	226	240	174
Jørgen Mule	200	188	–	–	–	–
Hans Sommer	280	291	302	230	155	–
Laurids Rickertsen (Seeblad)	–	–	–	–	–	190
Lukas Willemsen	–	–	–	–	–	208
Hagen Hansen (Fyn)	–	68	–	–	–	–
SJÆLLAND						
<i>København</i>						
Baldwin Blankenfordt	–	–	–	–	438	–
Lyder Bras	–	209	–	–	–	–
Johan de Willem	1576	1602	1454	1408	1260	1418
Herman Huberts	–	(se Flensborg)	–	788	796	616
						(+ 119)
Claus Kondewin	651	1038	–	–	–	–
Thomas Lorck	820	780	791	660	665	252

Navn	1616/17	1617/18	1619/20	1622/23	1623/24	1626/27
Steffen Rode	–	–	(+10)	1243(+171)	921	976
Johan Schuldt	396	183	–	–	–	–
David Schou	–	220	–	–	–	–
Marten Wesling	1229	1553*	–	–	–	–

* heri okser fra

H. Gesmel, Sæby

UDLANDET

Hamburg

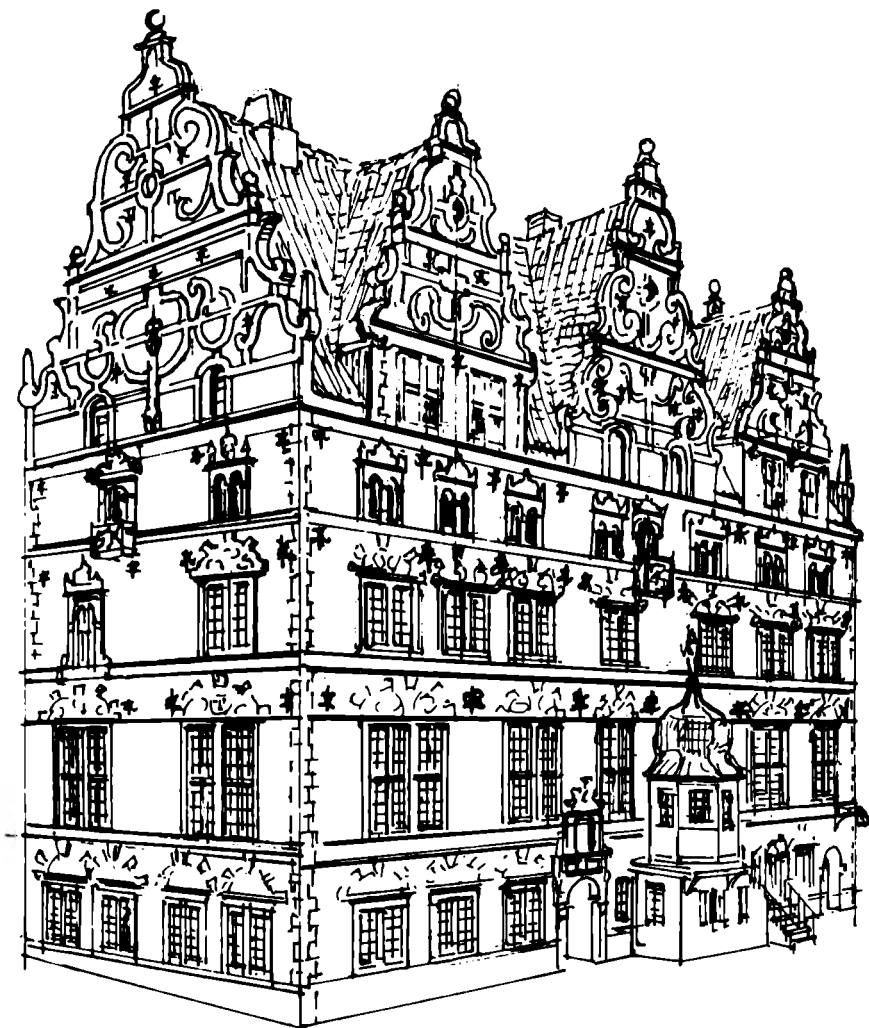
Wessel Bewer	–	158	383	410	542	262
Hans Blom	–	548	(se Bogense)	357	448	354
Bartel Bruhn	–	–	–	20	–	–
Magnus Gardener: se Flensborg						
Abraham Denekers	–	–	–	–	–	160
Jochum Foet	–	–	–	270	–	–
Diedrich Johannsen	–	–	–	–	188	–
Johann Kasimir (Käsemeier?)	–	–	–	228	–	–
Berndt Klodt	–	–	–	–	61	–
Hans Klodt	–	–	–	176	–	175
Diedrich Knöper	–	–	–	68	–	–
Johann Krefting	–	–	300	–	–	–
Evert Röring	–	–	107	–	–	–
Peter Röring: se Ålborg						

Bremen

Eler Brede	–	–	–	–	250	–
Gert Busch	–	–	–	–	270	–
Claus Heidtmann	–	–	–	–	340	–
Friedrich Schulenburg	–	–	86	–	–	–

Opmærksomheden henledes på, at udgivelsen udelukkende omfatter den såkaldt »store« told. I parentes er desuden meddelt alle de okseposter fra det »lille« toldregister«, der vedrører de i forvejen nævnte studehandlere. Det drejer sig først og fremmest om studehandlere fra Flensborg og Kolding, samt om et par københavnske studehandlere, der tidligere har haft tilknytning til Flensborg.

I regnskaberne over den »store« told ved Toldsted forekommer der flere navne end de anførte. Af disse var blandt udlændingene grev Anthon Günther af Oldenburg langt den betydeligste oksehandler (1616/17: 239,

Jens Bangs stenhus i Ålborg er den mest imponerende privatbygning fra Christian IV's tid. Den er et typisk renæssancebygningsværk med udhuggede sandstensfriser og ornamentter og knejsende gavlkviste. Opført 1623–24 står huset som et monument over de gyldne år forud for Christian IV's deltagelse i trediveårskrigen.

Jens Bangs deltagelse i studehandelen var en af forudsætningerne for dette vældige byggeri.

Tegningen er velvilligst stillet til rådighed af grafikerer Erik Clemmesen.

1622/23: 680, 1623/24: 1098 stude). En anden meget betydelig oksehandler var Hinrich van Lindlou fra Amsterdam (1619/20: 334, 1622/23: 550, 1623/24: 584 stude). Han havde også ganske betydelige forretningsforbindelser med Alborg-købmænd som Hubert Snitlack og Gregers Thomsen.

Fra Lübeck kom der kun en enkelt studehandler, Peter Kreynau, med 1622/23: 177 stude. Fra Verden ved Bremen kom 1623/24 Claus Meier med 198 stude.

Det er så tydeligt ruten Hamburg – Bremen – Oldenburg og fra de to sidste byer videre i retning af Nederlandene, der var øksnehandelens klassiske eksportvej. Ser man på mange af de kongerigske handlendes navne, er det også ganske klart, at adskillige af disse borgere i danske købstæder stammede fra det nedersachsiske, det nordrhin-westfalske og det nederlandske område. Der kan næppe være tvivl om, at det i flere tilfælde har været øksnehandelen, der har fået disse mennesker til at skaffe sig borgerskab i danske byer.

Adskillige af de navne, som det ikke har været muligt at identificere, synes ligeledes at pege i retning af egnene hinsides Elben. Fra de forskellige regnskaber gælder det følgende:

1616/17: Kurt Eifeler (408 stude), Hans Gulfus eller Geilfus (708), Hinrich Haders (197), Matthias Pall eller Pale (480) og Gabriel Wiskerdt (119 stude).

1617/18: Doso Frises (81 stude), Herman Hulbusch (87).

1619/20: Johan Wgman (28) og Michel v. Ördelen (i Gottorp-regnskabet: Ahrlinck) (170 stude).

1622/23: Johann Friedrich (ærkebiskop af Bremen?) (355) og Johan Schlichten (210 stude).

1623/24: Cornelis van Brienem (Bridem) (26 stude), Balsar Knöser (24), Hinrich Meier, Garbeyn (142), Sivert Schack (44) og Hinrich Wesling (20 stude). Dertil kommer en dansk studehandler fra 1616/17, der ikke har kunnet identificeres: Christian Thomsen (160 stude). Muligvis drejer det sig om Gregers Thomsen fra Alborg.

I nogle tilfælde vedrører de vanskeligt identificerbare navne utvivlsomt personer, der har arbejdet i andres tjeneste. Hinrich Meier nævnes 1623/24 med 24 stude »tho Rantzau«, og Hans Pasch 1617/18 med 104 stude »tho Pronstrop« (Pronstorf). I begge tilfælde er der øjensynligt tale om studedrivere i adeliges tjeneste.

I registrene over den »store« told findes kun nogle få gange adelige som deltagere i oksehandelen forbi Toldsted. 1617/18 nævnes fru Edel Ulfeldt til Hansted hovedgård med 105 stude, men ellers er det udelukkende slesvig-holstenske adelige, der nævnes. 1619/20 lod Slesvig-Holstens statholder, Gert Rantzau, 165 stude fortolde, 1622/23 Johann Rantzau til Rantzau 400 stude, 1623/24 Bertram Rantzau til Kohövede 35 stude og 1626/27 Heinrich Rantzau til Schöneweide 172 stude, men det er også alt.

Derimod findes der flere tilfælde af adelsmænds deltagelse i øksnehandelen i registrene over den »lille« told. Her findes Gert Rantzau med 160 stude i 1616/17, 260 i 1617/18, 164 i 1619/20, 346 i 1622/23, 194 i 1623/24 og 80 i 1626/27. Joachim Brockdorff til Pronstorf havde i de to første regnskabsår begge gange 449 stude, 1619/20 178 stude, 1622/23 236 stude og 1623/24 196 stude. De øvrige adelige var knap så fremtrædende.

Toldsted-regnskaberne viser adskillige eksempler på sønderjyske bønders deltagelse i oksehandelen. Fra den »store« told kendes Ebbe Clemensen fra Mølby i Oksenvad sogn. Hans navn forekommer også i registret over den »lille« told. Fra Toldsteds nærmeste omegn nævnes ret hyppigt Jørgen Hare fra Årslev, Peter Eschelsen fra Nybøl, samt Jes Iversen, Hellevad vandmølle, men flere kunde nævnes.

I registret over den »store« told forekommer en enkelt gang (1622/23) en mand fra Eidersted, Boy Adins, med 19 stude. Marquard Pentz fra Segeberg nævnes 1623/24 med 30 stude, men i registrene over den »lille« told forekommer han og Hermann von Hatten fra samme by jævnligt med kontingenter på over 100 stude, et vidnesbyrd om, at disse holstenske handlende har foretrukket at drive deres erhverv i området syd for Kongeåen.

I flere tilfælde kan det være vanskeligt at identificere de mange navne, da det ikke altid nævnes, hvor de handlende kom fra. I andre tilfælde er de handlendes navne – og det gælder ikke mindst udenlandske navneformer – meget vanskelige at tyde. De Willem (København), Snitlack (Ålborg) og Tenover eller Tenaar (Horsens) findes gengivet på de besynderligste måder, og der skal ligeledes en vis overvejelse til for at finde ud af, at Margrethe »Beckers« er enken efter Ribe-købmanden Bagge Pedersen.

Men alle vanskeligheder til trods er Jørgen Arnkiels seks bevarede regnskaber over den »store« og den »lille« told, der er blevet opkrævet ved Toldsted, af en uvurderlig betydning for vort kendskab til handelslivet i de gyldne år forud for Wallensteins indfald og af den allerstørste værdi for vort kendskab til danske købstadborgeres andel i afsætningen af vort lands vel dengang vigtigste eksportartikel.

Toldsted 1629-1709

Udsyn over tiden

Christian IVs riger og lande var i 1629 alt i alt sluppet nådigt ud af trediveårskrigen, men samme år havde Sverige under Gustav Adolf sejr- rigt afsluttet en krig med Polen, og inden længe stod svenske tropper i Tyskland som forkæmpere for protestantismens sag. Da også Frankrig greb ind i krigen i 1635, blev den til et politisk opgør om lederskabet i Europa. Den svenske regering under Axel Oxenstjerna benyttede her- under lejligheden til at tilføje Danmark endnu et knæk ved at lade Len- nart Torstensson marchere op i Jylland i 1643. Det betød nok engang nød og elendighed for alle, der boede i Hærvejens nærhed, og Danmark slap i 1645 ikke ud af krigen uden afståelser.

Det gamle Tysk-Romerske Rige var ved afslutningen af trediveårs- krigen et hærgnet og udmarvet land. Ved den westfalske fred i 1648 blev Nederlandene og Schweiz udskilt fra samhørigheden med det gamle rige, og dele af Elsass gik til Frankrig, mens Sverige overtog Forpommern, Wismar og Bremen-Verden mellem Elben og Weser.

For Danmark-Norge var svenskernes overtagelse af landet hinsides El- ben en meget betænkelig sag. Økonomisk betød det en svensk kontrol med okseeksporten, idet Stade og Buxtehude nu var kommet under Sve- rige. Mere følelig blev imidlertid det politiske tryk mod Danmark, som Sverige kunde udøve sydfra ved sine forbindelser til det gottorpske hof i Slesvig. Svenskekongen Karl X Gustav blev gift med en gottorpsk prin- sesse, og da han i 1657 angreb Danmark, sluttede Slesvig-Holsten-Got- torp et hemmeligt forbund med Sverige. Ved fredsslutningen i 1660 blev Danmark-Norge berøvet sine østlige provinser, og den gottorpske hertug lykkedes det at få afskaffet den danske konges lensoverhøjhed over her- tugdømmet Slesvig. Derimod opnåede han ikke at blive enehertug i Sles- vig og Holsten.

Ude i Europa var Frankrig blevet den førende magt, ikke blot politisk

og økonomisk, men også kulturelt, og den franske overklasses levevis, dens moder og luksus, blev et forbillede for hele det øvrige Europa. Slutningen af 1600-årene prægedes af den franske konge Ludvig XIVs ustandselige forsøg på at udvide sit magtområde. 1672–78 førte han krig med Nederlandene. Altimens var Danmark-Norge i krig med Sverige, og 1676–79 blev de gottorpske dele af Sønderjylland besat af danske tropper. Efter krigen måtte den gottorpske hertug genindsættes i sine rettigheder, men i 1684 blev hans lande atter besat af danske tropper. Ludvig XIV havde 1681 besat rigsstaden Strassburg for at »genforene« den med det øvrige Elsass, og på lignende måde forsøgte Christian V en genforening, »reunion«, af de kongelige og hertugelige dele af Sønderjylland. I 1689 måtte den danske konge imidlertid opgive dette forehavende. I sit testamente anbefalede han »denne sag til Gud og tiden«.

Inden århundredets udgang havde den tysk-romerske kejsermagt i Wien revancheret sig ved kampe mod tyrkerne. De sluttede i 1699 med, at Østrig fra nu af og til 1918 fik Karpater-buen som østgrænse. Habsburgernes rige var herefter ikke alene Tysklands førende magt, men også en af Europas stormagter.

Frankrigs angrebskrige førte til dannelsen af koalitioner mellem de magter, der søgte at spærre for Ludvig XIVs politiske planer, og på samme måde lykkedes det i et forbund mellem Sveriges nabomagter i den store nordiske krig at gøre en ende på svenskernes stormagtsstilling ved Østersøen. Danmark-Norge hørte til blandt Sveriges naturlige modstandere, og da Slesvig-Holsten-Gottorp på det nøjeste var knyttet til Sverige – hertug Frederik IV af Gottorp var gift med Karl XII's søster og faldt i 1702 i Polen som svensk overgeneral – var det en selvfølge, at Danmark-Norge meldte sig som deltager i krigen mod Sverige.

Jørgen Arnkiels manddomsår

Næppe havde freden holdt sit indtog, før Jørgen Arnkiel måtte i gang med genopførelsen af sit hjem. I penge var ødelæggelserne i 1627 blevet opgjort til 4.500 mark, og der krævedes derfor megen kapital til at genrejse det nedbrændte Toldsted, som nok har været sin tids største og mest betydningsfulde gæstgiveri ved den sønderjyske del af Hærvejen. Som toldbygning betragtet var Toldsted offentlig ejendom, og Jørgen Arnkiel henvendte sig derfor til hertugen om hjælp og bistand.

Han påberåbte sig, at amtsskriver Peter Moritzen allerede i 1622 havde fået besked på at udvise nyt tømmer til udbedring af den gamle ejendom, og nu efter branden var en sådan ordre naturligvis blevet endnu mere nødvendig. Ydermere bad han om, at det måtte blive pålagt amtets beboere at medvirke ved byggeriet.

For at begrunde en ansøgning af den art plejede man at fremføre alle de genvordigheder, der havde været en følge af misèren, og Jørgen Arnkiel var ikke sen til at følge tidens skik og brug. Han oplyste, hvorledes han stakkels mand helt uformodet var blevet overfaldet og totalt udplyndret lige ind til de klæder, han stod og gik i, hvorefter hans hjem, det hertugelige toldhus, var blevet nedbrændt til grunden. Siden da havde han og hans familie måttet friste en kummerlig tilværelse i et ringe skur, der var blevet opført i al nødtørftighed for at afhjælpe den værste nød.

Svaret forelå 1631 18/4. Da det drejede sig om et sted, der skaffede hertugen og hans regering en ikke helt ubetydelig indtægt, gjaldt det naturligvis om så hurtigt som muligt at få byggeriet afsluttet.

Resultatet blev dog ret så beskedent. »Tollsted, et Wertzhuus, men ikke synderligt«, skrev Ove Juel i 1639 i sin dagbog. Så længe den store krig ude i Europa ikke var til ende, måtte man betænke sig på at bygge stort og flot, og Jørgen Arnkiel var nu engang en god økonom og husholder. 1632 5/8 havde han ladet et sognevidne udtale, at han ligesom sine forfædre havde ret til årligt at hente seks læs hø i den inddigede mark »Tovdige«, østligst i den jord, der hørte under Nybøl. Amtsregnskaberne fortæller også, at han i 1640 havde syv svin gående på Hesselmark vest for Åbenrå.

Endnu 1637/38 nævnes hans navn nogle gange i amtsregnskabernes bøderegistre, men ganske vist nu ikke mere som den skyldige. Kalle Bundesen fik en bøde på 2 daler for at have talt »utilbørlige ord« om Jørgen Arnkiel; hans karl, Peter Schmidt, måtte betale 3 daler for ulovligt (i amtsregnskabernes slesvig-tyske formulering: »vnlohelich«) at have hugget træ i skoven; og endelig måtte hans tjenestekarl, Hans Petersen, op med 3 daler, fordi han havde besvangret Marine Jepsdatter. Han selv synes derimod at være sluppet for tiltale.

Snart meldte der sig imidlertid med Torstenssons indfald i Jylland i 1643 langt værre trængsler for Jørgen Arnkiel og hans familie. Lidelserne fra Wallensteins felttog genoplevedes, og om muligt gik det denne gang

endnu værre til, eftersom soldaterne i løbet af de mange krigsår var blevet mere rå og brutale i deres optræden over for civilbefolkningen. I Hjordkær kirkebog nævnes der fra disse år flere tilfælde af voldtægt og drab ved svenske soldater, og egnene på begge sider af Hærvejen lignede atter engang et brandbælte.

»Nicht einen Pfennig« havde Jørgen Arnkiel haft til sig selv i løbet af hele 1643 og det, selv om han trofast havde besørget toldoprævningen inden »det svenske indfald (»eynfall«). Han tog Gud til vidne på, at han i disse år overhovedet ingen indtægter havde haft, og han anmodede derfor sin regering om, at amtsskriveren i Abenrå måtte få ordre til at eftergive ham regnskabet. Men næppe »droge Fienderne aff Landett« – som det hedder i det toldregnskab fra Toftlund, der tog sin begyndelse den 20. oktober 1645 –, før også Jørgen Arnkiel påny måtte tage sin tørn igen som tolder på Toldsted.

Det har utvivlsomt været kummerlige forhold, han er vendt hjem til, og når familiens ældste, hans gamle moder, måtte bringes til graven den 30. november samme år, er det måske, fordi krigens elendighed har været hende for meget.

Efter alt, hvad han havde oplevet, følte Jørgen Arnkiel sig som en knækket mand, og det var ham derfor kært, da han 1647 18/5 fik lovning på, at hans ældste søn, Christoffer Arnkiel, skulde blive hans efterfølger som tolder på Toldsted. Få år senere, den 9. december 1653, blev også han ført til sin grav på Hjordkær kirkegård.

Slægtsnavnet Ahrenkiel på Stubbum

Ved sin død efterlod Jørgen Arnkiel sig foruden Christoffer Arnkiel endnu to sønner, nemlig Asmus Arnkiel og Troels Arnkiel. Den sidste, der blev Abenrås navnkundige provst, skal der fortælles om i et særligt afsnit af denne bog.

Asmus Arnkiel blev kendt som den Rasmus Jørgensen, der i 1665 ved ægteskab fik den ene halvpart af frigården Stubbum i Aller sogn. Man tør antage, at han, der ved faderens tidlige død var en stor dreng (født 1636 15/11), er kommet til sin moders, Voldborg Troelsdatters hjem, frigården Hjerndrupgård, og at det er ad den vej, at han er blevet trolovet med Anna, en datter af Iver Clausen til Stubbum.

Iver Clausens søn havde som følge af et begået drab forbrudt sin ret til

Stubbum, og gården blev derefter i 1665 delt mellem hans to døtre, Anna og Cathrine Iversdatter. Anna Iversdatter og hendes fæstemand, Rasmus Jørgensen (Arnkjel), efterlod sig en efterslægt, der sad på den ene halvpart af Stubbum helt til 1820, og de bar alle slægtsnavnet Ahrenkiel. De fleste af dette navn på Haderslev-egnen nedstammer fra denne søn af Jørgen Arnkiel til Toldsted.

Men det har tilsyneladende også været ret almindeligt at gøre brug af familienavnet Arnkiel eller Ahrenkiel af mænd, der nedstammede fra denne slægt på spindesiden. Om sognepræsten i Moltrup-Bjerning fra 1691 til 1707, Andreas Petersen Arnkiels tilknytning til Toldsted kan der derfor intet oplyses.

Christoffer Arnkiel og svenskekrigene

Jørgen Arnkiels søn og efterfølger, der hed Christoffer Arnkiel efter sin farfader, hørte til det slægtled, der måtte igennem trængslerne fra alle tre store krige, der i 1600-årene gik hen over Toldsted og det ganske land. Hans fødselsår findes ikke indført i Hjordkær kirkebog, men han er antagelig født i 1626, da der ved dette år er en lakune i kirkebogen. Hvis dette er tilfældet, har han som spæd været med til flugten for Wallensteins »vilde krabater«, og et af hans første barndomsindtryk har nok været synet af de nedbrændte rester af Toldsted. Som ung mand oplevede han nok engang krigen fra 1643–45, og næppe var han blevet tolder på Toldsted, før svenskekongen Karl X Gustav i efteråret 1657 lod sine hære marchere op ad Hærvejen og videre over isen til de danske øer.

For befolkningen på den jyske halvø blev denne krig værre end de andre. Efter indtrængende opfordringer fra Danmark-Norges konge, Frederik III, overskred vore allierede – brandenburgere, kejserlige og polakker – i slutningen af 1658 grænsen til Holsten for at støtte kampen mod svenskekongen. De allierede hærstyrker satte sig fast på den jyske halvø, men efter de mange krigshandlinger var befolkningen ikke mere i stand til at yde vore hjælpere en tilfredsstillende forplejning. Soldaterne greb da til selvtægt og skaffede sig, hvad de behøvede, altimens store dele af befolkningen led hungersnød. Endnu værre blev det, da det viste sig, at polakkerne med sig ind i landet havde slæbt en ondartet epidemi – vist nok plettyfus –, og den medførte en kolossal stigning i dødeligheden. I det lille Hjordkær sogn har præsten i 1659 gjort krigens ofre op i or-

dene: »Mortus 513« (513 døde), og dette tal må antages at svare til en tredjedel af sognets befolkning. Som det var gået her, gik det i et bredt område på begge sider af Kongeåen lige fra Åbenrå til Vejle og fra syd for Ribe til nord for Varde, og i centrum af denne store firkant var det endnu værre.

Fra Toldsted findes dog kun et enkelt dødsfald noteret i Hjordkær kirkebog. 1658 20/10 blev Jørgen Hørlyck af Toldsted begravet, utvivlsomt en af Christoffer Arnkiels medhjælpere. Når ikke flere findes nævnt, skyldes det, at de øvrige beboere havde forladt Toldsted.

Mange år senere har Christoffer Arnkiel fortalt, at han i krigsårene havde måttet opgive enhver form for toldeftersyn som følge af de stridende parters ustandselige forbimarcher og uafledelige plyndren, og sammen med sin familie havde han fået anvist ophold på hertugens ladegård ved Åbenrå, en ejendom vest for Brundlund slot, der lå der, hvor nutildags Hjelmhaverne findes. Atter engang havde det vist sig, hvor farligt for liv og lemmer det kunde være at bo så nær ved den store landevej.

I Det Kgl. Bibliotek i København (Gl. Kgl. Saml., nr. 992) findes en smuk gammel foliant i læderbind, der er blevet anvendt som regnskabsbog over Steffen Rodes studehandel fra 1637 til 1650. Det her viste titelblad i kalligrafisk udførelse oplyser om bogens bestemmelse:

Ochsenn-EinKauffBuch, Angefangen im Jahre A° 1637.

Worinne Ein Geschriben Wirdt, Was Jährlich An Ochsen Eingekaufft vnd wor dieselben wieder vor Handelett, Was DarAnn Gewunnen Oder Vorlohrenn Wirdt.

HirZu Wolle Der Liebe BarmHertzig: Gott seinen Reichen Segen mildichleich vorleihen, vor Boese Kauffleute Bewahren Vnd In Guter Gesuntheit Vnd guten Wollstande Endigen Lasenn.

Regnskabsbogen fylder kun 69 blade af bogens henved 500 sider, og den bageste del af læderbindet er senere anvendt af en norsk rektor til en beskrivelse af Bergen. I Historisk Tidsskrift (9. rk., bd. I, s. 255–281) har Albert Olsen givet en grundig gennemgang af regnskabsbogen.

Steffen Rode var født i Lübeck 1587 og var en tid handelsmedhjælper hos Flensborg-købmanden Andreas Olufsen, nævnt her første gang 1619. Ved den tid giftede han sig med sin principals datter, Marie Olufsen, og etablerede sig i 1620 som købmand i København. Her døde han 1638, og forretningen blev en tid videreført af svigersønnen Martin Pletz (Pletius), men også af to handelstjenere, Anders Olsen og Henning Leisen.

Ved Marie Rodes død i 1650 ophørte forretningen. Fot. Det Kgl. Bibliotek.

Ligesom i sin tid hans fader måtte også Christoffer Arnkiel efter krig-
gen til at bede øvrigheden om hjælp og bistand. Hans ejendom var nemlig
i en sådan forfatning, »dass es fast keinem Haus mehr ehlich gewesen«
– at det næsten ikke mere lignede et hus! Toldeftersynet var blevet for-
sømt og regnskaberne ikke til at rekonstruere. Han anmodede derfor om

at blive fritaget for at aflægge regnskab for tolden i de fire år fra 1657 til 1661, men så billigt slap han nu ikke. For årene 1659/60 og 1660/61 måtte han pænt indsende toldbeløb, der kunde indgå i Åbenrås amtsregnskaber for disse år.

Handelen forbi Toldsted efter 1629.

Efter fredsslutningen i 1629 lykkedes det ikke mere at få øksnehandelen op i de højder, som den havde nået i de gyldne år før Wallensteins indfald. Det ses ganske tydeligt af de årlige samlede toldindtægter, der findes opført fra Toldsted i Åbenrå amtsregnskaber fra 1629 (ikke et helt år) og frem til 1635/36. (Regnskabsår fra 1. maj til sidste april).

1629/30:	89 daler 19 skilling 4½ penning
1630/31:	184 — 45 — 7 —
1631/32:	167 —
1632/33:	161 — 32 — 9 —
1633/34: (seks-dobling!)	904 — 26 —
1634/35: (do.!)	1.048 — 15 — 3 —
1635/36:	140 — 16 —

Bemærkelsesværdigt er det forholdsvis store tal for det første år efter freden, om end man vil bemærke, at tallene som nævnt ikke svarer til forholdene fra før 1624/25. Forklaringen på den forholdsvis store stude-drift i det første fredsår er nok den, at opdrætterne i krigsårene har ligget inde med et større antal okser end normalt.

Dette forhold bekræftes af en skrivelse til hertugen fra Åbenrås borgmester, Jens Hansen (en broder til præsten og forfatteren Niels Heldvad). Han fortæller, at omegnens bønder pressede på hos ham for at komme af med deres kvæg, idet de manglede penge som følge af de skader, som de havde lidt under krigen.

Krig har alle dage kostet penge, og da regeringen på Gottorp skulde til at se sig om efter muligheder for indtægter, der kunde opveje den almindelige tilbagegang, besluttede den at indføre højere toldsatser for handelen forbi Toldsted. Indtil 1630 havde afgiften pr. stud eller hest været 4½ penning. Fra og med dette år blev den sat op til 6 penning, men i 1633 greb den til en langt krassere forhøjelse. Nu skulde der erlægges

hele 3 skilling pr. stud eller hest, altså en seks-dobling af det hidtidige beløb.

En så voldsom forhøjelse måtte naturligvis føre til klager, ikke mindst da hovedparten af de handlende kom fra egne, der lå uden for det gottorpske territorium. Fra Christian IV indkom der en protest, dateret 1636 20/2 og foranlediget af de jyske studehandlers to befuldmægtigede, Rasmus Bentsen og Hans Söfrinsen. De krævede toldsatsen ført tilbage til ældre tiders sædvane. Den gottorpske regering kunde straks svare, at den allerede 1635 23/4 havde forordnet en nedsættelse af toldsatsen til 6 penning pr. stud eller hest. Det svarede til, hvad der var almindeligt »i det Romerske Rige«, altså ved toldstederne syd for Ejderen, og i en udtalelse i anledning af den kongelige klage kunde amtsskriver Peter Moritzen oplyse, at 6 penning også var toldsatsen ved det kongelige toldsted i Haderslev. Fremover blev 6 penning derfor fastholdt som toldsatsen for hver okse og hest, der passerede Toldsted.

Toldregnskaberne fra årene efter kejserkrigens afslutning vidner om, at næppe var der fred, før handelen atter kom i gang. I det første Haderslev-regnskab efter krigen hedder det til overskrift: »Først begyndt nu paa nye igienn att fortolde till Konngl: Mayt: her igienem Hadersleff Bye effter Fiendernes Vdrømmelsse Anno 1629«, og den første indførsel fra dette år er helligkorsdag den 14. september, »som holdis Marcket thill Klipleff«. Det ældgamle Kiplev marked kunde således straks igen få gang i handelen gennem Haderslev og videre ad oksevejene.

Fra Toldsted er de første regnskaber efter kejserkrigen fra 1633/34 og 1634/35, regnet fra 1. maj, og den »store« told med selve oksedrivningen er derfor fra henholdsvis 1634 og 1635. 1634 passerede der 14.303 stude forbi, og i 1635 16.619.

Den »lille« told med studene fra Sønderjylland opviser derimod kun et forsvindende antal i de to regnskaber, i 1634 næsten ingenting og i 1635 kun sammenlagt 200 stude. Sammenligner man dette med det antal stude, som købmænd fra Flensborg og Haderslev findes noteret for i regnskaberne over den »store« told, viser de med al tydelighed de meget alvorlige følger, som Wallensteins indfald havde fået for hele det sønderjyske område. I 1634 er den gamle oksehandelsby Flensborg kun repræsenteret med en enkelt drift på 269 stude og Haderslev med en enkelt på 120 stude. I 1635 havde de handlende fra Flensborg sammenlagt 700

stude, mens der ingen var fra Haderslev. De anførte tal viser det alvorlige og aldeles afgørende knæk, som Sønderjylland fik under kejserkrigen. Først ind i det følgende århundrede var Sønderjylland kommet sig så nogenlunde efter de ulykker, som 1600-årenes krige havde forvoldt.

Handelen fordelte sig iøvrigt i disse år på følgende måde mellem øksnehandelens vigtigste deltagere:

	<i>København</i>	<i>Alborg</i>	<i>Odense</i>	<i>Hamburg</i>	<i>Nederlandene</i>
1634:	3.365	2.665	1.593	1.477	740
	(23,6 %)	(18,7 %)	(11,1 %)	(10,4 %)	(5,2 %)
1635:	1.961	2.645	1.584	1.708	2.294
	(11,8 %)	(15,9 %)	(9,5 %)	(10,3 %)	(13,8 %)

Følgende studehandlere drev mere end 500 stude forbi Toldsted:

1634:

Steffen Rode, København (56+582+689+260)	1.587	stude
Joachim Jesterum, Hamburg (678+140)	818	–
Johan Brandt & Peter Røring, Alborg	770	–
Rasmus Bendtsen, Randers	747	–
Matthias Walters, Nijkerk, Nederlandene	740	–
Jens Bang, Alborg	715	–
Knud Ottesen (Seebblad), Odense	699	–
Henrik Rosenmeier, København	660	–
Knud Lauridsen (Seebblad), Odense	610	–

1635:

Walter v. Niekerke (Nijkerk) & Johan Clausen, Horsens	(1344+139)	1.483	stude
Steffen Rode, København (869+465)	1.334	–	
Jens Bang, Alborg	900	–	
Johan Brandt, P. Røring & Jens Hansen, Alborg	886	–	
Rasmus Bendtsen, Randers	750	–	
Knud Lauridsen (Seebblad), Odense	695	–	
Joachim Jesterum, Hamburg	670	–	
Adrian Gostersen (eller Boest)?, Weesp, Holland	611	–	
Knud Ottesen (Seebblad), Odense	546	–	
Christen Madsen, Alborg & Christoffer Kamss (Kamps), Hamburg	540	–	

Regnskaberne fra 1633/34 og 1634/35 er de eneste, der er bevaret fra Toldsted fra årene før Torstenssons indmarch i Jylland, men atter engang er det så heldigt, at de samlede toldsummer fra den »store« told er bevaret i Åbenrå amtsregnskaber fra en række år efter 1636. Ved en omregning af disse tal (1 okse lig 6 penning) kan der meddeles følgende tal for oksedrivningen forbi Toldsted:

1636/37:	17.999 stude	1647/48:	12.290 stude
1637/38:	12.411 –	1648/49:	12.693 –
1638/39:	21.464 –	1649/50:	12.554 –
1639/40:	22.551 –	1650/51:	15.276 –
1640/41:	23.207 –	1651/52:	20.128 –
1641/42:	19.740 –	1652/53:	18.733 –
1642–44:	0 –	1653/54:	19.722 –
1644/45:	2.489 –	1654/55:	15.397 –
1645/46:	10.510 –	1655/56:	12.518 –
1646/47:	14.328 –	1656/57:	13.852 –

En sammenligning mellem toldregnskaber fra 1641

Nærmere oplysninger om handelens forløb i disse år kan fremskaffes ved hjælp af de regnskaber, der er blevet udarbejdet af tolderne fra Haderslev og Toftlund, samt Bov. Året 1641 er bevaret fra alle tre toldsteder. Ved en sammenstilling af okseposterne fra disse regnskaber får man et udmærket overblik over, ad hvilke veje drivningen er foregået, idet toldstedet ved Toftlund (eller som man også sagde dengang: Herrested) meddeler trafikken ad Ribervejen, mens færdselen fra Kolding og Assens-Årø Sund blev opsamlet ved Haderslev toldsted. Først på selve Hærvejen ved Toldsted og derefter ved Bov findes hele oksedrivningen nordfra samlet.

Under sammenligningen mellem de forskellige studehandlers poster i regnskaberne fra Haderslev og Toftlund med de tilsvarende fra Bov skal man være opmærksom på, at nogle af de forskelle, der kan aflæses, kan skyldes markedshandelen i Klipleve, der både foregik om foråret og om efteråret. Endvidere fremgår det helt klart af Bov-regnskabet, at handlende fra Flensborg fortsat var fritaget for at betale told ved Bov toldsted (ligesom de få handlende fra Åbenrå ved Toldsted).

Den efterfølgende opstilling tjener også til at vise, fra hvilke byer og

egne de handlende kom, som endnu ved midten af 1600-årene havde kapital til at videreføre den traditionelle økseeksport, og selv et hastigt blik vil afsløre, at den betydeligste andel af øksneeksporten fortsat var i hænderne på danske handlende. Men opstillingen viser tillige, at der i flere tilfælde har været tale om et kompagniskab mellem forskellige. I et enkelt tilfælde nævnes en flensborgsk (oprindeligt hamburgsk) studehandler som opkøber for en handlende fra Nederlandene, hvilket lader ane, at der også stak udenlandsk kapital i vor hjemlige handel med øksne.

Oksedrivningen forbi Haderslev, Toftlund og Bov toldsteder

i foråret 1641:

	<i>Antal stude forbi</i>		
	<i>Haderslev</i>	<i>Toftlund</i>	<i>Bov</i>
<i>11/3:</i>			
Cornelis Barens, Holland	631		631
<i>16/3:</i>			
Jürgen Schuldt, Finstrup (Fyn)	80		79
Cornelis Becker, Amsterdam (ved Jochum Jesterum, Flensborg)	830		830
Marten Pletz (Pletius), København	434		434
<i>19/3:</i>			
Johann Holst, Flensborg	288		÷
Hartvig Sachs, Lønborg bispegård (ved Aksel Nielsen)		56	56
<i>20/3:</i>			
Knud Lauridsen (Seebblad), Odense (Bov: Knud Knudsen)	529		529
<i>21/3:</i>			
Jürgen v. Kaden (v. Kauen), Oldenburg	168		168
Ole Hansen, Horsens (Bov): Knud Simonsen)	183		183
Jacob Johansen, Ålborg	207		207
Johannes Borchsenius, Viborg (Bov: »Apteker«)	250		250
Jesper Hansen, Odense	401		401
Bertel Jensen, Vejle	136		(se: Mads Tordsen)
Claus Madsen, Middelfart	399		398
Niels Pedersen, Viborg	212		190
Peder Sørensen, Viborg	240		220
Oluf Jepsen & Christen Madsen, Lemvig (Bov: Wolle Jepsen)		124	124
Peder Baggesen, Ribe		246	250

	<i>Antal stude forbi</i>		
	<i>Haderslev</i>	<i>Toftlund</i>	<i>Bov</i>
<i>22/3:</i>			
Steffen Ginckel & Diedrich Klöcker, Flensborg	497		÷
Jost Boumann, Viborg	572		572
Marten Pletz, København (Bov: Steffen Rodes arving)	437		437
Marten Pletz, København (Bov: Steffen Rodes arving)	622		622
Hans Jostsen, Århus	561		569
Hans Svane, Vejle	194	64	244
Mads Jensen, Ringkøbing	435		435
Mads Gjødesen, Horsens	200		200
Erik Jørgensen, Odense	446		446
Hermann Zirichs & Marten Porthus, Ålborg (Bov: Sierck)	816		816
Johan Clausen & Hans Marquardsen, Horsens	735		753
Fock Albertsen, Horsens	193		193
Evert Fett (Vette), Flensborg	317		÷
Morten Panck, Kolding	99		99
Lyder Henriksen, Kolding (Bov: Lyder Splidt)	63		63
Peter Røring, Ålborg	795		560
Mads Tordsen, Vejle (Bov: Mads Jensen)	939		1.070
Johann Pöllmann & Diedrich Faust, Flensborg	881		÷
<i>24/3:</i>			
Niels Bøgvad, Kolding (Bov: Andreas Nielsen)	200		200
Elias Obbe, Husum	500		450
Jens Bang, Ålborg	1.800		1.800
Søren Christensen, Kolding	170		170
Mogens Eriksen, Kolding	170		174
Peder Transen & Niels Andersen, Lemvig		97	103
Jens Transen & Mads Lauridsen, Lemvig		64	84
Anders Svane, Ribe		157	157
Laurids Baggesen, Ribe		120	146

	<i>Antal stude forbi</i>		
	<i>Haderslev</i>	<i>Toftlund</i>	<i>Bov</i>
<i>25/3:</i>			
Hinrich Blockmohr, Flensborg	54		÷
Christoffer de Hemmer, Ålborg	266		265
Christen Madsen, Ålborg	308		308
Johan Brandt, Ålborg	533		531
Jacob Ammersbøl, Vejle	457		457
Joachim Bargstede, Oldesloe	26		÷
Rasmus Bentsen, Randers	1.265		1.220
<i>26/3:</i>			
Peder Lang, Lemvig		167	166
(Bov: P. L. & Christen Simonsen)			
Niels Solgaard		120	100
(Bov: Schloergaard)			
Laurids Christensen, Ålborg		150	150
Christen Poulsen, Ålborg		150	150
Albert Nissen		7	80
Joachim Arentsen, Oldesloe		10	
Maren Jørgensen, Roost		8	
Johan Ratlev, Ribe		270	275
<i>27/3:</i>			
Peder Caspersen & Troels Poulsen,			
Ålborg	151		151
Niels Bøgvad, Kolding	27		26
(Bov: Niels Nielsen)			
Marten Pletz, København	100		100
(Bov: Steffen Rodes arving)			
Jacob Hansen, Helsingør	319		319
Otto Hey thor Hütten	349		349
Matthies Tiel, Bremen	485		485
<i>6/4:</i>			
Jørgen Bang, Assens	320		418
<i>14/4:</i>			
Hermann Meincke, Lübeck	125		
<i>uden dato:</i>			
Claus Sidenborg, Viborg	÷	÷	230

Toldsted-regnskabet 1651

Fra Toldsted er der bevaret et regnskab fra 1651. Det viser, at der i dette regnskabsår sammenlagt blev udført 15.276 stude ad Hærvejen forbi

Toldsted, og dernæst oplyser det os om den udvikling inden for handelens fordeling, der havde fundet sted siden Torstensson-krigen.

Først og fremmest lægger man mærke til, at de københavnske oksehandlere nu var helt ude af billedet, og de fynske købmænd forestod kun 3,2 % af den samlede eksport. De førende var nørrejyderne – især handlende fra Viborg (2.092 stude), Ålborg (1.825 stude) og Vejle (1.337 stude). Sammenlagt havde nørrejyderne 44,7 % af den samlede handel.

Handlende fra Sønderjylland havde kun en andel på 6,7 % af hele okseeksporten, og det er bemærkelsesværdigt, at købmænd fra Frederiksstad og Husum næsten fremviste lige så store okseposter som de flensborgske købmænd.

Størst interesse har dette regnskab dog, fordi det for første gang tydeligt viser, at udlændinge havde overtaget en større andel af vor eksporthandel. I 1635 havde Hamburg sammen med købmænd fra Nederlandene tegnet sig for en lille fjerdedel af den samlede eksport ud af Danmark. I 1651 havde tyske byer – Bremen med 2.466 stude og Hamburg med 233 stude – sammenlagt 17,7 %, men endnu mere bemærkelsesværdigt er det, at de nederlandske oksehandlere nu forestod 27,8 % af handelen.

Det var en udvikling, der ikke var til at tage fejl af.

Karl Gustav-krigen og dens økonomiske følger

Foreløbig satte dog den nye svenskekrig et punktum for al handel. Ikke alene var de uregerlige soldater – og det ligegyldigt, om de var på fjende- eller venneside – en bestandig risiko for den kapital, der var bundet i eksportkvæget, men denne gang fulgte en frygtelig epidemi i krigens spor, og i løbet af 1659 bortrev den store dele af befolkningen. Under sådanne vilkår måtte enhver form for handel simpelthen opgives.

Situationen i krigens første to år beskrives i Abenrå amtsregnskaber for 1658–59, hvor det hedder: »Aber ist wegen des angestandenenen gahr harten Krieges eben so wenig alls in dem vorigen 1657 Jahre, weile keine Ochsen von den Reutern verzollt worden, von diesem Zollen nicht das Geringste erhoben undt eingebracht worden, also auch zu berechnen: 0«. Peståret 1659 gjorde ikke disse forhold bedre.

Selv om freden holdt sit indtog i 1660, blev også de følgende år en trang tid – ikke blot for Toldsted og dets beboere, men for det ganske

land og rige. Der var overalt blevet så mærkeligt stille. Folk led under skattetryk, handel og vandel var gået i stå, og når man endelig hører noget fra disse år, så er det klager.

For studehandelens vedkommende er det imidlertid karakteristisk, at den trods alle vanskeligheder kom i gang igen straks efter krigens afslutning. Det fremgår helt klart af de årlige toldbeløb fra den »store told« ved Toldsted, der indgik i de åbenråske amtsregnskaber. En omregning af disse beløb – 1 okse lig 6 penning – giver følgende billede af studehandelens størrelse forbi Toldsted i de første år efter krigen:

1659/60:	12.210	stude	1664/65:	13.723	stude
1660/61:	12.356	–	1665/66:	4.073	–
1662/63:	11.713	–	1666/67:	11.515	–
1663/64:	11.164	–	1667/68:	10.705	–

Da forårsdrivningen var af størst betydning, gælder de anførte tal på forbipasserende stude hovedsagelig det sidst nævnte årstal inden for regnskabsåret fra 1. maj til sidste april. Det vil iøvrigt ses, at amtsregnskaberne mangler for nogle af årene.

Det bevarede regnskab fra 1662/63 viser, at det først og fremmest skyldes de tilrejsende nederlandske opkøbere, at øksneeksporten kom så hurtigt i gang igen. Det lave eksporttal 1665/66 skyldes utvivlsomt, at opkøberne fra de nederlandske provinser er udeblevet i foråret 1666 som følge af søkrigen mellem England og Nederlandene.

Toldsted-regnskabet 1662/63

Toldregnskabet fra Toldsted 1662/63 er et talende vidnesbyrd om det tilbageslag, som det danske rige havde fået som følge af svenskekrigene. Under forårets store oksedrivning i 1663 var kun et par enkelte af de gamle kendinge fra danske byer undervejs med okser. Bertel Jensen fra Viborg var i stand til at sende 682 stude ud af landet, Claus Høgh fra Alborg kom med 292 og Peder Jensen fra Vejle med 106 stude. Det var alt, hvad de danske købstæders handlende kunde præstere.

Fra København nævnes ganske vist endnu een (med 207 stude), men det er betegnende nok en af dem, der havde tjent på krigen, Kgl. Majestæts rentemester Henrik (Hinrich) Müller. I et senere regnskab nævnes

Dragsholm som det sted, hvorfra hans eksportkvæg stammede. Han kan således ikke regnes blandt hovedstadens studehandlere.

Sammenlagt udgjorde okseposterne fra kongeriget Danmark 10,9 % af det totale eksportkontingent på 11.713 stude i 1662/63. Hele den øvrige del af handelen var på udenlandske hænder, når der ses bort fra, at et par handlende fra Ditmarsken og een fra Fegetasch ved Plön til sammen mønstrede 2,7 %.

De tyske byers andel – og det var atter engang Bremen, samt et par mindre drifter, der ejedes af handlende fra Lüneburg (måske snarere *landet* Lüneburg, idet der ofte kom handlende fra Harburg) og endvidere fra Stade. Sammenlagt var denne andel på 16,8 %.

Nederländerne og oksehandelen

Det blev fra nu af helt andre navne, der dominerede i regnskaberne fra Toldsted. I regnskabsåret 1662/63 var det købmænd fra Nederlandene, der ejede 69,6 % af de stude, der gik ud af det danske rige.

Efterstående opstilling vil vise dette. Navnene er opført med den skrivemåde, der findes anvendt, og i parentes nævnes navnene fra det samtidige Haderslev-regnskab, hvorfra også dateringen stammer. Ikke alle studehandlere findes i dette regnskab, og de manglende må da formodes at have benyttet Ribervejen. Dette bekræftes af oplysningerne i det samtidige regnskab fra Gottorp.

Nederlandske oksehandlere forbi Toldsted i marts 1663:

Corneliss Crandtz, Wesop in Holland (25/2: Cornelis Krantz, Wesop: 607)	607 stude
Gertt Pettersen, Wesop in Holland (1/3: Gerdt Pieterssen, Wesop: 1.327)	1.327 –
[Lakune] Andersenn, Wesop in Holland (1/3: Jacob Andressen, Wesop: 1060)	1.060 –
[Wall]raffwen Egonss, Gelderland in Holland (mangler i Haderslev-regnskabet)	682 –
Giessbertt Theulingh, Holland (3/3: Gisebert Tulingh, Hollandt: 826)	826 –
Arendt Witt & Diederich Schorenbergh, Holland (6/3: Arendt de Witt & Dierich Dierichssen, Hollandt v. Vtrecht: 682)	682 –

Jacob von der Heyde, Holland (11/3: Jacob von der Heide & Cornelis Schatz, Gelderlandt: 682)	682	–
Lybertt Osterhornn, Emmerich (på den tyske side af grænsen, i Kleve) (mangler i Haderslev-regnskabet)	247	–
Hendrich & Johan Snabert, Holland (mangler i Haderslev-regnskabet)	1.598	–
... von der Werda, Holland (mangler i Haderslev-regnskabet)	408	–
Christiann Willigh, Holland (18/3: Christian Willigh, Hollandt: 28) (Haderslev-regnskabet har desuden: 16/3: Lucas v. Ossen, Hollandt: 127 okser).	28	–

Mens Danmark lå knuget af krigens ulykker, havde de syv nordlige provinser af Nederlandene i 1648 opnået formel anerkendelse af selvstændigheden, men allerede længe før – helt siden Antwerpens fald i 1585 – havde dette statssamfund udviklet sig til at blive Europas førende handelsnation. Hertil bidrog ikke mindst Hollands, Zeelands og de øvrige nederlandske provinsers forbindelser til de oversøiske lande, Ostindien såvel som Vestindien, selv om et par krige med England (1652–54, 1664–67) gjorde det klart, at øriget var den stærkeste sømagt.

Som et af Europas tættest befolkede lande var Nederlandene ikke selvforsynende med fødevarer, og det er på denne baggrund, at man skal bedømme efterspørgselen efter stude fra Danmark. »Hvert forår kommer der en stor mængde okser og køer fra Danmark, Jylland og Holsten. De bliver straks ført ud på græsgangene, og tre uger efter ser man dem så tykke og friske, som om de aldrig havde været borte fra engene«. Citatet er fra en bog om Nederlandenes herligheder fra 1738, men på den tid havde det allerede haft gyldighed i et par hundrede år. Allerede i 1507 omtales der i Ribe øksnehandlere fra nederlandske byer som Deventer, Kampen og Zwolle. Også de kan have taget vejen forbi Toldsted, selv om det nok er mere sandsynligt, at de har fulgt søvejen, da de pågældende byer alle ligger ved Ijssel-floden.

Det har selvfølgelig været mest nærliggende for nederlænderne at skaffe sig fødevarer fra de tilgrænsende vest- og nordvesttyske egne, og Danmark har derfor måttet nøjes med en plads som supplementsmarked. Al-

ligevel synes dansk kvæg at have været meget efterspurgt. Efter sigende skal kødet på de jyske stude have været mere saftigt og fintrådet, end det var tilfældet med kød fra andre egnes kvæg, og dette forhold gjorde jysk oksekød specielt velegnet til nedsaltning. »De bedste og fedeste øxen forbruges paa saadanne rejser baade af de englændere og de hollændere«, oplyses det omkring 1620 af forvalterne ved det dansk-ostindiske kompagni som en undskyldning for, at også de havde anvendt dyrt indkøbte stude til forsyning af skibene til de oversøiske egne.

Der er derfor al grund til at formode, at en stor del af det danske eksportkvæg er endt som saltmad på nederlandske ostindiefarere. Sådanne skibe måtte have proviant med til mindst eet år, og fra 1662 oplyser en hollandsk forfatter, at der i Amsterdam hvert år blev slagtet ca. 2.000 stude til proviantering af de udgående skibe.

På denne baggrund forstår man bedre den vedholdende efterspørgsel efter dansk kvæg, og det var derfor helt naturligt, at oksehandlere fra nederlandske provinser, fra Holland, Geldern, Brabant etc., selv overtog opkøbet, da danske købmænd efter 1660 sædvanligvis savnede kapital til at forestå denne handel på samme måde, som de havde gjort det, før krigsårene satte ind og bragte fattigdommen til vort land.

Toldsted-regnskaberne 1669–1675, 1682–1684

1668 5/3 blev der indført en ny toldrulle i hertugdømmet Slesvig, og den påbød, at regnskaber fremtidig skulde følge kalenderåret. Fra Toldsted er der bevaret en række regnskaber, der svarer til de nye bestemmelser. Hertil hørte bl.a., at den gamle opdeling mellem den »store« og den »lille« told nu var ophørt, således at der fra år til år kun førtes eet sammenlagt regnskab, og sådanne findes bevaret fra 1669–1675, samt fra 1682 og fra forårsmånederne i 1683 og 1684. Det gælder om dem alle at de er omhyggeligt ført med angivelse af dato og hjemsted for de handlende, samt naturligtvis varens art og toldbeløbet.

Nederlænderne og handlende fra tilgrænsende tyske egne, Emmerich, Kleve og Köln, udgjorde en klart afgrænset gruppe blandt studehandlerne, og de tegnede sig for langt den største andel af vor okseeksport. Kun i årene 1672, 1673 og 1674 blev de overgået af andre, og det skyldes ene og alene det franske angreb på Holland og de øvrige nordlige Nederlande. I disse år foretrak flere af de handlende at opgive Brabant som deres

hjemland. Ved at have denne hjemstedsbetegnelse i deres pas – det drejer sig om provinsen syd for Rhinen fra s'Hertogenbosch og helt ned til Brussel i de dengang spanske Nederlande – har de vel håbet på at kunne slippe lettere gennem de trængsler, som krigen kunde påføre dem. I 1674 opgav syv af i alt ni oksehandlere fra Nederlandene, at de kom fra Brabant. Endnu i 1695 nævnes der seks brabantiske oksehandlere ved siden af femten hollandske.

Den årlige studedrift forbi Toldsted 1669–1675, samt 1682:

Fordeling efter studehandlernes hjemsted

<i>År</i>	<i>Kongeriget</i>	<i>Niedersachsen/ Hansestæderne</i>	<i>Nederlandene</i>	<i>Slesvig-Holsten</i>	<i>Total Studedrift</i>
1669:	2.598 (18,43%)	3.869 (27,40%)	6.161 (43,56%)	1.461 (10,61%)	14.089
1670:	2.000 (19,57%)	3.121 (30,54%)	4.167 (40,78%)	931 (9,11%)	10.219
1671:	2.185 (18,65%)	2.940 (25,09%)	5.519 (47,10%)	1.073 (9,16%)	11.717
1672:	1.691 (24,03%)	1.943 (27,62%)	2.044 (29,05%)	1.358 (19,30%)	7.036
1673:	2.768 (34,12%)	1.681 (20,72%)	1.064 (13,12%)	2.599 (32,04%)	8.112
1674:	1.814 (14,48%)	3.172 (25,32%)	3.692 (29,47%)	3.851 (30,73%)	12.529
1675:	2.357 (16,73%)	3.328 (23,62%)	5.167 (36,67%)	3.240 (22,98%)	14.092
1682:	2.516 (25,42%)	708 (7,15%)	5.178 (52,32%)	1.494 (15,11%)	9.896

jan.–maj 1683: 11.384 stude, deraf 6.025 stk. på nederlandske hænder,
jan.–maj 1684: 14.600 stude, deraf 8.901 stk. på nederlandske hænder.

Nederlandske oksehandlere forbi Toldsted 1670–75:

	1670	1671	1672	1673	1674	1675
Adrian, Bartel, v.d. Wehrde, Brabant			375	407		
Bartelsen, Hinrich, v.d. Warden, (Wehrde), Brabant				234	461	732
Clausen, Johan, Holland		419			487	
Haa (Harst, Heyst), Johan v.d., borgmester i Weesp, Holland	442	486				

Heyde, Jacob v.d., (Holland), Zevenaar i Kleve	723	919				
Hess (Hest), Johan v., Brabant					340	757
Hinrichsen, Jochim, fuldmægtig for Hans de Wulffs, Amsterdam	822	603				
Jostsen (Jost See), Johan, borgmester i Weesp	267	273				
Lambertz, Bartolt, v.d. Wehrde, Brabant	438	254	507	423	543	
Petersen, Hinrich, Brabant					666	797
Petersen, Thomas, Weesp, Holland		175			416	747
Rosendahl, Cornelis, Amsterdam	272					
Schatz, Cornelis, Holland (Brabant)		1632			266	
Severino (Severius, Ceporenius, Seprenis?), Peter, Geldern	484	448				
Söffreinsen, Jens, Amsterdam	194					
Theuling (Töling), Gisbert, Amsterdam	525	982				
Wagen (Wey), Diedrich v., Brabant (v.d. Warden), Kilian (Christian), Brabant					247	748
(v.d. Warden), Simon, Brabant					266	777
Walter (Wallens), Diedrich v., Brabant						609
Witt, Arend de, Garkum, Holland		247	243			
Nederlandske oksehandlere i alt	4.167	5.519	2.044	1.064	3.692	5.167

Den anden betydelige gruppe af handlende kom fra tyske byer mellem Lübeck og Hamburg og frem til Bremen og Oldenburg. For den sidste lokalitets vedkommende drejede det sig dog om greven af Oldenburg og nogle af dette lands adelige. Blandt byerne var i disse år handlende fra Harburg – med Hans Stobbe som den betydeligste – klart i spidsen, mens Hamburgs og Lübecks andele ofte var meget beskedne.

De danske studehandlere kom i det sidste kvartsekel af 1600-årene først og fremmest fra nørrejske byer. Fynboernes andel i vort lands øksneeksport var derimod nu næsten lig nul, ja endda som oftest nul, og Odense var gledet helt ud som studehandelsby.

Den danske by, der klarede sig bedst, var Ålborg, men modsat tid-

ligere var der her som i de andre købstæder kun nogle ganske enkelte købmænd, der satsede på studehandelen. I regnskaberne fra Toldsted mellem 1669 og 1684 findes følgende danske studehandlere opført med kontingenter på over 500 stude:

1669:	borgmester Hans Svane, Vejle:	559	stude
	Bertel Jensens søn, Viborg:	610	–
1674:	Claus Thomsen Høgh, Alborg:	510	–
1675:	Claus Thomsen (Høgh), Alborg:	554	–
	[Hartvig Pedersen, Alborg:	499	–]
1682:	Anders Jensen (Høgh), Alborg:	696	–
1683:	do. (415 + 510):	925	–
1684:	do. (642 + 560):	1.202	–

De handlende fra hertugdømmerne

Den øvrige del af studehandelen er i den s. 130 meddelte tabel over toldregnskaberne fra disse år blevet samlet under fællesbetegnelsen »Slesvig-Holsten«, og det er sket, fordi det efter ophøret af forskellen mellem den »store« og den »lille« told ofte kan være vanskeligt at udlæse de forskellige studehandlers ærinde. Nogle er øjensynligt bønder på vej til marked, andre er lokale opkøbere, der søger at afsætte deres dyr til studeeksportørerne, og der er også dem, der er på vej sydpå – til et gods eller et marskområde – med stude for at få dem eftergræsset på disse jorder.

I 1669 nævnes i slutningen af august »Klipleff Marckt umb Bartholomej«, men det er en undtagelse, når det direkte anføres. Alligevel fremgår det helt klart af samtlige regnskaber, at der hvert år er en lang række sønderjyske bønder og mindre studehandlere på vej til markedet i Kliplev og det både om foråret og om efteråret. Det er derfor så nogenlunde muligt at aflæse de årlige markedsterminer ud af regnskabernes angivelser. Som oftest anvendes i denne forbindelse betegnelsen »Stk. Vieh« om det kvæg, der af bønderne blev bragt til markedet, men ofte forekommer betegnelsen »Ochsen« også om disse mindre kvægflokke på under fem stk. eller mere, akkurat, som når der er tale om den helt store stude-drift.

Studene fra marskegnene omkring Ribe falder også ind under fællesbetegnelsen »Slesvig-Holsten«, eftersom f.eks. Farup sogn syd for Kongeåen hørte til det gamle hertugdømme Slesvig. Der kom påfaldende

mange studehandlere fra Ribes omegn, og det må tages som et vidnesbyrd om, at bønder fra Ribes sønderjyske omegn havde overtaget den handel, som før havde været i hænderne på Ribe-købmænd. De sønderjyske bønder havde den fordel frem for deres standsfæller fra kongeriget, at de ikke var belemret med forbud mod at drive handel med staldøksne. Ribe-amtmanden Franz Eberhard von Speckhan søgte i 1692 i en henvendelse til myndighederne i København at få bremset denne forskelsbehandling. Han oplyser heri, at bønderne fra Kalslund og Frøs herred lige uden for Ribes porte »sælger og afhænder det kvæg, som de af deres egen opfødning kunde have af afstaa«, ligesom de også »frit kunde drive deres kvæg og bæster til markederne, naar dennem selv lyster«. De misundelige nørrejyder kaldte derfor egnene omkring Ribe for »Friheden«, og det er i virkeligheden i en nøddeskal et udtryk for forskellen i levevilkår mellem bønder fra Nørre- og Sønderjylland.

I Toldsted-regnskaberne fra disse år nævnes atter og atter bønder fra Farup og andre lokaliteter omkring Ribe, og de passerede toldstedet med studedrifter, der som regel var på mellem 20 og 50 stk. Når de skulde have deres dyr fortoldet, har de åbenbart benyttet sig af deres hjemlige mål, for det siges gerne om den, at de var fra »Farob Saun«, mens løjtintjerne åbenbart har ført sig frem i det tyske sprog og derfor gerne omtales som værende fra »Leut Kirchspiel«.

Bønder fra Løjt såvel som fra de store gårde i omegnen af Haderslev, f.eks. Olufskær (»Wolleskier«), Fovslet (i registrene nævnt under de besynderligste skriveformer), Tørning o.s.v., o.s.v., forekommer også jævnlige som forbipasserende ved Toldsted. Både bønder og præster nævnes atter og atter, og der er næppe tvivl om, at de mange navne på studehandlere fra Ødis, Vonsild, Taps o.s.v. ganske ligesom dem fra sognene omkring Ribe er et udtryk for den omfattende handel i Nørrejylland, som disse sønderjyske bønder havde overtaget fra slutningen af 1600-årene og som fortsattes gennem hele 1700-tallet.

De mest anselige studedrifter fra det slesvigske område – ofte bestående af omkring et par hundrede dyr – tilhørte handlende fra Husum og fra denne bys nordfrisiske omegn og fra Stapelholm og Ditmarsken. Flensborg derimod var helt ude af billedet som oksehandelsby, og Haderslevs andel i studehandelen var på den tid kun ringe.

Adskillige af de flokke af stude, der er samlet under fællesbegrebet

»Slesvig-Holsten«, ejedes af adelige fra de slesvig-holstenske – og blandt dem især østholstenske – godser. Også en del opkøbere stammer fra denne del af hertugdømmerne (Kiel og Plön).

Det er med andre ord en ret så broget flok, der er samlet under denne fællesbetegnelse i udgivelsen af regnskaberne fra Toldsted mellem 1669 og 1682.

Christoffer Arnkiel og striden mellem konge og hertug

Lakunerne i toldregnskaberne fra Toldsted i 1670'erne og 1680'erne skyldes ydre forhold. Atter engang har man her et udtryk for, hvor meget Arnkielernes kår blev påvirket af landsdelens politiske tilstande. Denne gang blev det ganske vist ikke til krig og voldelige handlinger. Man slap med en militær besættelse, en følge af opgøret mellem det danske kongehus og den gottorpske hertugslægt.

Næppe var den skånske krig begyndt som et stort anlagt forsøg på at fravriste Sverige de tabte østdanske provinser, før danske tropper også invaderede de gottorpske landsdele, den såkaldte »sekvæstration« fra 1676 til 1679. Hertug Christian Albrecht havde forinden bragt sig i sikkerhed i Hamburg, og herfra påbød han sine undersåtter, at de fortsat skulde være ham tro og lydige.

Det var et forlangende, der naturligvis også angik Christoffer Arnkiel på Toldsted, og intet tyder på, at han ikke har efterkommet sin landsherres krav om lydighed. Følgen var, at han blev sat fra toldopkrævnningen af den kongelige besættelsesmagt, og utvivlsomt har han også lidt et betydeligt økonomisk tab.

Men Sveriges gunstige fred med Danmark-Norge i 1679 – en følge af svenskernes alliance med Frankrig, på den tid Europas førende stormagt – smittede også af på Slesvig-Holsten-Gottorp, og den flygtede hertug kunde efter krigens ophør atter vende tilbage til sit slot Gottorp ved Slesvig.

Belært af erfaringen lykkedes det i de følgende år den dansk-norske regering at få en alliance med Frankrig, og det lykkedes ovenikøbet Christian V at få Ludvig XIV til at erklære sig uinteressert i den gottorpske hertugs fremtidige skæbne.

I 1684 rykkede kongelige tropper derfor atter engang ind i de gottorpske dele af Sønderjylland, og denne gang var det kongens overbevisning, at hans herredømme over disse egne vilde blive varig. Christian V erklærede »reunionen« mellem den hertugelige og den kongelige del af Slesvig for fuldbyrdet, og alle af stand og stilling måtte hylde Christian V som retmæssig herre.

Christoffer Arnkiel på Toldsted kunde ikke andet end føle sig klemt af den nye situation. Hans broder, provst Troels Arnkiel i Åbenrå, var kendt ud over det ganske land for sin usvigelige troskab mod hertugen. Han havde nægtet at aflægge ed til Danmark-Norges konge og var flygtet til Holsten, hvor han under okkupationstiden virkede som visitator over de kirker, der hørte under den gottorpske hertug. Alt dette måtte naturligvis også bringe toldereren på Toldsted ind i de kongelige embedsmænds søgelys.

Toldsted blev omgående belagt med militær, først en underofficer med tre menige under oberst Bernstorff, senere dragoner, en korporal med fire menige under oberstløjtnant du Mont, og den mand, der havde forordnet indkvarteringen af soldater på Toldsted, var den kongelige kommissær Karsten Haggensen, en gammel kending af toldereren på Toldsted og efter alt at dømme en skidt fyr.

I sine unge år havde Karsten Haggensen forladt sin fødeby Åbenrå og havde turet omkring i Europa som krigskar i forskellige hære. Derefter havde han i en årrække været borgmester i sin hjemby, men han var hurtigt raget uklar med en stor del af borgerskabet, og efter en række opgør – til tider endda af korporlig art – besluttede den gottorpske regering sig til at afskedige ham i 1681.

Karsten Haggensen havde imidlertid andre strenger at spille på. Hans ældste datter var nemlig grev Conrad Reventlows mæresse, og med denne mægtige mand i ryggen – han var amtmand over Haderslev amt og blev senere storkansler – kunde Karsten Haggensen i 1684 vende tilbage til Åbenrå og som kgl. kommissær vise sin magt over for sine tidligere hertugelige landsmænd. Selv regnede han med påny at blive borgmester i sin hjemby, og til tolder på Toldsted havde han udset enten Werner Klauman eller hoffurér Biegel, to nutildags helt ukendte personer. Helt så galt kom det dog ikke til at gå. Karsten Haggensen blev forflyttet til Løgumkloster, og Christoffer Arnkiel kunde forblive i sit embede.

En af årsagerne til den militære indkvartering på Toldsted var tilsyneladende den, at man satte et spørgsmålstejn ved Christoffer Arnkiels skattefrihed. Forskellige af omegnens bønder havde nægtet at betale skat til de kongelige myndigheder, og svaret herpå var blevet indkvartering af soldater. Gottfried Schröder, den senere borgmester i Haderslev, der i disse år var kgl. amtsforvalter i Abenrå, påtog sig at undersøge sagen. I et brev til overrentemester Peter Brandt skriver han 1685 17/1 (på dansk!): »Jeg har for mig indfordret Krestoffer Ahrenkiehl, Kromand och Told Indnehmer i Toldsted«, for at han kan redegøre for sine skatteforhold og toldpenge.

Snart efter fandt også Christoffer Arnkiel den direkte vej til overrentemesteren i København. Alder og svaghed afholdt ham – skrev han – fra at opsøge Peter Brandt personligt, men i sine breve søgte han så indtrængende som muligt at forklare sin stilling som tolder på Toldsted. I over 200 år havde hans forfædre boet på Toldsted, og de havde før den gottorpske tid tjent kongerne Hans, Christian II og Christian III. Til gengæld for deres arbejde med, året rundt, ved dag som ved nat, at forestå toldoprævningen havde de altid været fri for at betale contribution og andre skattepålæg af deres ejendom, der udgjorde 1 plov (4 ottinger) jord på Nybøl mark og lå i fællesdrift med de andre Nybøl-bønders jord. At han talte sandt, fik han 1689 12/2 bekræftet af såvel den tidligere herregelige amtsforvalter Caspar v. Saldern som af den fungerende kongelige amtsforvalter Gottfried Schröder.

»Bedre sent end aldrig« kunde man fristes til at sige, men resultatet vilde alligevel være blevet det samme, for nogle få måneder senere måtte de kongelige styrker efter pres fra udlandet atter rømme de gottorpske landsdele, og Christoffer Arnkiel kunde da – efter alle solemærker at dømme – se en fremtid i møde i fred og frihed.

Således skulde det dog ikke komme til at gå. Efter okkupationsårene var Christoffer Arnkiel blevet en træt mand, og da hans hustru Maria døde den 12. september 1689, var hans modstandskraft brudt. Sygdom satte ind, muligvis først og fremmest af psykisk art, og den 9. februar 1694 døde han, kun 51 år gammel. »Vita defunctus«, bortgået fra livet, skrev præsten i sin kirkebog lidt højtideligt om den hedengangne, der derefter den 1. marts førtes til sit sidste hvilested på Hjordkær kirkegård. Allerede den 12. februar 1696 måtte også hans søn, Friedrich Arnkiel,

føres til graven. En datter, Margrethe, blev gift med oberførster Bertram Buchwald, og hendes grav findes i Galten kirke mellem Århus og Silkeborg.

Inde i Hjordkær kirke minder en stol med et trekløveragtigt topstykke om den afdøde tolder og hans hustru. Den er fra 1676, og man læser på den: »Marina Arenkils – Christoffer Arenkil«.

Amtmand Friedrich von Günderoth og Toldsted

Christoffer Arnkiels død og bortgang betød afslutningen på Arnkielernes tohundredårige tilknytning til Toldsted, idet der ikke var givet lovning på, at sønnen eller en anden af familiens medlemmer skulde følge efter i embedet. Tolderembedet på Toldsted var dermed vakant!

Tolderens nærmeste foresatte havde altid været amtmanden i Åbenrå. Siden »sekvæstrationen« havde Friedrich von Günderoth, overjægermester fra Gottorp og søn af en overhofmarskal sammesteds, været amtmand over Åbenrå og Løgumkloster amter, når der ses bort fra den afbrydelse, som »reunionstiden« havde bragt.

Klikevæsen og nepotisme – dette, at enhver søgte at sørge for sine egne – var uhyre udbredt på den tid. Arnkielerne havde selv atter og atter skaffet sig »confirmation« på deres privilegium som toldere på Toldsted. Sådanne kunde i 1694 fremlægges fra årene 1500, 1530, 1622 og 1668, men nu var Christoffer Arnkiel død og borte, og embedet vakant.

Hidindtil var Arnkielerne indgået som et naturligt led i kredsen af slesvig-holsten-gottorpske embedsmænd i egnen omkring Åbenrå, og det var derfor nærmest en selvfølge, når amtmanden i 1681 var fadder for provst Troels Arnkiels søn. Sammen med familierne von Saldern og Kamphövenner udgjorde Günderotherne imidlertid en besvogret kreds, der så godt som suverænt kunde afgøre alle anliggender inden for den nordligste del af det gottorpske hertugdømme, og nu havde amtmanden fattet en plan med hensyn til det vakante embede på Toldsted!

Selv om Friedrich von Günderoth var standsmæssigt gift med Adelheit v. d. Wisch, havde han med en iøvrigt ukendt kvinde fået en datter, og hendes navn var Metha (eller Metta) Ivers. Som skik og brug var på den tid, sørgede barnefaderen for sit »illegitime« afkom, og Metha var derfor i 1693 blevet gift i Åbenrå med Johann Rönnau. Hun var dermed blevet placeret på et samfundsmæssigt passende trin – ikke for lavt, men

heller ikke på højde med den adelige fader –, og det ledige tolderembede vilde netop være særdeles velegnet til at sikre denne indplacering fremover. Amtmand og overjægermester Friedrich von Günderoths plan gik med andre ord ud på, at ægtemanden til hans datter uden for ægteskab skulde være den nye tolder på Toldsted.

Men før en sådan plan kunde udføres, måtte der et større opgør til med Arnkielernes arvinger, hvis interesser blev varetaget af provst Troels Arnkiel i Åbenrå, og det blev et anliggende, der helt naturligt måtte føre til et ulægeligt brud mellem Åbenrås amtmand og provst. En række sager fra Åbenrå mellem 1696 og 1703, amtmandens dødsår, lader ikke tvivl om dette modsætningsforhold.

Amtmand Friedrich von Günderoth gjorde nemlig det, som man i hine tider altid gjorde, når man vilde blive en embedsmand eller hans arvinger kvit: han satte revision på Christoffer Arnkiels embedsførelse og så sig derefter i stand til at fradømme hans arvinger tolderembedet som følge af begået toldsvig. Da enhver form for revision normalt savnedes, vilde det dengang altid være muligt at finde et og andet, som ikke var i orden. Det er en kendsgerning, der nok kan føre til en overvejelse af, i hvor høj grad man kan stole på ældre tiders regnskabsmateriale!

Resultatet var heller ikke dengang til at tage fejl af, og efter den foretagne undersøgelse var Arnkielernes tid på Toldsted uigenkaldelig forbi.

På sine mandanters vegne – den afdøde broders børn – hævdede Troels Arnkiel, at Toldsted var familiens ejendom – man havde boet der siden kong Hans's tid –, og han rejste derfor krav om en erstatning for afstå-

Udsnit af Åbenrå amts jordebog fra 1609 med oplysningerne om Toldsted under landsbyen Nybøl:

Christoffer Arnkiel har 4 otting fæstejord, skylder 2 daler 30 skilling.

Endnu for en eng købejord, Halballe kaldt, 6 skilling.

Endvidere for en toft i Nybøl, beliggende på vejen, særskyld 3 skilling.

Endnu har han en kirkeager på Hjordkær mark, giver af den, når samme ager bliver besæet, til Hjordkær kirke en halv daler.

Ellers sidder han med hensyn til alle andre udgifter såsom ottings-penge og andet ellers, fordi han har tolden i forvaltning, i alle ting frit.

Han sår og høster ligesom [sine naboer] Eskel Petersen og Jørgen Thimsen. – Ovenstående fortæller, at Christoffer Arnkiel er fri for den ordinære skat af de 4 otting fæstejord, men må svare skat af anden jord, som han har skaffet sig.

Fot. Rigsarkivet.

Rebelle

Christe du verdicte satz q Offinys
Wolte rade +

Wolte rade + z dalm zoff
Wolte vor mich Wifse d'altend
Salballi gommendtt - - 6p

+ dem vor mich soff d'men
Wolte? ce Wf der frapen beleges
Wolte rade - - 5p

Wolte Gott zu rade d'ingem yeller
Wf Gont d'ine Vledt g'el d'men
Wolte d'offigem d'eller d'offitt
Wolte? G' Gont d'ine d'ingem
Wolte Galbom d'aler,

Wolte schztt zu d'ingem d'ell
Wolte d'offgabem d'p Offinys
Wolte d'ind d'offem, W'ier zu d'ell
Wolte in d'ell d'ingem d'ell
Wolte d'ing d'ell,

Wolte d'ind d'ingem mit d'ell
Wolte d'ind d'ingem d'ingem

elsen af denne ejendom. Dette krav blev imidlertid på det bestemteste afvist af de gottorpske myndigheder, og hertugens advokat, Otto Nicolaus Lindholtz, påviste, at bygningerne ved Hærvejen egentlig stod på selve vejen, altså på offentlig grund, og at de atter og atter var blevet istandsat eller nyopført på det offentliges bekostning efter ansøgninger herom fra Arnkielerne.

Et købsbrev fra året 1500, som Arnkielerne kunde fremlægge, og hvori de stod som ejere af de tilhørende 4 ottinger jord i Nybøl mark, handlede netop ikke om toldbygningen og kroen ved Hærvejen. Efter alle solemærker at dømme stammede jorden fra en nedlagt gård i Nybøl by, som Arnkielerne havde ejet. På Johannes Mejers landsbykort over Nybøl fra 1641 ses en tomt i Nybøl by nærmest Toldsted, og det er antagelig jorden fra denne gård, der oprindeligt har været i Arnkielernes eje. Det stemmer nøje overens med, at tolderen på Toldsted i Åbenrå amts jordebog fra 1609 står opført under Nybøl med 4 ottinger fæstejord, samt noget tilkøbt jord, Haleballe (øst for Tovdige). Han var imidlertid fri for enhver form for beskatning – »weile er den Zollen in Verwalthungh hatt aller Dinge frei!«

Alle forhold taget i betragtning kunde der imidlertid ikke være tvivl om, at selve Toldsted var en statsejendom, og som følge af underslæbet blev der gjort kort proces. 1694 18/4 blev børnene tvunget til at forlade deres fædrenehjem. En »fodknægt« (betjent) fra Åbenrå foretog udsættelsen ved 10-tiden om aftenen, og tilkaldte bønder blev sat til at fjerne familiens møbler, hvorved de efter Troels Arnkiels påstand var blevet spredt for alle vinde.

1694 16/8 sluttede sagen med, at hertugens advokat med hensyn til spørgsmålet om ejendomsretten til de 4 ottinger fæstejord (her som andetsteds i Sønderjylland var der tale om arvefæstejord) pålagde Troels Arnkiel at rejse krav på arvingernes vegne over for den nye tolder, Johann Rönnau. 1695 2/11 var der endnu ikke truffet endelige aftaler. Johann Rönnau anmodede om udsættelse, fordi hans hustru snart skulde nedkomme. »Es geht meine Frau mit gesegnetem Leibe und kan ich bei ihrer Niederkunfft nicht von hause sein«, skriver han til sin undskyldning.

Med amtmanden i ryggen blev det Johann Rönnau, der trak det læng-

ste strå, og sagen blev i 1696 afsluttet med, at han betalte Troels Arnkiel i hans egenskab af formynder for den afdøde broders børn en affindelses-sum på 500 rdl, men det var dengang heller ikke noget helt ringe beløb.

Johann Rönnau fik kun et kort virke som tolder på Toldsted. Allerede 1700 5/6 døde han, kun 44 år gammel. Et dåbsfad af tin i Hjordkær kirke, skænket 1699, minder endnu om ham og hans hustru. En lidt sju-sket indgravering med palmegrene fortæller følgende: »Dieses habe ich und meine liebe Fraue Got zu Ehren und den heiligen Tauf zum Ziradt gegeben. Iohan Runnau, Meta Runnau. Anna(!) 1699«.

Hans enke, Metha Ivers (som hun kaldes i Hjordkær kirkebog), giftede sig allerede det følgende år – 1701 21/6 – med den gottorpske bygnings-inspektør Christian Albrecht Thomsen, og 1703 8/3 modtog han bestal-lingsbrev som tolder på Toldsted. Året efter gav også de nye ægtefolk en gave til Hjordkær kirke. En oblatæske af sølv bærer følgende indskrift: »Christan (!) Albrecht Thomesen – Metta Thomesen, Anno 1704, Gott zu Ehren und Der Kirch Zu Zier«.

Methas fader, amtmand Friedrich von Günderoth, var død kort for-inden, 1703 31/1. Han fik en standsmæssig begravelse i Slesvig dom-kerke, hvor en latinsk inskription i tidens omstændelige stil minder om ham og hans allerkæreste ægtehustru, samt om alle hans hverv og fortje-nester. Der nævnes ganske vist intet om, at man blandt hans fortjenester også kunde anføre, at han havde skaffet sin uægtefødte datter en sikret fremtid som frue på Toldsted.

Selv om datteren i Hjordkær kirkebog kaldes Metha Ivers – utvivlsomt efter den mand, der havde giftet sig med hendes moder Margrethe Ivers og påtaget sig hendes opdragelse –, er der ingen tvivl om, at amtmanden var hendes fader. Det barn, som hendes mand i slutningen af 1695 med-delte, at hans hustru ventede, blev en pige, og hun fik betegnende nok navn efter sin morfaders ægtehustru, Adelheit v. d. Wisch. »Adelheit filia Johan Rönnau af Tollsted« var ifølge Hjordkær kirkebog født 1695 23/11.

Den nyfødte lille pige fik i vuggegave en lang livstråd. Et lille års tid, før hendes moder – »die edle und tugendreiche, nunmehr sehliche Frau Zöllnerin« – 1713 17/6 måtte føres til sit sidste hvilested, blev Adelheit 1712 2/10 gift med en yngre gårdmand fra nabolaget, Jørgen Jepsen

(Callesen). Deres fælles hjem i Nybøl blev rammen om et rigt familieliv med tolv børn, og da Adelheid døde, næsten 88 år gammel, i 1783, efterlod hun sig i alt 118 overlevende efterkommere, og takket være dem er pigenvavnene Metha og Adelheid blevet spredt ud over egnen vest for Åbenrå. I kirkebogen siges det om hende, at hun var »des vorlängst verstorbenen Zoll-Einnehmers zu Tolstedt, Johann Rönnau, und der gleichfalls verstorbenen Metta, gebohrne Günderoths, eheleibliche Tochter«.

På den tid blev der ikke lagt skjul på, at amtmand Günderoth var pigens morfader, og det skyldes vel ikke mindst, at amtmandens sønner, den kgl. husfoged Heinrich von Günderoth (sammen med hustruen Sophia von Saldern) og den lübske staldmester Ernst Christoph von Günderoth, i 1741 havde oprettet den Günderothske Stiftelse i Åbenrå. Adgangsberettigede til stiftelsen var alle ældre åbenråere, men desuden også efterkommere af familierne Günderoth og Saldern, og hertil måtte jo også Adelheids store efterslægt regnes.

For åbenråerne blev dette hurtigt et problem, idet man måtte se i øjnene, at der blandt hendes talrige afkom altid vilde være en eller anden, der kunde optage en ledigbleven plads i den stiftelse, som man i Åbenrå mente skulde være til gavn for byens egne borgere.

I 1822 forelagde direktionen for den Günderothske Stiftelse derfor sagen for generalsuperintendent Callisen, og han gav åbenråerne medhold i deres opfattelse af, hvem der var adgangsberetigede. Metha Rönnau var et uægte barn med en anden moder og ikke adopteret søster til stifterne, og hendes efterkommeres krav om adgang til stiftelsen måtte derfor bortfalde! Generalsuperintendentens afgørelse var i bedste overensstemmelse med den tids retsopfattelse, og af åbenråerne blev den modtaget med stor glæde.

I sine »Slesvigske Folkesagn« har Frederik Fischer – danskhedens foregangsmand i Åbenrå – også optaget fortællingen »Gynderoths Jagt«, og heri findes den forlængst afdøde amtmand skildret som en mand med »et ædelt, menneskekærligt Hjerte«, og det siges om ham, at han »var almindeligt afholdt af sine undergivne«. Grunden til denne lovprisning af amtmanden er det ikke så vanskeligt at få fat i, idet det ifølge fortællingen var ham, der var stifteren af den Günderothske Stiftelse, »den Anstalt, der endnu eksisterer og velsignes af mangfoldige, som enten har

fundet en sikker Frihavn i den efter Livets ødelæggende Storme, eller som Børn af fattige Forældre i dens Skole har tilegnet sig Kundskaber, der har hjulpet dem frem i Livet«.

Men pudsigt nok findes der i fortællingen om »den vakre Amtmand« indvævet et sagn, der viser, at amtmandens eftermæle i virkeligheden har været et ganske andet.

»Næppe er Jagttiden kommen, førend det af og til sildigt om Aftenen bliver muntert i Hjelm Skov (vest for Åbenrå). Der høres Jagthorn og Hundeglam, Piskesmæld, Halloraab og Bøsseskud, snart nede imellem Træstammerne og Buskene, snart over og iblandt de høje Træers Kroner, og igennem Jagtlarmen lyder det som Basuntoner, saa det høres gennem hele Skoven og paa Markerne deromkring (når amtmanden på sit platyske modersmål ansprogede sin ledsager med tilråbet): »Broder Andreas, jag to!«

Det lokale sagn om den Günderothske jagt gennem skoven vest for Åbenrå har rødder uendelig langt tilbage i tiden. Det er intet mindre end hedenskabets forestilling om Odins, om storm- og dødsgudens vilde ridt, og sagnet findes også knyttet til nogle af vore middelalderlige konger, f.eks. til Abel og Valdemar Atterdag. Det gjaldt om dem begge, at de ikke kunde finde hvile i deres grave, men efter døden måtte fare hvileløse gennem skoven. Det er derfor helt sikkert, at det ikke er for det gode, når sagnet om den vilde jæger findes knyttet til amtmand Friedrich von Günderoth. Først efter oprettelsen af stiftelsen er dette omdømme blevet mildnet.

Mon ikke vi her atter engang har et vidnesbyrd om den magt, der er knyttet til besiddelse af penge?

Handelen forbi Toldsted efter 1690

Efter 1690 er der bevaret en sammenhængende række af toldregnskaber fra Toldsted helt frem til 1708. Kun året 1707 savnes i denne række.

Det fremgår klart af disse regnskaber, at den totale studedrift er stigende fra begyndelsen af 1690'erne med et højdepunkt i årene 1695 og 1696, da over 25.000 stude passerede forbi Toldsted, det højeste tal siden Christian IV's deltagelse i trediveårskrigen. Efterstående opstilling viser udviklingen fra år til år.

Den årlige stuedrift forbi Toldsted 1690–1706, samt 1708:

Fordeling efter studehandlernes hjemsted

År	Kongeriget	Niedersachsen/ Hansestæderne	Nederlandene	Slesvig-Holsten	Total Stuedrift
1690:	2.402 (16,84%)	0 (0,00%)	8.070 (56,58%)	3.792 (26,58%)	14.264
1691:	2.223 (16,11%)	130 (0,94%)	7.934 (57,51%)	3.509 (25,43%)	13.796
1692:	2.749 (17,68%)	352 (2,26%)	6.909 (44,43%)	5.539 (35,62%)	15.549
1693:	3.360 (19,53%)	211 (1,24%)	7.463 (44,34%)	5.978 (34,82%)	17.012
1694:	2.615 (12,89%)	884 (4,36%)	10.311 (50,83%)	6.474 (31,92%)	20.284
1695:	3.090 (12,13%)	1.205 (4,73%)	13.867 (54,43%)	7.315 (28,71%)	25.477
1696:	3.668 (14,34%)	1.488 (5,82%)	14.303 (55,90%)	6.126 (23,94%)	25.585
1697:	1.828 (8,89%)	1.719 (8,36%)	10.299 (50,09%)	6.714 (32,66%)	20.560
1698:	1.352 (6,87%)	1.344 (6,83%)	10.939 (55,54%)	6.054 (30,76%)	19.689
1699:	1.786 (8,10%)	1.084 (4,92%)	11.620 (52,74%)	7.548 (34,24%)	22.038
1700:	1.078 (5,89%)	1.128 (6,16%)	12.410 (67,75%)	3.701 (20,21%)	18.317
1701:	1.332 (6,43%)	2.175 (10,50%)	11.169 (53,91%)	6.041 (29,16%)	20.717
1702:	1.023 (5,90%)	1.548 (8,92%)	8.960 (51,65%)	5.816 (33,53%)	17.347
1703:	–	–	7.928 (35,66%)	–	22.233
1704:	–	–	10.831 (49,75%)	–	21.773
1705:	1.695 (8,63%)	1.159 (5,90%)	11.043 (56,23%)	5.743 (29,24%)	19.640
1706:	854 (4,41%)	943 (4,87%)	9.552 (49,36%)	8.002 (41,35%)	19.351
1708:	1.050 (5,69%)	805 (4,36%)	8.656 (46,92%)	7.938 (43,03%)	18.449

Nederlændernes dominans

Fordelingen af handelen efter opkøbernes hjemsted giver et tydeligt billede af nederlændernes dominans inden for disse års studehandel. I tolv af de atten regnskabsår har de over halvdelen af årets handel med øksne. I året 1700 – da den spanske arvefølgekrig bragte uro i Vesteuropa – nåede de endda op på over to tredjedele af den samlede handel.

Denne placering inden for Danmarks øksneeksport gav naturligvis oksehandlerne fra »Generalstaterne« – som man dengang ofte benævnte de syv nederlandske provinser, der hertilands gerne kaldes med fællesbegrebet »Holland« – en stadig stigende betydning inden for vort lands samlede eksporthandel.

I 1687 mente de nederlandske oksehændlere derfor også, at de med føje kunde fremkomme med henstillinger til den danske regering om toldforholdene inden for den danske konges enemærker. Hvad man først

og fremmest ønskede var, at fortoldningen skulde foregå efter kobler på 200–300 okser i stedet for en omstændelig og tidkrævende optælling af de enkelte høveder. For Toldsteds vedkommende fik dette forslag ingen betydning, da stedet jo snart efter atter engang hørte under Slesvig-Holsten-Gottorp, men det er interessant at mærke sig, hvem der var underskriverne på henvendelsen til den kongelige danske regering. Det var den tids kendteste oksehandlere, der alle genfindes i regnskaberne fra Toldsted: Jacob van Schylenburg, Wessel Duis, Johan Osterloh, Lambert Hulsmeyer, Willem Corwinckel, Bernt Cornelissen Byris, Hans Steen, J. Bast[art], Hendr. Türck, W. Knippinck, Lucas Vermayn. I efterstående gengivelse af regnskaberne fra tiåret på begge sider af århundredskiftet vil man nikke genkendende til hovedparten af dem, idet dog nogle enkelte havde lagt op i årene mellem 1687 og 1695.

Nederlandske oksehandlere forbi Toldsted 1695–1705:

	1695	1696	1697	1698	1699	1700	1701	1702	1703	1704	1705
Atsen (Oudsen, Oldsen), Holland								397	240	622	375
Benten, Lucas v.							430				
Betauw, Gert & Hinrich in de, Nijmegen	1.402	1.374	1.357	1.151	1.346	1.380	1.264	878	872	1.404	897
Bleyenberg, Gert Clausen, Amsterdam			306	308	302	330	240	343	348	405	470
Brügge (Broik), Albrecht v. d.	251		372	350							
Burgers (Borchers), Dirck	502	570	1.288	514	710	672	717	611	960	952	
Brandman, Berend, Holland											
(Bov: Jan v. Wylich & Berendt Dranteman)							827				
Cornelius, Berend (& Gehl, Lambert), Weesp	822	1.254	612	751	823	1.024	804	724	512	756	706
Corwinckel, Hinrich, Cleve				571	250	303	206				
Corwinckel, Johan (Bov: Jan van Wylich)								689			
Corwinckel, Willem	555	593									
Dam, Jan v., Utrecht	743	580	s. m. Burgers	470	631	846	880	768	826	856	1.279

	1695	1696	1697	1698	1699	1700	1701	1702	1703	1704	1705	
Dauer, Christian, Brabant				173								
Dickmann, Wilhelm, Köln & Emmerich		207	261	323	510	252	277			367	733	
Duytz (Deutz, Dietz), Gisbert										509	521	
Duytz, Wessel, Weesp	1.252	1.021	617	720	813	928	807	727	531			
Duyssel (Düssel), Willem							152	251	341	609	814	
Gehl, Lambert	708	(se iøvrigt: Berend Cornelius)										
Gemert, Jan v., Antwerpen	473	648	348									
Hinrichsen, Jost		321	450									
Hulsmeyer, Hinrich, Nijmegen	411	178			498	614	415	205	218	257	248	
Jacobsen, Hieronimus, Amsterdam	795	990	1.006	901	1.143	1.439	923	787	931	1.220	1.181	
(& Claus Lignit)												
Kleybrock, Diedrich	807	823	614	1.035	1.244	1.321	1.113	862	570	697	613	
Kniping, Diedrich, Nijmegen	804	750	624	478	395	717	319	180	311	433	574	
Marcussen, Claus	405											
Marcussen (Marxen), Lorenz		(se iøvrigt: Hier. Jacobsen)					334					
Marselis, Frans, Amsterdam	234	612										
Mathiessen, Mathies, Antwerpen	281	577	510	254	241	224						
Möhlmann, Matthies, Kleve											711	
Noye, Wichert, Emmerich											412	
Osterlo, Johan (& Johan Mustert), Amsterdam	173	1.105	718	624	727	813	633	820	850	727	836	
Sprich (Schrick), Frans v., Antwerpen				150								
Steen, Hans, Weesp		815	756	825	845	843				403	176	
Steen, Johan Johnsen, Amsterdam	875	210										
Thölen, Hinrich & Johan, Amsterdam	629	1.008	388	424	420	336	366	433	217	408	271	
Türck, Hinrich (s.m. Jost Hinrichsen)	645	667										
Werde (Wehe), Adrian Jochen v. (se: H. Türck)			582	289	206							
Willemsen, Thomas, Nijmegen				628	516	368	462	285	201	206	226	
Totalsum	13.867	14.303	10.299	10.939	11.620	12.410	11.169	8.960	7.928	10.831	11.304	

Det er et gennemgående træk i den nederlandske oksehandel, at der er tale om store kvægflokke, og det vidner om, at opkøberne fra det fremmede har kunnet præstere den kapital, der var fornøden. År efter år i det tidlige forår oplevede man ved Toldsted den helt store studedrift, »Ochsendrift«, anført af studehandlere, der i årene omkring århundredskiftet dels var hjemmehørende i området ved Hollands hovedstad (Amsterdam, Weesp (i regnskaberne altid: Wesop) og Utrecht) og dels i det nederlandsk-rhinske grænseområde (Nijmegen, Emmerich, Kleve etc.). Det var oksehandlerne fra det sidstnævnte område, der i krigsårene i 1670'erne var ivrige for at nævne Brabant som hjemstedsbetegnelse.

Ofte var der tale om et kompagniskab (»maatschappij« – det ord, der på dansk blev til »maskepi«!) mellem flere oksehandlere, og i enkelte tilfælde er det utvivlsomt også oksehandlerens repræsentant, der har fået sit navn optegnet i regnskaberne.

Hansestædernes og Niedersachsens oksehandlere

Hanseatisk-nedersachsiske oksehandlere tegnede sig i årene på begge sider af århundredskiftet for mellem henved 5 % og (i 1701) godt 10 %.

Bremen var på den tid den førende studehandelsby, men det hænder kun sjældent, at en oksehandler herfra findes opført i Toldsted-regnskaberne som ejer af en drift på over 500 dyr. Fra årene mellem 1690 og 1708 gælder det om følgende:

1695: Hans Wiebling, Bremen:	570 stude
1696: Carsten Jansen, Bremen:	756 –
1697: Borchert Tiel, Bremen:	520 –
1698: Borchert Tiel, Bremen:	586 –
1699: Borchert Tiel, Bremen:	504 –
1701: Cord Gert Smidt, Delmenhorst:	598 –
1702: Borchert Tiel, Bremen:	505 –
1703: Borchert Tiel, Bremen:	503 –

De nordtyske oksehandlers andel i eksporten ud af landet ved Got-
torp og Rendsburg var dog noget større, end tallene fra Toldsted viser, og det skyldes givetvis, at de har aftaget en del af det kvæg, der blev handlet på de store markeder syd for Toldsted, f.eks. Kliplev.

Nedgangen i de kongerigske studehandlers andel af eksporten

De sidste bevarede regnskaber fra Toldsted giver et klart billede af den

nedgang, der kendetegnede de danske købstæders andel i landets kvæg-eksport. I 1693 mønstrede de endnu henved 20 % af den samlede eksport, men efter 1696 nåede de handlende fra den danske konges eget land ingensinde op på 10 %, snarere lå deres andel i nærheden af 5 % af det kontingent af stude, der passerede forbi Toldsted. Den danske studehandels store tid var forbi for steds!

Måske endnu mere bemærkelsesværdigt er det at konstatere den koncentration på ganske få hænder, som denne eksporthandel havde fået. Langt den betydeligste danske studehandler i årene på begge sider af århundredskiftet var Anders Jensen (Høg) fra Ålborg. Hans årlige kontingent af øksne ser ifølge Toldsted-regnskaberne således ud:

1690: 955 + 295	1.250	1699:	710
1691: 720 + 58	778	1700: 605 + 241	846
1692: 901 + 183	1.084	1701:	638
1693: 1.129 + 248	1.377	1702: 400 + 55	455
1694: 1.082 + 424	1.506	1703: 635 + 588	1.223
1695:	1.330	1704: 529 + 442	971
1696:	1.480	1705: 524 + 423	947
1697:	794	1706:	518
1698:	714	1708: 314 + 54 + 297	665

Af andre kongerigske studehandlere er der i disse år kun grund til at nævne Jost Arctander fra Viborg. I 1697 kunde han mønstre en studeflok på 450 stk., men ellers er det borgmester Claus Svane fra Vejle, der år efter år var den flittige studehandler. I regelen lå hans studedrifter dog kun på omkring 200–300 stk.

I Toldsted-regnskabet fra 1695 siges det om »Claus Schwan«, at han kom fra Holland, og nederlænderne Jost Hinrich[sen] & Hinrich Türck har fået Ålborg opgivet som hjemsted. Der kan selvfølgelig være tale om rene fejltagelser, der skyldes, at en ny og ukendt mand forestod fortoldningen efter Arnkielernes forjagelse (Anders Jensen Høg kaldes i det samme år »Andres Balling«), men der kan også være tale om en betydning til, at det var nederlandsk kapital, der stod bag ved den kongerigske studehandel. I 1697 findes Jost Arctander fra Viborg indført i Toldsted-regnskabet som hjemmehørende i »Holland«. Man skulde jo ellers synes, at det nok skulde være muligt at holde rede på de ganske

få studehandlere fra danske købstæder, der i disse år viste sig ved Toldsted.

Helhedsindtrykket er i hvert fald ikke til at tage fejl af. Den ikke uvæsentlige side af dansk eksporthandel, som afsætningen af stude repræsenterede, var ved udgangen af 1600-årene i hovedsagen gået over på udenlandske hænder.

De sønderjyske landprangere

Ved en betragtning af den årlige studedrift forbi Toldsted falder det klart i øjnene, at en meget stor andel af den samlede handel var i hænderne på studehandlere fra hertugdømmerne. Det var en udvikling, der for alvor havde taget fart i årene efter svenskekrigene. Disse handlende var – som tidligere nævnt – sammensat af højst forskelligartede grupper, og således var det også i årene omkring århundredskiftet.

Fra egnene umiddelbart syd for Kongeåen kom en af de væsentligste grupper af studehandlere. Det drejede sig hovedsageligt om bønder fra landsbyerne i det daværende Haderslev amt, der strakte sig fra Lillebælt til Vesterhavet. For egen regning og risiko opdrættede disse bønder selv stude til eksport, noget, der var dem muligt, fordi de – ikke blot selvejerbønderne, men også fæstebønderne – i realiteten levede under frie kår. De boede i »Friheden«, som deres standsfæller nord for Kongeåen udtrykte sig. De kunde derfor også tillade sig at rejse omkring i Nørrejylland som handelsmænd, og det er grunden til, at der atter og atter lyder klager fra datidens købstadborgere over disse omkringrejsende kræmmere.

»Handelen formindskes dagligen ved det store Landprangerie, ved de omflakkende Jøder og Haderslev-Kræmmere eller saa kaldede Holstens-Folk, hvilke, da de indbringe Varerne, baade tilladte og utilladte, uden Told, og ingen Consumption eller andre Byrder svare, kan sælge alting for langt bedre Kiøb, end Handelsmanden enten i Lemvig eller i de andre Steder«. Saaledes lyder en af de klager, der er refereret i Pontoppidans »Danske Atlas«, og her er der tydeligvis tale om importvarer, men på nøjagtig samme vis gav de pågældende »holstensfolk«, som man dengang kaldte sønderjyderne, sig også af med opkøb af stude, heste og andre husdyr. Over for en konkurrence af den art kunde de kongerigske købstadmænd intet stille op.

Efterfølgende udtog af det sidste af de bevarede Toldsted-regnskaber med angivelse af samtlige handlende på to forårs- og to efterårsdage formidler et indtryk af landprangeriets art og omfang.

Toldsted-regnskabet 1708 10/4–11/4 og 11/9–12/9.

Den 10. april 1708:

Hans Lausen, Benderup	26	Ochsen
Lorentz Lassen, Ausbüll	7	–
Andres Windtfeldt, Tanderup	52	–
Clauss Hanssen, Istedte	46	–
Thomas Iuersen, Istedte	12	–
Lorentz Iuersen, ibid.	34	–

Den 11. april 1708:

Gerth Siemensen, Eisbüll	14	Ochsen
Jens Christoffer Falck, Rieppen	83	–
Jess Wollesen, Friedstedte	20	Stück Vieh
Steffen Siemensen, Eisbüll	39	Ochsen
Hans Jensen, Frörup	48	–
Jens Iuersen, Mastrup	10	–
Jep Lorentzen, Wunssel	11	–
Nielss Petersen, ibid.	10	–
Söhren Dahl, Zimmerstedt	43	–
Jürgen Jenssen, Heurup	28	–
Lorentz Ifuersen, Hadersleben	44	–
Jacob Lassen, ibid.	30	–
Jens Jueller, Tabzur	35	–
Peter Jenssen, Wonssel	22	–
Jens Friessmann, Öders	8	–
Matz Matzen, Öders	24	–
Jens Nielsen, Öders	16	–
Jürgen Wulff, Strarup	44	–
Hans Closter, Hadersleben	22	–

Den 11. september 1708:

Peter Krüger, Stenderup	50	Ochsen
Jonas Petersen, Hadersleben	6	–
Wulff Petersen, Stenderup	16	–
Peter Friessmann, Branderup	46	–
Der Pastor von Heilss	64	–
Der Hargesvoigt von Wolleskier	12	–
Siemen Hanssen, Fausterup	29	–
Michel Hanssen, Anderup	40	–
Asmus Nissen, Benderup	32	–
Siemen Jenssen, Bierdt	50	–
Hans Jenssen, Benderup	16	–

Den 12. september 1708:

Jens Hanssen, Copenhuy	23	Ochsen
Andres Ebsen, Basterup	49	–
Niels Friessmann, Öders	45	–
Hans Hanssen, Roest	16	–
Friedrich Friedrichsen, Langhorn	16	–
Knudt Nissen, Röding	16	–
Bertel Jenssen, Örstedte	30	–
Bartel Jenssen, Knorburg	38	–
Niss Petersen, Uttsterup	12	–
Niss Hansen, Aarup	30	–
Niss Bundisen, Secklund	32	–

Den 11. april 1708 (fortsat):

Siemen Nissen, <i>ibid.</i>	60	–
Thomas Nielsen, Dalbuy	23	–
Jürgen Hanssen, Wunssel	10	–
Nielss Windfeldt, Farrup	41	–
Peter Nissen, Stütbüll	49	–
Jacob Petersen, Kiergaard,	72	–
Paul Klemmits, Stenderup	7	–
Hinrich Arends, Schwabstedt	63	–
Lorentz Schack, Tabzur	13	–
Wilhelm Christian, Husum	18	–

Den 12. september 1708 (fortsat):

Peter Jenssen, Siellerup	16	–
Truelss Matzen, Abkier	6	–
Söhren Nissen, Antschlet	16	–
Niss Jenssen, Welderup	16	–
Jürgen Siemensen, Weibüll	7	–
Marquart Christiansen, Schaubuy	6	–
Clauss Christensen, Hammello	10	–
Andres Woder, Gram	16	–

Det er i de fleste tilfælde forholdsvis let at se, hvilke landsbyer de handlende kom fra, men det kræver nok nogen fortrolighed med materialet at finde ud af, at »Istedte« skal være Jedsted ved Kongeåen. »Copenhuy« står for København, »Wonsel«/»Wunssel«, »Tapzur« og »Öders« for hhv. Vonsild, Tapsore og Ødis. Andre steder i toldregnskabsmaterialet kan man finde lignende mærkelige omskrivninger, f.eks. »Oberkehr« for Obbekær og »Schalburg« for Skodborg!

Haderslevs to store studehandlere omkring 1700

Muligvis som en følge af det omfattende landprangeri dukker Haderslev op i regnskaberne som studehandelsby i en størrelsesorden, svarende til denne bys andel i studehandelen 100–150 år tidligere.

Forskellige af byens fremtrædende borgere – Hans Heinrich og Nicolai Key, Anthon Kling, Christoffer Rudolf (Møller), Jonas Petersen – nævnes med mindre kontingenter, men ejendommeligt er de helt store kontingenter knyttet til to personer, nemlig Jens Petersen, forstander for her-tug Hans hospitalet i årene 1688–1692, og Peter Jensen, der efter navnet at dømme nok har været Jens Petersens søn.

Jens Petersen nævnes med følgende kontingenter:

1690: 761 + 79:	840 stude		1692:	486 stude
1691: 400 + 235:	635 –			

Derefter har vi Peter Jensen, der i årenes løb har fortoldet følgende antal stude:

1692:	315 stude	1699:	900	–
1693: 50 + 191 + 353 +		1700: 400 + 22	422	–
105 + 253 + 60	1.012	1701: 530 + 80	610	–
11694: 478 + 420	898	1702:	200	–
1695: 82 + 236	318	1703: 135 + 30	165	–
1696: 250 + 300	550	1704:	44	–
1697: 138 + 208 + 281		1705:	0	–
+ 380	1.007	1706:	209	–
1698: 300 + 68 + 80 + 56	504 stude			

Efter dette år glider Peter Jensen ud af regnskaberne, og Haderslevs placering som betydelig studehandelsby var dermed til ende.

Husum som studehandelsby

Husums samlede andel af studehandelen var i de første år af 1690'erne i regelen over 1000 stykker kvæg, men henimod århundredskiftet var de husumske studehandlers andel stadig stigende og nåede efterhånden op over et par tusinde stykker.

Her var det ikke en enkelt eller nogle få studehandlere, der repræsenterede den betydeligste del af byens kvæghandel. Tværtimod var der ret mange, der var beskæftiget med studehandel, og deres flokke var derfor i regelen ikke så store. Kun undtagelsesvis nåede en enkelt studehandler op på et kontingent over 300 stk.

Det skete i 1693 for Casimir Ingwersen, undertiden kaldt Engers (702 stude), i 1694 for Broder Ingwersen (600 stude) og igen for den samme i 1702 (708 stude). Samme år drev Peter Thomsen 703 stude forbi Toldsted og i 1704 Peter Petersen 607 stude. Men det var alt i alt undtagelserne. I regelen drejede Husum-købmændenes studehandel sig om langt mindre partier, og meget tyder på, at de lod deres kvæg blive vinteren over på deres egne græsgange.

Som følge af sin beliggenhed kan regnskaberne fra Toldsted ikke betragtes som repræsentative for Husums vedkommende. Der er naturligvis også kommet meget kvæg til byen ad den vestlige oksevej fra Ribe over Tønder og desuden fra midterlandet. Husums betydning som studehandelsby har derfor været større end det, der lader sig læse ud af Toldsted-regnskaberne.

Det øvrige Slesvig-Holstens studehandel

Det samme kan selvsagt siges om alle de øvrige studehandlere, der kom fra de nordfrisiske og sydvestslesvigske egne. Nogle af dem kom fra Rødemis umiddelbart syd for Husum og fra Svabsted ved Trene, andre – og endda de fleste – var hjemmehørende på Stapelholm, hvor der tilsyneladende har været studehandlere i så godt som alle landsbyer – Norderstapel, Bergenhusen, Wohlde, Börm, Bennebek, Meggerdorf, Erfde. Øen Pelworm nævnes også jævnlige med en enkelt studehandler, der førte sig frem med ca. 100 dyr.

Syd for Ejderen var Ditmarsken det førende studehandelsområde i tiden omkring 1700-tallet. Herfra kom der år efter år nogle studehandlere med flokke på omkring et hundrede stykker forbi Toldsted. Derimod bør man lægge mærke til, at der ikke mere findes studehandlere nævnt fra det østholstenske område, fra Kiel eller Plön. Det stemmer nøje overens med, at Lübeck (og Lüneburg) heller ikke mere er med blandt de nordtyske studehandelsbyer. Øksneeksporten er på den tid tydeligvis rettet mod Nederlandene via Hamburg, Bremen, Oldenburg (Delmenhorst) og Osna-brück.

Derimod meddeler Toldsted-regnskaberne, at der fortsat år efter år blev tilført de sydslesvigske og østholstenske godser nogle hundrede køer, der antagelig er blevet anvendt til krydsning med det stedlige kvæg. De pågældende godser havde på den tid forlængst ry for deres »hollændier«, deres mejeridrift.

Forskellige andre varegrupper i toldregnskaberne fra Toldsted

Det var eksporten af øksne, der frem for alle andre handelsartikler satte sit præg på vareudvekslingen ad Hærvejen, og den har derfor også begrundet navnet Oksevejen. En sammenligning mellem tre udvalgte toldregnskaber fra Toldsted – årene 1616/17, 1675 og 1708 – giver et indtryk af, hvor ubetydelig den øvrige handel alt i alt har været. Det ses f.eks. af de tal, der vedrører eksporten af andre levende dyr:

	1616/17	1675	1708
heste	366	58	554
svin	45	108	1076
lam	42	50	60
får	50	–	–

Det før-industrielle samfund var alt i alt selvforsynende, og kneb det med fødemidlerne, måtte fattigfolk finde sig i at sulte. Handelen med fødemidler var derfor bemærkelsesværdigt ringe. Selv om efterstående tal kun vedrører Hærvejs-handelen og ikke den trafik, der gik over havene, må de lave tal alligevel vække forbavselse:

	1616/17	1675	1708
rug (tønder)	26	–	18
malt (tønder)	–	–	9
øl fra Hamburg (td.)	–	9	2
flæsk (skippund)	–	20½	41
smør (tønder)	–	7	24½
honning (tønder)	–	–	30

Blandt importartiklerne ad Hærvejen var humlen den, der skæppede mest i toldkassen, idet tilførslerne af landets vigtigste importvarer, salt og jern, foregik over havnene. Humlen derimod blev fragtet hertil i to-hjulede kærre af de såkaldte humleførere, der i 1600- og 1700-årene hovedsageligt kom fra Altmark i Magdeburgs nærhed. Især synes den lille by Gardelegen (i regnskaberne gerne: »Garleben«) at have været hjemsted for de fleste humleførere. Som returfragt ad Hærvejen medbragte de ofte huder og læder, som derved bliver endnu et par af vore eksportvarer. For Toldsteds vedkommende ser tallene i de nævnte år således ud:

	1616/17	1675	1708
humle (kærre)	80	107	156
huder (deger)	–	23	–
læder (deger)	–	13½	287

Blandt importartiklerne var der også hør og vin, samt sidst i århundredet tobak:

	1616/17	1675	1708
hør (skippund)	45½	25	113½
vin (oksehoveder)	7	1	10
tobak (»Kehrn«)	–	–	60

Der kan anføres endnu en lang række varer, men de nævnes så sjældent, at det ikke tjener noget formål at foretage en optælling af dem.

Fisk er en af disse varer, men uden den betydning, som den havde i tidligere tid. Derimod hørte alt det, der i regnskaberne betegnes som kramvarer eller kramgods, fortsat blandt de hyppigt nævnte indførsler. I kærret, på hesteryg eller på egen ryg transporteredes sådanne varer op ad Hærvejen. En »taffelet« findes nævnt, sikkert betegnelse på en kasse med forskydelige hylder og rum, beregnet til at bære på ryggen. Ikke blot de store oksehandlere og selvsikre studeprangere, men også den krumbøjede bissekræmmer med bylt på ryggen hører med til billedet af Hærvejs-handelen.

Selv et hastigt blik på de ovenstående tal vil gøre det klart, at materialet fra Toldsted ikke er repræsentativt for de fleste af de anførte varegrupper. Især svigter regnskabet for den »lille« told fra 1616/17. Vil man skaffe sig et rimeligt kendskab til importhandelen med varer som salt, jern, tømmer, tjære, beg, hør, hamp etc., etc., må man søge til havnebyernes told- og licentregnskaber, en kildegruppe, der alt i alt kun er meget ringe udnyttet. Det er imidlertid en opgave, der falder uden for denne bogs rammer.

Troels Arnkiel

Barn på Toldsted – student i Kiel

Toldsteds berømteste søn er Troels Arnkiel, født på Toldsted i 1638 (døbt den 28. april). Han var søn af tolder Jørgen Arnkiel og dennes hustru Voldborg Troelsdatter, og sit fornavn Troels (som han efter tidens skik latiniserede til Trogillus) havde han fået efter sin morfader, frigårdsbonden Troels Nissen til Hjerndrupgård (vest for Christiansfeld).

Som forfatter til flere digre teologiske og historiske værker blev han en af sin tids kendteste personligheder, og ikke mindst har hans stillingtagen i striden mellem Danmark-Norges konge og hertugen af Slesvig-Holsten-Gottorp gjort ham til en af sin tids mest interessante skikkelser, og det vil derfor være naturligt også at inddrage ham i en skildring af de begivenheder, der har Toldsted som udgangspunkt.

Tolderembedet i Toldsted var i årenes løb på det nærmeste blevet arveligt inden for familien Arnkiel. I hvert fald siden året 1500 havde søn efterfulgt fader i embedet. Det blev derfor næsten anset for en selvfølge, at husets ældste søn, Christoffer Arnkiel, skulde efterfølge sin fader i embedet, hvilket jo – som vi alt har hørt – også skete, og Troels blev derfor bestemt til at gå studievejen, noget, der ikke var usædvanligt inden for den sønderjyske bonde-overklasse.

I sin tidligste barndom havde Troels været lige ved at miste livet. Ude på en af sin faders marker var han faldet i et vandhul, og det var efter sigende ved et rent tilfælde, at hans fader, Jørgen Arnkiel, var løbet ud på sin mark for at jage nogle kreaturer bort, der var ved at nedtrampe hans korn, og takket være denne indskydelse – som familien ikke var i tvivl om, var af guddommelig natur – blev den lille Troels i allersidste øjeblik reddet fra druknedøden. Måske har denne hændelse været årsagen til, at Troels senere valgte teologien som sit studiefag.

Lærdomsvejen begyndte han som dreng på et gymnasium i Lübeck, utvivlsomt Catharineum, hvor en mængde fremtrædende mænd – lige fra

Niels Heldvad(!) til Thomas Mann – er blevet forberedt til de videregående universitetsstudier. Derefter kom han som så mange andre unge på den tid længere ud i verden, først til universitetet i Leipzig og derefter til Dorpat i den Tyske Ordens gamle land, nu Tartu i Estland, der på den tid var under svensk og dermed under evangelisk-luthersk herredømme.

I 1665 havde Slesvig-Holsten-Gottorp fået sit eget »Landesuniversität« i Kiel, og det var derfor naturligt for en ung mand, der ønskede ansættelse i sin hjemstavn, at søge til denne lærdomsanstalt. Historikeren A. D. Jørgensen har derfor kaldt ham »Førstegrøden af Kieler Universitetets fordærvelige Virksomhed over for Sønderjyllands Danskhed«, og det med »førstegrøden« kan naturligvis ikke bestrides. Troels Arnkiel, der var blevet indskrevet på Kiels universitet den 5. november 1667, var faktisk en af de første studerende, der afsluttede uddannelsen i Kiel. Resten af A. D. Jørgensens udtalelse skal vi tage stilling til lidt senere!

I løbet af sine studieår i Kiel blev Troels Arnkiel afgørende påvirket af den kendte universitetslærer, den reform-ortodokse teolog Christian Kortholt. Et par latinske »disputatser« fra 1668 findes trykt og fortæller om forholdet til Kortholt, men det var ellers hos universitetets græsk-professor, Cæso Gramm, at Troels Arnkiel i 1670 bestod magisterkonferens med højeste udmærkelse. Cæso Gramm forelæste over Aristoteles og var den af universitetets lærere, der docerede det naturvidenskabeligt-historiske felt. Begge de to fagområder, det teologiske og det naturvidenskabeligt-historiske, afspejler sig i Troels Arnkiels senere forfatterskab.

Provst og førstepræst i Åbenrå

Som nybagt magister fik Troels Arnkiel i 1670 adgang til at prædike i Kiels Helligåndskloster, selv om han endnu var uordineret. Nogle »Himmelsche Weihnachtsgedanken bey der Krippe Christi« fra 1669 vidner om hans tidlige kald til at blive præst.

Da Åbenrås provst Georg Hübschmann i 1672 døde, kom der en kaldelse til Troels Arnkiel fra denne sin hjemstavns nærmeste købstad. Georg Hübschmanns eneste søn var endnu ikke gammel nok til at kunne komme i betragtning som sin faders efterfølger, og menighedens vokrationsret trådte derfor i kraft. Blandt de tre, der skulde vælges imellem, blev toldersønnen fra Toldsted den foretrukne. Både med hensyn til videnskabelig baggrund og med hensyn til de pengemidler, der skulde til

for at udløse Georg Hübschmanns enke, var han sine medansøgere overlegen.

Åbenrås borgmester – den tidligere ilde omtalte Karsten Haggensen – havde ganske vist søgt at stikke en kæp i hjulet, men amtmænd Hans Blome på Brundlund gik varmt ind for Troels Arnkiels ansættelse i en skrivelse til hertugen på Gottorp: »Alle og enhver i denne by ved, at borgmesteren sammen med sine få slægtninge af ukendte årsager er imod magister Arnkiel og volder ham allehånde vanskeligheder, ja søger at gøre ham forhadet i byen, skønt de fleste og fornemste borgere er overordentlig godt tilfredse med ham og anser ham for velkvalificeret«. Efter dette indlæg var den hertugelige godkendelse af menighedens valg sikret, og Troels Arnkiel modtog udnævnelsen til Åbenrås provst og førstepræst.

Sit kirkelige ståsted havde Troels Arnkiel – som allerede fremhævet under påvirkning af Christian Kortholt – fået inden for reform-ortodoksien. Ifølge denne retnings fortalere trængte den lutherske ortodoksi til en reform, og hertil skulde bl.a. en grundigere oplæring af ungdommen i den kristelige tros lære tjene. Kun en grundig oplæring i, hvad kristendommen stod for, kunde føre til en personlig tilegnelse af evangeliet.

På mange måder var denne opfattelse i pagt med, hvad pietisterne snart efter gik ind for, og både Kortholt og Arnkiel korresponderede med denne bevægelses ledende mand, Philipp Jakob Spener, men over for pietisternes noget ensidige fremhævelse af det subjektive element (f.eks. den enkeltes personlige følelser) fastholdt de reform-ortodokse nødvendigheden af et grundigt kendskab til den overleverede lære.

I forbindelse med sin ansættelse i Åbenrå afgav Troels Arnkiel 1672 16/10 en erklæring om, hvad han som præst agtede at gå ind for. Han vilde prædike Guds ords rene lære, forvalte de hellige sakramenter i nøje overensstemmelse med de profetiske og apostolske skrifter og med den kirkelige konkordiebog og den augsburgske trosbekendelse, forrette gudstjenesten som foreskrevet i kirkeordinansen. Hvis den klæbende syge eller anden farlig sygdom skulde brede sig i hans by og menighed, vilde han ikke flygte bort, men tværtimod besøge de syge og forestå begravelserne, og i liv og vandel vilde han føre sig, som det sømmer sig for en tro sjælesørger. Han vilde også holde inspektion over skolen og sørge for god disciplin.

Ingen tvivl om det! Det var en myndig og sikker mand, åbenråerne

havde fået til præst, en mand, der uden persons anseelse vilde være en ret Kristi stridsmand.

Umiddelbart efter sin ansættelse i Aåenrå indrådte Troels Arnkiel i 1673 i ægtestanden. Den udkårne var en datter af en præst ved Slesvig domkirke, Theodor Niemann, og enke efter hofpræsten i Husum, Georg Volckhard. Hun havde en dreng og en pige, der begge endte deres dage i Bjolderup præstegård. Selv blev han fader til en søn og en datter.

To trykte ligprædikener

Fra Troels Arnkiels første præsteår kendes et par ligprædikener, der begge efter tidens skik blev trykt (1676 og 1677). De har været holdt over to søstre, der døde med kort mellemrum: Catharina Margaretha von Sallern, født Stahl, gift med amtsskriver Caspar von Saldern i Åbenrå, og Dorothea Hegelund, født Stahl, gift med Peter Hegelund, sognepræst i Rise vest for Åbenrå.

For en fornem mand som en stedlig hertugelig embedsmand var det helt naturligt, at det var byens førstepræst, der blev tilkaldt ved en sådan lejlighed, og det samme gjaldt, når der var tale om kirkelige handlinger såsom dåb, vielser og begravelser inden for provstiets gejstlighed. Da var det provsten, der blev tilkaldt. Provstens og førstepræstens embedssprog var det tyske sprog, og de kirkelige handlinger blev også foretaget på dette sprog, selv om provstiets øvrige gejstlige havde dansk embedssprog. Således var forholdene nu engang inden for Slesvig stift, og således vedblev de stort set at være indtil 1850, da treårskrigen knæsatte en ny opfattelse af det nationale.

Teologiske betragtninger over kometen 1680/81

I 1680 og 1681 viste en komet sig over Åbenrå og det ganske land, og et sådant naturfænomen gav sædvanligvis anledning til megen uro, til frygt og bæven. Hvad mon det kunde betyde?

For en præst faldt det derfor naturligt at tage dette spørgsmål op i sin prædiken, og på samme måde, som Niels Heldvad havde gjort i anledning af kometen i 1618, udsendte Troels Arnkiel i 1681 nogle teologiske betragtninger over dette naturfænomen. Det ses ret tydeligt, at han her står i gæld til sin gamle universitetslærer Cæso Gramm, der i Kiel havde doceret det naturvidenskabelige område på gammeldags vis, og det er

derfor interessant at lægge mærke til, at der kun var sket en forbavsende ringe udvikling på dette felt siden Niels Heldvads tid. For begge forfattere var det klart, at kometens tilsynekomst skulde tjene til at advare menneskene og gøre dem bodfærdige, og man kan da tænke sig til, at Arnkiel på denne tid har løftet sin tordenrøst, når han stod på prædikestolen i Åbenrå Skt. Nikolai kirke, for at advare menigheden om de alvorlige følger, man kunde vente sig af dette himmeltegn. Alene dette, at Vestergade i Åbenrå var nedbrændt tre uger efter, at kometen havde vist sig første gang i 1680, ovenikøbet på samme tid af dagen, kl. 5 om eftermiddagen, burde dog nok kunne vække menighedens gudløse op af sløvheden. De fromme derimod havde ingen grund til at frygte himmeltegnet. Blandt flere gode sentenser til denne del af menigheden pegede han også på trøsteordet i Romerbrevets 8. kapitel, vers 28: »Wir wissen, dass denen, die GOTT lieben, alle dinge zum besten dienen«.

Politisk bølgegang

De kongelige besættelsesår, sekvæstrationen 1676–79 og reunionen 1684–89, fik en dybt indgribende virkning på Troels Arnkiels personlige tilværelse. Begge gange blev han kendt som den, der trods al modgang forblev tro og huld mod sin hertug, og dybest set var denne holdning et udtryk for hans religiøse overbevisning: så længe hertugen ikke havde løst ham fra hans troskabsed, kunde han ikke svigte denne.

Spørgsmålet blev akut, da det 1676 1/12 blev påbudt hertugens undersætter at være Danmark-Norges konge tro og lydig, men da hertugen samtidig udsendte en kontraordre fra sit tilflugtssted Hamburg, var de hertugelige embedsmænd dermed kastet ud i et frygteligt dilemma. For de gejstlige blev problemet aktuelt, da de kongelige besættelsesstyrker påbød afholdelsen af den af Kgl. Majestæt forordnede bods- og bededag. Da Troels Arnkiel og hans kapellan omgående nægtede dette, modtog de 1677 1/6 meddelelse om, at de var suspenderede.

Troels Arnkiel har i sit skrift om kometen 1680/81 indføjet en tydning af kometen 1534, antagelig efter et ældre forlæg. Det er karakteristisk, at Arnkiel uden videre har godtaget ældre tiders nærmest apokalyptiske opfattelse af, hvad kometen i 1534 havde forudsagt om udviklingen under Grevens fejde.

Im Jahr 1534, den 3. Julij hat man in diesem Lande allerhand Wunderzeichen am Himmel bey hellem Tage gesehen:

Erstlich liessen sich ein hauffen Löwen sehen, die auffeinander tapffer lossgiengen,

(de stridende parter efter Frederik Is død)

dabey war ein Curassierer oder geharnischter Herr mit einem langen Spiess, welchen er schüttelt.

(hertug Christian af Haderslev-Tørning, siden 1533 af Slesvig-Holsten)

Nechst dem lag ein Menschen Kopff ohne Strumpff mit einer Krone gezieret,

(den fangne Christian II)

und nicht weit davon ein Schwein Kopff, so ein scharf Gesicht hatte.

(antagelig de papistiske bisper, der havde hindret hertug Christians valg)

Zur Seiten stunden zwene Feurspeyende Drachen.

(grev Christoffer af Oldenburg og den lübske krigsmagt)

Hierauff kam eine grosse See Stadt herfür, zu Wasser und Lande belagert, und darüber ein Blutrothes Creutz, welches allgemehlich schwarz worden.

(Københavns belejring)

Bald zog ein grosser Herr zu Pferde auff von Feuerrother Gestalt, trug eine Krone auff dem Haupt.

(valget af Christian III til Danmarks konge)

Nachgehends erschienen zwey Schösser unter einem Berg und dabey ein Adler mit seinen Jungen,

(Det Tyske Riges ørn, der vendte sig mod valget af Christian III)

dessgleichen ein gekrönter Löwe rückwärts liegend,

(den fangne Christian II, der ingen hjælp fik)

auff dessen gekröntem Kopff ein Hausshahn so lange hackte, biss der Kopff herunter fiel.

(den fangne konge, der mister håbet om at genvinde sin magt)

Es liessen sich ferner andre Thiere von ungewöhnlicher Gestalt sehen, und darunter noch ein Schweinskopff.

(de papistiske bisper)

Endlich præsentirte sich ein Schloss auff einem Felsen, von zweyen Kriegsheeren belagert,

(Malmø og andre byer i Skåne belejret af danskere og svenskere)

und eine gantze Landschafft mit Städten und Dörffer, so erstlich mit Feuer angestecket, hernach mit Wasser bedeckt wurden, dass man nichts mehr als die hohe Thürne aus dem Wasser sahe.

(Danmark, ødelagt af krigen)

Diess alles bedeutet den blutigen Krieg im Reich Danmarck nach dem Todt des Glorwürdigsten Königs Friederichen des I. unlängst hernach im selbigen Jahr entstanden.

Den nyindsatte kongelige amtmand i Tønder, Hans Adolf von Holstein, gjorde et forsøg på at løse op for knuden ved at indkalde de gejstlige fra Tønder, Løgumkloster og Åbenrå amter til et møde på Tønder slot 1677 6/8. Det drejede sig om sammenlagt 62 personer, og de fik inden mødet af provsterne Stephan Kenckel i Tønder og Troels Arnkiel i Åbenrå en alvorlig formaning til ikke at svigte deres troskabsed til hertugen. Da amtmand von Holstein under sit møde forelagde de tilstedeværende en skriftlig erklæring, som han opfordrede dem til at underskrive, nægtede de derfor alle som én at efterkomme denne opfordring. Sagen kunde synes alvorlig, men stillet over for en så kompakt modstand bøjede amtmanden foreløbig af, og da der året efter begyndte fredsforhandlinger, blev sagen henlagt.

Men i 1684 blev spørgsmålet påny akut efter de kongelige troppers besættelse af den hertugelige del af Sønderjylland. Nok engang kom embedsmændene ud i svare samvittighedskvaler, og da de gejstlige 1684 17/12 fik besked på at indsende deres kaldsbreve til kongelig stadfæstelse, lykkedes det i første omgang Troels Arnkiel at få sine medbrødre i Åbenrå provsti til at nægte at adlyde ordren. I Tønder provsti blev det derimod besluttet at give efter. Stephan Kenckel bøjede sig 1685 7/4 for kravet, og det svækkede selvsagt også modstanden i Åbenrå provsti. Den kongelige superintendent, Christian von Stöcken fra Haderslev, forsøgte at tale Troels Arnkiel til rette, og undskyldende meddelte han myndighederne, at der hos Arnkiel ikke var tale om ulydighed, endsiges ond-sindethed eller genstridighed, men udelukkende om en overfølsom samvittighed, der forværredes af hans melankolske gemyt – for øvrigt første gang, man hører om, at Troels Arnkiel var et psykisk uligevægtigt menneske. Man gav ham derefter endnu fjorten dages betænkningstid, men da den var udløbet, uden at Arnkiel havde indsendt sit kaldsbrev til stadfæstelse, blev han sat under arrest og igen suspenderet fra sit embede, og provst Christoffer Krahe fra Haderslev blev sat til at varetage hans embedsforretninger. Hele handlingsforløbet har Arnkiel oplyst i en klageskrivelse af 1685 20/5.

Snart efter fik han dog lov til at forlade Åbenrå, da han – som han selv udtrykker det – havde nægtet stiltiende at godkende de nye politiske tilstande. I de følgende år kunde han ikke blive træt af at udmale alle de lidelser, som han havde måttet udstå som følge af sin troskab mod her-

tugen. Det var et emne, som han tog op hver gang, han havde behov for at skaffe sig ørenlyd hos øvrigheden. Ene af alle havde han, provsten i Åbenrå, ikke villet tilsmudse sin samvittighed og være sin landsfyrste trosløs, og alene dette havde været årsagen til, at han var blevet overgivet til den militære magt, var blevet arresteret, idømt en alvorlig bøde, var blevet fjernet fra sit embede og havde været drevet ud i elendigheden gennem hele fem år.

Helt så trøstesløse, som han senere selv opfattede dem, havde hans kår nu ikke været. Det var tværtimod lykkedes ham ved hjælp af sine mange kontakter til gejstligheden i den gottorpske del af Holsten og som følge af den anseelse, han nød i disse kredse, at finde en form for midlertidig ansættelse, noget, der ellers ikke var så helt let i hine tider. Han opnåede en hertugelig udnævnelse til at være visitator over samtlige holsten-gottorpske menigheder, og i denne egenskab fik han rig lejlighed til at virke for en af sine yndlingsideer, udbredelsen af konfirmationen, og dette virke kronedes 1686 13/12 af en hertugelig befaling om, at der skulde afholdes konfirmation i alle hertugelige sogne.

I 1689 måtte de kongelige tropper atter rømme den gottorpske del af Sønderjylland, og Troels Arnkiel kunde da vende tilbage til sit provste- og førstepresteembede i Åbenrå. »Min bøn fra årene i forvejen: »Gud fri os af denne nød for Kristi skyld, amen« er nu blevet hørt«, har han skrevet i en af sine embedsbøger.

I højere grad end så mange andre af sine samtidige var Troels Arnkiel kommet til at ride op og ned ad det politiske livs bølge, men når det var tilfældet, skyldtes det først og fremmest hans religiøse opfattelse af edens betydning. Man kan derimod ikke hævde, at han mere end så mange andre var et produkt af »Kieler Universitetets fordærlige Virksomhed over for Sønderjyllands Danskhed«, jvf. A. D. Jørgensen. Nok havde modgangens år hos ham modnet en følelse ikke blot af sædvanlig undersåtlig fyrstetroskab, men også af personlig hengivenhed for staten Slesvig-Holsten-Gottorp. I en tilegnelsesskrivelse til Magnus Wedderkop, den sidste betydelige gottorpske statsmand, ønsker han denne »mange velsignede år til fremme af statens og fædrelandets velfærd«, og der er således ikke tvivl om, at han anså det gottorpske hertugdømme for sit fædreland. Denne hans gottorpske statsfølelse giver sig til kende i hans omtale af Roskilde-freden 1658, der havde til følge, at hertugdømmet Sles-

vig var blevet udskilt fra Danmark og gjort suverænt og dermed til »ein franck und freies Land«! Det har derfor været en sand Guds lykke, at han ved sin død i 1712 blev forskånet for at opleve denne stats sammenbrud kort tid efter.

Arbejdet for konfirmationens indførelse

Troels Arnkisls betydeligste kirkehistoriske gerning blev hans virke for konfirmationens indførelse som et fast led i det kirkelige arbejde. Det var en tanke, der var i nøje samklang med reform-ortodoksiens opfattelse af, at kendskab til læren var en forudsætning for troen, og en lille bog fra 1692, »Haupt-Summa Christlicher Religion«, med enfoldige foredrag for hans sognebørn i Åbenrå vidner om hans iver for at gøre kristendommens grundbegreber almen tilgængelige.

Allerede i 1646 havde den kongelige superintendent og provst i Flensborg, Stephan Klotz, fået udvirket en konfirmationsordning for de kongelige dele af hertugdømmerne, og to år senere havde hans kollega i de hertugelige dele af hertugdømmerne, Johannes Reinboth, fået gennemført en tilsvarende ordning i sit embedsdistrikt. Siden da blev konfirmationen praktiseret her og der, men ikke nær alle steder, og det var først som følge af Troels Arnkisls energiske virke, at konfirmationen blev sikret som et fast led i det kirkelige arbejde, omend foreløbig kun i de hertugelige menigheder.

Begyndelsen var blevet gjort under en »synode« (et præstekonvent) hos pastor Johannes Fabricius i Varnæs præstegård i 1682. Også Arnkisls svoger, superintendenten i Slesvig, Sebastian Niemann, havde deltaget i dette møde for Åbenrå provstis gejstlige, og det mundede ud i en vedtagelse om, at de tilstedeværende i det følgende år vilde gennemføre en konfirmationsforberedelse med efterfølgende konfirmation, og det fortsatte de også med, efter at Arnkiel var blevet fordrevet fra sit embede.

Som visitator ved de gottorpske kirker i Holsten havde Arnkiel atter og atter mødt tegn på vankundighed og blindhed med hensyn til kristendom. Til nød kunde de unge i disse menigheder fremstamme et Fadervor, men de Ti bud og trosartiklerne var dem helt fremmed. Efter denne sørgelige konstatering havde Troels Arnkiel fået udvirket den hertugelige

befaling af 1686 13/12, hvorefter der ufortøvet skulde afholdes katekismuseksamen med efterfølgende konfirmation i alle hertugens menigheder, og ved en »generalvisitats« i 1689 havde han allerede været i stand til at spore de gode virkninger af de nye foranstaltninger.

Ved sin tilbagekomst til Åbenrå havde Troels Arnkiel fundet alt i orden i landsognene, men i Åbenrå by var konfirmationen blevet afskaffet. Han fik den hurtigt genindført, men snart efter viste det sig, at der blandt præster var en del modstand mod konfirmationshandlingen, og en af disse modstandere var hans egen kapellan, Andreas Ravn (eller Raben på tysk og Corvinus på latin). »De smædede dette Herrens værk som en usædvanlig og forargelig fornyelse, ja de påstod endda, at det var papistisk«.

Da de pågældende præsters protest mod konfirmationshandlingen var kommet Arnkiel for øre, havde han netop været i færd med at skrive på sit store værk, »Cimbrische Heyden-Begräbnisse«, men han besluttede straks at udskyde dette arbejde for i stedet at skrive et værk om konfirmationen, og det blev til hans store bog, »Christliche Confirmation derer Catechumenen«, der udkom i 1693. Med sine 260 sider tekst indtager dette værk en betydningsfuld stilling i vor kirkehistoriske litteratur. Det er et meget grundigt og overmåde vægtigt forsvar for konfirmationens placering i det evangelisk-lutherske kirkeliv.

At konfirmationshandlingen skulde være noget nyt og ukendt i den evangelisk-lutherske kirke, endsige noget papistisk, tilbageviste Arnkiel ved til indledning at optrykke breve og udtalelser, som han havde skaffet sig fra en række førende teologer. Sådanne foreligger fra professorerne Christian Kortholt i Kiel, Hector Gottfried Masius i København, Justus Christopher Schomer i Rostock og Johann Wilhelm Bajer i Jena, fra superintendenterne August Pfeiffer i Lübeck og Johannes Dieckmann i Bremen, samt – og det er det udførligste – fra Philip Jacob Spener, der på den tid var provst og kirke- og konsistorialråd i Berlin. De forskellige svar kan stort set sammenfattes i Speners resumé af, hvad der for ham stod som det vigtigste ved konfirmationshandlingen: 1. dåbspagten ihukommelse, 2. den offentligt aflagte trosbekendelse, 3. afhøringen i katekismens hovedstykker, 4. klarlæggelsen af forkerte anskuelser, 5. formaningen til at blive i dåbspagten og trosbekendelsen, 6. menighedens offentlige forbøn for konfirmanderne.

Adskillige kapitler af sin bog om konfirmationen har Arnkiel viet den praktiske gennemførelse af selve handlingen. Han foretrækker, at konfirmanderne – helst op til 16 år gamle – står midt på kirkegulvet foran prædikestolen, for at menigheden bedre kan følge med. Efter en indgående afhøring skal konfirmanderne træde frem foran alteret, hvor selve konfirmationen derefter finder sted, og den skal indeholde to væsentlige bestanddele: bekræftelsen af dåbspagten og fremsigelsen af trosbenedelsen. Henvendt til sine tilhørere skal præsten erindre dem om konfirmationens betydning og formane til, at man påser, at de unge altid kan deres katekisme. Denne oplæring skal ikke alene finde sted i skolen, men også i hjemmet.

Til forklaring af Luthers lille katekisme er det nødvendigt med korte og enfoldige spørgsmål, skriver Arnkiel videre, og der bør i den forbindelse mindes om, at han selv allerede i 1684 havde udarbejdet en »Catechismus Lehre« i tre dele – for begyndere, viderekomne og for øvede katekismus-elever –, ligesom han også i 1690 havde udsendt »Einfältige Catechismus-Fragen« med tilhørende svar fra katekismens tekst.

Men – indskærper Arnkiel videre – det blotte kendskab til katekismussen læren er ikke nok; både lære og liv må høre sammen, og derfor skal præsten tilspørge konfirmanderne, om de med Guds hjælp vil leve et kristeligt liv og dø saligt derpå. Efter at have svaret ja, giver de præsten hånd. Han nævner derefter ordet fra 1. Peters brev, 5. kapitel, vers 10, 11: »Al nådes Gud, som kaldte jer til sin evige herlighed i Kristus Jesus, . . . han vil selv fuldt ud berede, styrke, bekræfte, grundfæste jer. Ham tilhører magten i evighedernes evigheder!« Handlingen afsluttes med, at præsten formaner de unge til gennem hele livet at betænke deres løfte og holde fast ved det. De unge knæler ned foran alteret, og velsignelsen lyser. Til afslutning kan f.eks. synges: »Nu bede vi den Helligånd«.

Det var en præsteprotest mod konfirmationshandlingen, ledet af Arnkiels kapellan (eller andenpræst), der havde givet anledning til udarbejdelsen af bogen, men efter dette omhyggelige værks fremkomst i 1693 (og genoptrykt i 1698) måtte enhver indsigelse mod konfirmationen høre op. Modstanderne var een gang for alle blevet gjort tavse, og Åbenrå provsti bliver herefter den del af det danske rige, hvor konfirmationen har været praktiseret i længst tid.

Det antikvariske forfatterskab

Striden om konfirmationshandlingen var indtruffet, mens Arnkiel havde været ved at udarbejde sin »Cimbrische Heyden-Begräbnisse«, og denne bog var en del af det forfatterskab, som man efter tidens sprogbrug kunde kalde hans »antikvariske«.

Dette forfatterskab var begyndt i 1683 med hans bog om det store, på hans tid eneste kendte, guldhorn, der var blevet fundet i 1639, og det var fortsat i 1691 med hans »Cimbrische Heyden-Religion«. Den indtrufne strid kom til at betyde et afbræk i dette arbejde, men i 1702–03 udkom hele hans antikvariske forfatterskab i et samlet værk i fire dele. Dels var der tale om et nyoptryk af de to tidligere udsendte bøger og dels om to nye bøger. Værket fik fællestitlen »Der Vhralten Mitternächtlichen Völker Leben, Thaten und Bekehrung«, og de fire dele omfattede: 1. »Cimbrische Heyden-Religion«, 2. »Cimbrisch Gülden Heyden-Horn«, 3. »Cimbrische Heyden-Begräbnisse«, 4. »Cimbrische Heyden-Bekehrung«.

Arnkiel kommer vidt omkring i sine murstensdigre værker, og i så henseende er han et typisk udtryk for barok-tidens ordrigdom. Han er en overordentlig belæst mand, men følger forfædrenes spor ud fra sin tids videnskabelighed, en tid, der endnu ikke havde lært at foretage en systematisk udvælgelse af kildematerialet. I stedet er der tale om en vældig ophobning af stof fra både her og der, fra i tid og rum fjerne forfattere til overleveret tradition fra mere nærliggende egne. Alt i alt må hans vældige værk forekomme en nutidig læser som een lang ørkenvandring, der kun sjældent afbrydes af en lille oase. Man kan nemt blive stakåndet af at gennemløbe alle de mange sider for at finde frem til virkeligt relevante oplysninger, men man bør i den forbindelse huske på, at en af hans samtidige var svenskeren Olaus Rudbeck, der udsendte hele fire folianter med fantasier om sit hjemlands fortid som oldtidens Atlantis. Arnkiels forfatterskab skejede derfor ikke mere ud, end almindeligt var i de tider.

I al sin lærdom ønskede han at gøre brug af en klassisk betegnelse for sin hjemstavn. »Cimbrien« og »cimbrisch« blev derfor de foretrukne udtryk for det behandlede område og dets befolkning. Det var en tradition, der kan følges tilbage til 1500-årenes nordiske renæssance, hvor cimbrerfolket opfattedes som det folk, der havde boet i landet mellem Elben og Skagen, en opfattelse, der især havde vundet hævd takket være den kon-

gelige statholder Heinrich Rantzaus forfatterskab. »Cimbrien« opdeler Arnkiel i »Norder-Cimbrien« og »Hertzogthum Schleswig«, og dets befolkning udgjordes af »Guthen, Sachsen, Wenden und Fresen«. Med den første betegnelse mente han jyderne, der befolkede »Norder-Cimbrien«, hvorimod sachserne efter hans opfattelse oprindeligt havde boet helt op til hertugdømmet Slesvigs nordgrænse ved Kolding.

Alligevel er han ikke i tvivl om den folkelige enhed, der bestod tværs over Kongeå-grænsen. Under omtalen af dødsgudinden Hel ved han godt, at hun eksisterede i overtroen hos menigmand i »Nord-Cimberland« og hertugdømmet Slesvig, og at hendes navn her indgik i forskellige vendinger, såsom: »Er hat seine Helsoot« om en mand, der var ramt af en sygdom til døden. Men man skal lede i hans forfatterskab som efter en nål i en høstak for at finde sådanne vidnesbyrd om hans hjemstavns sprog. Et enkelt sted oplyser han meget rigtigt, at landsbyen Hellevad i dialekten udtales »Hellewoi«; »nach der Gothischen Sprach-Arth«, siger han, men det er unægtelig en besynderlig måde at omtale det hjemlige mål på. Han ved også, at stednavnet Dybvad på tysk skal oversættes til »Tiefwad«, men han foretrækker dog at tolke forleddet af »at døbe« – »in Gotischer Sprache Döfen genant«.

Når man betænker hans opvækst i det dansktalende miljø omkring Toldsted, kan man ikke andet end undre sig over hans snurrige måde at

Det illustrerede titelblad til Troels Arnkiels store antikvariske værk, »Der Uhaltten Mitternächtischen Völcker Leben, Thaten und Bekehrung«, viser alle de mange folkeslag, som man på den tid mente var hjemmehørende på den cimbriske halvø. Goten er i virkeligheden kun med, fordi man fandt, at der var en vis navnelighed med jyden.

Dengang tog man det ikke så nøje med tid og rum. At cimbrerne var en jysk stamme fra folkevandringstiden, og at ditmarskerne lever den dag i dag som plattysktalende sachser i deres hjemland, det kunde være hip som hap. Når der optræder »Ein Angel-Schwabe«, skyldes det ældre forfatteres anbringelse i det sønderjyske område af de to gådefulde folk, angler og sueber. I vor tid vilde vi nok have nøjedes med at anføre jyder, frisere, sachser og vender som halvøens beboere i ældre tid.

Ingen skulde efter at have set dette titelblad være i tvivl om, hvad der var Troels Arnkiels tanke med det store værk. Det skulde oplyse om alle de berømmelige folkeslag, der hver for sig havde ydet et bidrag til den cimbriske halvøes stolte og herlige fortid.

Ein Cimbrer.

Ein Jude

Ein Friese.

Ein Wende.

Ein Sachse.

Ein Dalmatier.

Ein Anach Schwabe

Ein Gothe.

omtale dialekten på. Nok har selve Toldsted til daglig været præget af de forbipasserendes forskellige sprog. Ved siden af egnens dansk-sønderjyske dialekt blev der på Toldsted dagligt talt både plattysk og højtysk, og sidstnævnte sprog havde ovenikøbet status som øvrighedens og dermed også som hans faders, tolderens, embedssprog. Nørrejyske og øbo-dialekter har ligeledes jævnlige blandet sig i den daglige snak. I studedriften store dage kom dertil det nederlandske sprog. Det er derfor gået ret så babelsk til på Toldsted, men hans moder – barnefødt på Hjerndrupgård – har vel næppe behersket højtysk til fuldkommenhed, og sammen med barndomstidens legekammerater har han vel selv talt sin hjemstavns sønderjyske dialekt. Derfor kan man kun undre sig over, at det danske sprog synes at være gået helt forbi Troels Arnkiel.

Det var det højtyske sprog, han levede og åndede i. Det var både hans øvrigheds- og embedssprog, og sammen med studieårenes latin, græsk og bibel-hebraisk også hans kultursprog. Hænder det derfor, at han i sit forfatterskab citerer gamle rim og vers på dansk, falder det ham helt naturligt at oversætte det citerede til højtysk. Plattysk derimod var på hans tid sunket ned til at blive et almuesprog på linje med hans dansk-sønderjyske dialekt, og det anføres derfor også kun yderst sjældent.

Arnkiels antikvariske forfatterskab er en broget blanding af religionshistoriske og etnografiske efterretninger, der er sat ind i en teologisk ramme. Blandt de mange folkeslag, han omtaler, er også grønlænderne, og han beklager, at forbindelsen til dette land stort set var gået tabt med det resultat, at grønlænderne levede som hedninger. Det var en hvalfanger Paisen fra Hatsted ved Husum, der havde meddelt ham dette, og han benytter lejligheden til at slå et slag for missionstanken ved at udtrykke håbet om, at den danske konge vilde sætte et arbejde i gang for at bringe dette folk tilbage til kristendommen.

På tilsvarende måde anfører han undertiden lokale, især gejstlige, hjemmelmænd for oplysninger om oldhistoriske forhold. Fra andenpræsten Johannes Lundius i Tønder havde han modtaget en nøjagtig beretning om det ældste guldhorn, udarbejdet af rådmænd Johann Thomsen, til hvem det først var blevet indleveret. Andre kaldsfæller havde oplyst ham om resultatet af foretagne udgravninger, fra det nordslesvigske område således Anders Clausen i Toftlund, Andreas Fabricius i Brede, Peter Hoyer i Hellevad og Johannes Reimer i Hammelev.

Men Arnkiel har også jævnligt meddelt egne iagttagelser fra sine rejser i Slesvig og Holsten, ja fra sin studentertid i de baltiske lande. Mest kendt er nok hans omtale af de såkaldte »Dannebrogsskibe« ved Genner bugt, der efter hans beskrivelse at dømme tydeligvis har været skibssætninger. Allerede på hans tid var adskillige af stenene blevet fjernet og anvendt til andet formål, og Troels Arnkiels omtale er derfor vor eneste viden om dette fortidsminde.

Hans antikvariske forfatterskab rummer dog alt i alt kun få oplysninger, der kan påregne sig interesse i vor tid, og som helhed må det derfor betegnes som forældet.

Provsten og hans medarbejdere

Det var en strid med diakonen (andenpræsten) Andreas Ravn, der havde ført til et afbræk i Arnkiels antikvariske forfatterskab og til udarbejdelsen af den store bog om konfirmationen, men striden gik i virkeligheden langt længere tilbage og drejede sig om det sædvanlige kompetence-spørgsmål mellem første- og andenpræsten, mellem sognepræsten og hans kapellan. Den findes allerede omtalt i et brev fra Arnkiel til svogeren, superintendent Niemann i Slesvig, dateret 1680 15/1.

Med Andreas Ravns død i 1696 syntes denne strid at være blevet bragt til afslutning, men da hans søn, Johannes Ravn (eller Rabe, som han foretrak at kalde sig), blev valgt til faderens efterfølger – ovenikøbet med Arnkiels anbefaling –, blussede den op påny.

Ligesom sin fader søgte Johannes Ravn at optage en teologisk drøftelse med sin provst, men dennes svar udformedes atter engang i et lærd skrift, »Christi zweyfaches Mittler-Ampt oder Erlösungs-Ampt«, der udkom i Hamburg i 1701. Ud fra den hellige skrift og kirkens bekendelsesskrifter gjorde Arnkiel sig til talsmand for, at Kristus havde et to-delt embede, nemlig som konge og som ypperstepræst. Kristi profetiske embede måtte ikke skilles fra hans præstelige embede, men denne opfattelse mente hans unge diakon ud fra hele sin nypudsede teologiske lærdom at kunne feje af bordet, eftersom den var i strid med almindelige luthersk dogmatik.

Striden med diakonen skal nok også ses på baggrund af, at Troels Arnkiel 1700 17/7 havde antaget sig en adjunkt, en medhjælper i embedet, og det var dr. Christian Gottlieb Koch, der var født i Magdeburg. Han

var en overordentlig selvsikker herre, der omgående gjorde krav på menighedens reverens ved at optræde som viceprovst og compastor. Snart efter ægtede han Arnkiels datter Ida og kunde derefter gøre regning på at arve provste- og førstepræsteembedet i Åbenrå.

Diakonen derimod kom ned med nakken, da han blev anklaget for usømmelig vandel. Han havde deltaget i et par bryllupsfestligheder, hvorunder de våde varer havde flydt lidt vel rigeligt, og han havde ord for at holde ud til sidste mand, skønt dette ikke var tilladt for en gejstlig. Hen på natten havde han deltaget i en art »dødedans«, og den var blevet så hektisk, at han havde kastet sin paryk og bundet et tørklæde om i stedet. På et vist tidspunkt havde han derefter smidt sig ned på gulvet og ladet de dansende (og dengang trusseløse) kvinder springe hen over sig. Bagefter havde han drukket alle vakre pigers skål og revet hatte og parykker af festdeltagerne. Sagen var efter den tids målestok meget alvorlig, og diakonen måtte love bod og bedring, hvis han vilde forblive i embedet. For ham var det slut med at stikle til sine foresatte fra prædikestolen.

Det har i det hele taget været højst besynderlige tilstande, der herskede i Troels Arnkiels nærmeste omgivelser. Ikke blot diakonen havde han besvær med. Jævnligt hændte det også, at kantoren, der spillede og sang for i kirken, mødte beruset og gav sig i lag med de forkerte salmer, så Arnkiel oppe fra alteret måtte vinke til ham for at hjælpe ham på bedre tanker. Først i 1704 lykkedes det at få den pågældende afskediget.

For Troels Arnkiel var dette så meget mere pinligt, som han lagde stor vægt på salmesangen og på liturgien under gudstjenesten. Også på dette felt viste den flittige mand, at han var parat til at yde en personlig indsats for at fremme disse led i gudstjenesten. Det synlige resultat af disse bestræbelser blev en stor opbyggelsesbog kombineret med en salmebog. »Soliloquia Biblica, Biblische Seelengesprache« blev titlen på dette værk, der blev trykt i Slesvig i 1696. Salmebogstillægget hedder »Schleszwig-Hollsteinisch Gesangbuch«, men kaldes også ofte »Apenradisches Gesangbuch«. Den indeholder bl.a. otte salmer, som han selv har digtet. Nutildags kendes dette værk kun i eet eksemplar, hvoraf første halvdel ligger i Göttingen i Vesttyskland og anden halvdel i Gotha i Østtyskland.

Provsten og hans menighed

I Åbenrå – som i de øvrige nordslesvigske købstæder – udgjordes provstens menighed af byens tysksprogede patriciat, og hans nærmeste, socialt ligestillede personer var amtmanden og borgmesteren.

Til begge havde han i sin første embedstid haft det allerbedste forhold, og det syntes, som om han skulde blive fri for alle de ubehageligheder, som hans forgænger, Georg Hübschmann, i sin tid havde haft med de lokale potentater. Ved sønnen Friedrich Arnkiels døb i 1681 var amtmand og borgmester nærmest selvskrevne som faddere. Herom oplyser kirkebogen: »Gevattern sind unser H. Amptman, H. Friederich von Gyntheroth (weil er wegen hohen Geschaffen selber nicht hat herkommen können, hat dessen Stelle unser H. Amptschreiber, Caspar von Saller vertreten), mein Bruder, Christoff Arnkiel zu Zollstede, und die Fr. Amptschreiberin, Heidewich Eleonora von Sallern«. Det kan tilføjes, at amtsskriver Caspar von Saldern netop samme dag, den lille dreng var født, 1681 10/2, var tiltrådt som Åbenrås borgmester.

Alt tegnede således lyst og godt, men i 1694 slog lynet ned i Toldsted! Christoffer Arnkiel var død ved årets begyndelse og post mortem under anklage for toldsvig. Den nye tolder blev Johann Rönnau, gift med amtmandens uægtefødte datter, Metha Ivers. Som mandant for sin afdøde broders børn blev Troels Arnkiel derved amtmandens økonomiske modpart, og det er vel heller ikke utænkeligt, at provsten også har ment sig beføjet til at påtale amtmandens moralske vandel.

Eet er i hvert fald sikkert. Fra nu af og til sin død i 1703 var amtmand Friedrich von Günderoth provst Arnkiels mest forbitrede fjende, og borgmester Caspar von Saldern, der som amtsskriver stod i et nøje afhængighedsforhold til amtmanden, hørte også med blandt provstens modstandere.

Det var de besynderligste forhold, der kunde blive årsag til en strid. I 1696 havde beboerne i Ramsherred klaget over, at apotekeren vilde hindre dem i at benytte en genvej til kirken. Sammen med byens vise mænd fik provsten i 1698 gennemført en ordning, der skabte den endnu eksisterende smøge mellem Storegade, hvor apotekerens hus dengang lå, og Kirkepladsen. Men de havde glemt at tage hensyn til amtmanden! En sjettedel af Åbenrås indbyggere – beboerne i Slotsgade, Kolstrup, Jørgensgård o.s.v. – hørte under amtmandens jurisdiktion, og der kunde

derfor ikke træffes dispositioner med hensyn til den fælles kirkegård, der lå omkring kirken, uden at spørge amtmanden om forlov. Sagen blev dog foreløbig ordnet i mindelighed, da den pågældende smøge også var til gavn for beboerne på Jørgensgård.

Men derefter ændrede amtmanden sit angreb, således at det fik direkte sigte mod provst Arnkiel. Han klagede på sine amtsundersåtters vegne over, at kirkegården ikke blev holdt i orden. Skarn og snavs og svin – tilmed provstens svin(!) – gjorde ofte kirkegården nærmest ufremkommelig. Provsten måtte indrømme, at han af økonomiske årsager var nødt til at benytte kirkegården til græsning ikke blot for sine svin, men også for nogle får, en ko og en del gæs. Denne indrømmelse førte derefter til en drøftelse af provsteembedets indtægter, og herunder søgte Arnkiel at forklare, at han havde haft en indtægtsnedgang, fordi et par gårde i Kolstrup var blevet nedbrudt og lagt ind under amtmandens ladegård. Og med hensyn til orden – eller manglende orden – på kirkegården, da havde provsten ingen myndighed. Det var skarpretterens dreng, der på byens vegne skulde føre opsyn med kirkegården. Ikke sjældent var der støj ude på kirkegården i selve gudstjenestetiden, og det hændte, at folk her slog kegler eller gav sig af med anden form for »turnering«, men den slags anfægtede øjensynligt øvrigheden lige så lidt som al det »mum-mum«-spil, der på trods af alle forordninger foregik i byens huse.

Det var svigersønnen, Christian Gottlieb Koch, der på provsteembedets vegne skrev det hvasse svar, men dermed havde også han udfordret borgmester og råd. Troels Arnkiel var altimens inde i en af sine depressive perioder, et sygdomsbillede, som man dengang ingen rigtig forståelse havde for. Selv mente han, at der i Åbenrå grasserede »en klæbende syge«, og at det var den, der var skyld i hans miserable forfatning.

Rygtet om en smitsom sygdom bredte sig i menigheden, men den stedlige øvrighed vilde ikke vide af denne snak, der kunde blive hindrende for byens trivsel. 1700 30/11 lod borgmesteren i sin egenskab af stedlig politimyndighed afholde forhør i sagen om »den klæbende syge«. Der blev herunder oplyst, at en række personer var blevet inviteret til provstegården, nogle havde fået anvist plads i den store dagligstue, andre i pisselen, og Jomfru Ida skænkede øl for gæsterne. En del af dem blev taget med ind i det lille kammer, enten af provstinden, af dr. Koch eller af Christian Albrecht Volckhardt, provstindens søn af første ægteskab.

Een efter een havde de indbudte ladet sig overtale til at skrive under på, at de havde været angrebet af »den klæbende syge«, og man får således nærmest det indtryk, at der har rådet en art besættelse i provstegården. At det i virkeligheden var provstens egen psykiske lidelse, der skabte dette klima, havde man ingen forståelse for.

Efterhånden blev man dog mere og mere klar over, at det var galt fat med provsten, og selv forstod han efterhånden også, at han var syg. »Malus hypochondræus« kalder han sin svaghed i et brev til øvrigheden på Gottorp. Byens ledende mænd indså, at det var nødvendigt at ansætte den hidtidige adjunkt, Christian Gottlieb Koch, som svigerfaderens medhjælp. Denne ansættelse trådte i kraft 1701 25/5 til trods for en indsigelse fra amtmandens side, fordi den var sket uden hans vidende og samtykke.

Koch stillede omgående krav om at få en egen tjenestebolig. Hvorledes skulde han kunne passe sine studier, når der i provstegården kun fandtes een jernovn, og den stod i dagligstuen. Men borgmester Caspar von Saldern afviste pure enhver forpligtelse til at sørge for en tredje præst. Man havde fra gammel tid provsten og diakonen. »At denne vigtigprås, der ofte havde kaldt vor gode stad for et hul – »ein Nest« – og havde flere stridigheder end et helt fyrstendømme, at han nu ikke vilde nøjes med at titulere sig »doctor« og »assessor«, men også havde anmasset sig titler som »vicepræpositus« og »compastor«, det kunde menigheden virkelig ikke undgælde for«. En enkelt passus i borgmester og råds klage over dr. Koch vidner om, at det gamle Faust-sagn ikke har været ukendt i Åbenrå omkring år 1700: »Han vil gerne have os som sine tjenende ånder, således at vi ligesom en Mephistophilus skal opvarte hr. doktoren efter hans forgodtbefindende og efterkomme hans befalinger, ja han vil gøre sig til et idol og forlanger, at vi skal kysse denne lutherske paves fødder«.

Amtmand og borgmester fandt herefter sammen i et fælles ønske om at fælde Arnkiel og hans svigersøn. Som god reform-ortodoks og måske også for at afværge de fremsatte beskyldninger om papisme havde Troels Arnkiel afskaffet brugen af messehagelen under gudstjenesten. Nu krævede amtmanden, at dr. Koch igen skulde tage den i brug, og han skulde sørge for, at guldgalonerne på den var i orden. Borgmesteren klagede over, at Arnkiel egenmægtigt havde indført katekisationer onsdag for-

middag i stedet for de sædvanlige overhøringer søndag eftermiddag. Nu krævede han det ændret, skønt Koch i sit svar hævdede, at der sjældent var kommet flere end 30 personer, og at i hvert fald rådet kun sås yderst sjældent.

Utvivlsomt gik bølgerne højt, når en mand af dr. Kochs støbning tog ordet fra prædikestolen, men han advarede rådet mod forsøg på at anmelde ham på grund af hans prædikener, således som man havde gjort mod Arnkiel i 1696, for han havde altid fuldt udarbejdet koncept til sine prædikener. Men så forsøgte rådet et angreb på hans valg af salmer, der var menigheden ubekendte. En fælles salmebog havde man ikke, så folk måtte lære salmerne udenad, hvis de vilde synge med, men Koch kunde tænke sig, at den Lüneburgske salmebog kom i brug, og at der blev op-hængt tavler i kirken, hvorpå menigheden kunde læse begyndelsesordene af salmerne. Det ene ord tog det andet. Rådet klagede over, at Arnkiel ofte var kommet for sent til prædikenen, således at menigheden havde måttet tilbringe ventetiden med at synge en ekstra salme. Koch svarede hertil, at alle meget godt vidste, at det skyldtes svigerfaderens sygdom. Selv havde han derimod ikke sjældent måtte lade menigheden synge en salme til, fordi fadderne ved barnedåben havde ladet vente på sig. Når de så omsider arriverede, gik snakken lystigt og ganske uanfægtet af det hellige sted, og det var ofte hændt, at Koch havde måttet bede om ro.

I løbet af 1702 var forholdet mellem Åbenrås gejstlige og verdslige øvrighed blevet så uforsonligt, at amtsskriver og borgmester Caspar von Saldern og herredsfoged Bernhard Caspar Kamphövener anmodede her-tugen om tilladelse til at tage en anden sjælesørger. Denne tilladelse er åbenbart ikke blevet givet, for hen på efteråret demonstrerede de to her-rer ved at kalde menigheden ud af kirken, hvorefter de havde overfuset provst og viceprovst, da de var på vej ind til gudstjenesten.

Troels Arnkiels sidste år

Det var således lidet lystelige tilstande, der herskede i Åbenrå menighed i årene omkring 1700, og det er helt tydeligt, at Troels Arnkiels handle-kraft var lammet af sygdom. Den voldsomme energi, som han tidligere havde lagt for dagen, og som hans store forfatterskab den dag i dag vid-ner om, var slået over i en tilstand af næsten stedsevarende apatisk de-pression.

Atter og atter lyder der i de senere år klager fra hans pen, skønt alt tyder på, at han sad i gode ydre kår. Økonomisk led han i hvert fald ingen nød. I 1692 havde han som tak for sin holdning under besættelsen kunnet overtage Grøngård i Burkal sogn for 200 rigsdaler i forpagtning om året, og i 1696 så han sig i stand til at købe hele herligheden for 6.000 rigsdaler, og det var dengang en meget stor sum.

Under den kongelige besættelse havde Hinrich Schultz fra Haderslev, der i 18 år havde stået ved den kongelige hestgarde, af Christian V fået overladt Grøngård i forpagtning, men efter Arnkiels overtagelse af ejendommen var han blevet fordrevet på samme hensynsløse måde, som da Arnkielerne var blevet trængt ud af Toldsted. Et sådant træk hører også med til billedet af den kendte provst i Åbenrå.

Den økonomiske side af tilværelsen og især dette at få efterslægten bragt godt i vej spillede en umådelig stor rolle i en tid, hvor enhver form for offentlig støtte savnedes. Datteren Ida var blevet gift med Arnkiels efterfølger, den meget omtalte dr. Koch. Hans egen søn, Friedrich Arnkiel, studerede ved forskellige tyske universiteter og kunde i 1721 ned-sætte sig som advokat i sin hjemby Åbenrå, hvor han fra 1723 og til sin død i 1728 tillige var borgmester.

Stedsønnen, Christian Albrecht Volckhardt, havde han også holdt til studier i Jena, Leipzig og Kiel, og da præstekaldet i Bjolderup blev vakant, lykkedes det provsten at få den unge kandidat anbragt der. Menighedens valg var ikke uden komplikationer, idet sognets største by Bolderslev var en kongelig enklave midt i det iøvrigt hertugelige sogn, og Troels Arnkiel kendte sine sønderjyske landsmænd godt nok til, at han vidste, at han burde fare med læmpe, dersom planen om stedsønnens anbringelse i Bjolderup sogn skulde virkeliggøres.

I en skrivelse af 1702 22/6 til øvrigheden på Gottorp gør han det klart, at kun de færreste af landboerne på denne egn var i stand til at forstå tysk og dermed indholdet af den højfyrstelige forordning om menighedens frie valg. Han anmodede derfor om tilladelse til som provst at måtte fremstille sagen for menigmand på dansk! Dansk og ikke jysk eller »Gutisch«, som han på sin kunstlede og snørklede måde kaldte sine landsmænds sprog i sit antikvariske forfatterskab.

Det har utvivlsomt virket tiltalende på menighedens medlemmer i Bjolderup sogn, at deres lærde provst fra Åbenrå henvendte sig til dem i

deres eget sprog, som han kendte så godt fra sin barndom på Toldsted, og resultatet af valget blev, at hovedparten af dem lod deres stemme falde på Volckhardt. Troels Arnkiel kunde glæde sig over, at planen var lykkedes.

En indsigelse fra amtmand Friedrich von Günderoth af 1702 3/10 kom for sent, men måske tidlig nok til at samle Bolderslev i modstanden mod den nye præst. Under ledelse af ridefogeden, der var den lokale leder af den kongelige enklave »Bolderslev fogderi«, nægtede henved 100 personer at gå i kirke hos pastor Volckhardt. I stedet kørte de adskillige gange den 3½ mil lange vej til Bevtoft, den Bolderslev nærmestliggende kongelige kirke. Atter engang et vidnesbyrd om den selvstændighed, der kendetegnede den sønderjyske bondestand. Efter det her-tugelige styres fald i 1713 ophørte dog modstanden mod præsten i Bjol-derup, og Volckhardt blev i sit kald til sin død i 1739.

Alt i alt skulde man synes, at Arnkiel kun havde grund til at være taknemmelig over de ydre kår, som han selv og hans nærmeste nød, men alligevel lyder klagerne til det sidste. Atter engang blev det en højst besynderlig sag, der satte ondt blod, og det var nok engang forholdet mellem byens verdslige og gejstlige myndighed, sagen drejede sig om.

Efter branden i 1681 havde Åbenrås vise mænd krævet, at alle stråtag skulde fjernes af byens huse, men eet var loven, et andet holden. Tre store brande i Åbenrå i 1707 og 1708 afslørede, at der fortsat var mange huse med stråtag, og 1710 23/5 blev det besluttet, at det den følgende søndag skulde publiceres fra prædikestolen, at alle stråtag skulde være fjernet, inden fjorten dage var gået.

Dr. Koch, der på svigerfaderens vegne forestod provsteembedet, hævdede imidlertid, at stråtaget over stalden ved provstegården var et offentligt anliggende. Det måtte være menighedens sag at fjerne det og opsætte et andet tag. Men byens øvrighed nægtede at anerkende dette standpunkt, og den i sig selv ringe sag udviklede sig derefter til en lang affære, der nok har kunnet formørke den gamle provsts sidste dage. Borgmesterens søn, den nye amtsskriver siden 1709, Friedrich von Saldern, lod 1711 15/5 sine betjente rive taget af provstestalden, men ingen indlod sig på at fjerne det, og således henlå det brandfarlige materiale endnu 1712 4/7, altså godt et år senere.

Ingen af parterne vilde give sig, og 1712 31/7 – en god måned før sin

død – afsendte Troels Arnkiel sin sidste skrivelse til øvrigheden på Got-
torp, og som man næsten kunde vente er det en klage over den behand-
ling, han havde måttet udstå. »Enhver i Åbenrå ved, at jeg i de sidste
to år næsten dagligt har måttet holde sottesengen. Jeg er forlængst afdød
fra denne verden og forventer kun min salige forløsning fra en verden,
som gennem 40 år hverken har givet mig rist eller ro. Frem for alle
andre har jeg været min hertug tro« etc., og derfor anmodede han om
øvrighedens støtte, således at det blev borgmester og råd pålagt at lægge
nyt tag på stalden og at sørge for fjernelsen af strået!

Det er det sidste, man læser fra denne fremtrædende lærde og vidt-
favrende mands pen, og slutningen på hans tilværelse blev således mildest
talt traurig. Den 7. september 1712 udåndede han. Hans svigersøn og
efterfølger i embedet forordnede to timers klokkeringning overalt i den
hedengangnes provsti. Den blev også gennemført, omend dr. Koch ikke
har kunnet dy sig for i kirkebogen at nævne, at amtsskriveren havde søgt
at hindre ringningen ude i landsognene, men det var dog ikke lykkedes
for ham!

Toldsted 1709-1864

Udsyn over tiden

Slaget ved Poltava i 1709 betød den svenske stormagts fald og dermed også den slesvig-holsten-gottorpske stats sammenbrud. I 1713 var dette blevet en kendsgerning, og som et resultat af Danmark-Norges deltagelse i den store nordiske krig fulgte i 1720 inkorporationen af den slesvigske (sønderjyske) del af det gottorpske hertugdømme. Sønderjyllands politiske enhed var herved blevet genskabt.

Hertugslægten fra Gottorp herskede fortsat over den hertugelige del af Holsten med Kiel som residens, og ved hjælp af en aktiv ægteskabspolitik skaffede den sig indflydelse ikke blot ved det svenske, men også ved det russiske hof. Det var for Danmark-Norge en meget betænkelig udvikling, da Ruslands indflydelse var i stadig vækst, og da den gottorpske hertug Carl Peter Ulrich i 1762 blev russernes zar Peter III, truede et stort angreb Danmark. Kun et kup i Skt. Petersborg hindrede en katastrofe.

Vort lands ledende statsmand, Johann Hartwig Ernst Bernstorff, fik i et samarbejde med den russisk-gottorpske statsmand, Caspar von Salder, skabt betingelserne for en endelig løsning af det gottorpske problem. I 1773 kunde aftalerne, den såkaldte mageskiftetraktat, omsider sættes i kraft, og man havde derved for lange tider sikret freden i Nordeuropa, »die Ruhe des Nordens«, og den dansk-norsk-slesvig-holstenske helstat fra Elben til Nordkap, fra Altona til Alta, var atter blevet en realitet.

Efter 1720 levede de nordiske folk i over firs år i indbyrdes fred, og i denne periode grundfæstedes den opfattelse, at krig ikke mere var et middel til at løse uoverensstemmelser brødrefolkene imellem.

Under revolutions- og Napoleonstidens årelange opgør mellem England og Frankrig kunde det ikke undgås, at også den dansk-norsk-slesvig-holstenske helstat blev inddraget i dette spil. Halvdelen af det europæiske kontinents vestkyst hørte til denne stat, og den i mange år med held gen-

nemførte neutralitetspolitik, samt eksistensen af en anselig flådemagt, var faktorer, der medførte en for helstaten højst uheldig konstellation. Efter slaget på Københavns rhed i 1801 kom krigen med England 1807–14 og det deraf følgende forbund med Frankrig. Napoleons fald kunde derfor ikke undgå at få dybt indgribende konsekvenser for helstatsmonarkiet.

Den tabte krig, statsbankerotten, tabet af Norge og højst ugunstige konjunkturer for udenrigshandelen medførte en lang periode af stagnation, og misvækstårene omkring 1820 kunde kun øge virkningerne af landbrugskrisen. Alle disse begivenheder førte hos nogle af fællesrigets tysktalende indbyggere til en overvejelse af Slesvig-Holstens stilling inden for helstatsmonarkiet, og striden mellem danske og tyske om hertugdømmet Slesvigs eller Sønderjyllands fremtid prægede alle årene efter 1830. 1848–50 og 1864 var der endda krig om dette spørgsmål.

På Toldsted oplevede man naturligvis kun på afstand alle de store omvæltninger. Kun de af krigssituationer fremkaldte forbimarcher ad Hærvejen fortalte om uroen i det fjerne. For dagliglivet blev det langt mere afgørende, at man i 1840'erne og 1850'erne anlagde chausséen mellem Kolding, Haderslev, Abenrå, Flensborg og videre sydpå til Altona, og at jernbanebyggeriet i efteråret 1864 var ført til ende mellem Tinglev og Vojens.

Alt dette betød stilhed omkring den gamle landevej. Hærvejen, oksernes vej, var sunket ned til at blive en »historisk« vej. Livet på Toldsted formede sig, som almindeligt var på en stor landejendom. Selve Toldsted var dermed blevet »historie«.

Den Günderothske efterlæggt på Toldsted

Ved det gottorpske styres ophør var Christian Albrecht Thomsen tolder på Toldsted. Ved at gifte sig med amtmand Friedrich von Günderoths datter, Metha Ivers, havde han 1703 8/3 opnået hertugelig bestalling som tolder, og det var en ganske anselig ejendom, som han herved overtog efter sin hustru og hendes første ægtemand, Johann Rönnau.

Af en opgørelse fra 1704 fremgår det, at Toldsted med et »sædehus« på 21 fag var Rise herreds største og mest anselige bygning. Til gården hørte der to stalde, nemlig 24 fag lade og stald og 6 fag tørve- og svine-stald, samt endnu 10 fag gamle stalde. Bygninger og besætning var tolderens ejendom, medens hvervet som tolder blev aflønnet ved, at tolderen

var fritaget for skat (ud over den såkaldte, kun lidet betydelige »Alte Pflicht«) af de fire ottinger jord (lig 1 plov), der hørte til Toldsted, og som blev dyrket i fællesskab med de øvrige Nybøl-bønders jord. Af sin ottingsjord havde han 26 læs hø, hvortil kom 5 læs fra den stufjord, der hørte til stedet. Fem år senere havde han fået de gamle staldbygninger erstattet med en ny stald på 7 fag.

Det hertugelig-gottorpske styre ophørte med krigshandlingerne i 1713 og definitivt efter freden i 1720 og den påfølgende inkorporationsakt. Tolder Thomsen med de gode hertugelige fornævne Christian Albrecht fortsatte dog uanfægtet i sit embede efter disse begivenheder, men fra nu af som kongelig tolder. Siden 1713 havde han været enkemand, og ved hans ret pludselige død i 1722 (begravet 3/11) var der endnu ikke sørget for hans datter i ægteskabet med Metha Ivers. Datteren Augusta Margaretha blev dog 1723 2/12 – d.v.s. så hurtigt, som det lod sig gøre efter dødsfaldet – gift med husfoged Paul Fabricius, og dermed var embedet sikret i familiens besiddelse.

Hendes mand var af præsteslægt. Farfaderen, Johann Christian Fabricius, havde taget sin latinske navneform efter sin moder, der var datter af en smed, og han havde 1649–86 været sognepræst på Løjt. Flere af Løjt-præstens sønner blev præster, og vor husfoged var søn af præsten i Brede 1684–87, Andreas Fabricius. En af den nye tolders farbrødre, Christian Fabricius, havde 1681–87 været præst i Hjordkær sogn, og han havde derfor nogen tilknytning til sognet, inden han kom til Toldsted. En broder til ham var pastor Laurentius Fabricius i Medelby, sognepræst der 1714–64.

Som Åbenrå amts husfoged var han imidlertid også inden sit ægteskab en kendt skikkelse på Toldsted. Til husfogedens embedsopgaver hørte nemlig tilsynet med alle amtets offentlige ejendomme, lige fra Brundlund slot i Åbenrå til amtets forpagtergårde og møller, samt veje og broer. At han både kunde være husfoged og tolder på een og samme gang, er et af tidens karakteristiske eksempler på samling af forskellige embeder på een hånd.

Ligesom de tidligere ejere af Toldsted bevarede han retten til udskænkning af øl og brændevin for de rejsende, men måtte dog af med 6 rdl. om året til amtsregnskabet for denne koncession. Da kvæggpesten i 1740'erne greb om sig og ødelagde mange besætninger, mente Paul Fabricius at

have en god grund til at anmode om en nedsættelse af denne afgift. Hele hans besætning var gået til, en følge af Toldsteds udsatte beliggenhed ved Hærvejen. Epidemiske sygdomme som pest blandt mennesker og sygdomme blandt kvæget havde altid muligheder for at brede sig et sted, hvor der var megen færdsel af fremmede tilrejsende. Smittefaren var tilmed et problem, som man dengang ingen rigtig forståelse havde for.

Kun 55 år gammel døde husfoged, tolder, gæstgiver og gårdmand Paul Fabricius i 1748 (begravet 26/3). I kirkebogen er man ikke i tvivl om den afdødes fornemhed. Han kaldes her: »Ædle Seigneur«.

Nok engang måtte der efter et uventet dødsfald gribes ind for at sikre familiens økonomiske fremtid, og det blev desto mere påtrængende, eftersom amtsforvalter Arendt Bödeker i Åbenrå allerede 1748 10/4 fik overdraget hvervet som husfoged. Embedet som tolder på Toldsted lykkedes det dog at bevare for arvingerne. Foreløbig fik enken lov til at forestå toldoprævningen på sin ældste søn, Andreas Fabricius' vegne, men han var kun godt en snes år gammel og således for ung til at overtage embedet.

Der var derfor kun een ting at gøre, og det var et nyt ægteskab. Den lykkelige blev en præstesøn fra Treja i Sydslesvig, den næsten en halv snes år yngre Johann Georg Riebe, der indtil da havde været forpagter på Fresenhagen. Allerede 1750 17/8 fik han overdraget tolderembedet på den betingelse, at han giftede sig med enken, og 1750 18/10 blev ægteskabet indgået, efter at der var foretaget skifte med enkens otte overlevende børn. Hun var 43 år gammel (født 1707 29/9), han 34 år (født 1716).

Augusta Margaretha døde allerede 1756 (begravet 5/7), og hun blev dermed den sidste af den Günderothske efterslægt på Toldsted, idet ingen af hendes børn fortsatte som tolder.

Endnu i 1746 havde hendes morbroder, Hinrich von Günderoth og hans hustru, Sophia von Saldern, bekræftet slægtsskabet ved i deres testamente at betænke Metha Ivers' børn. Adelheid Rönnau, den ugifte broder Friedrich Rönnau, der til sin død i 1752 levede som forvalter på Toldsted, samt Metha Thomsen (Christian Albrecht Thomsens ældste datter med Metha Ivers, gift med en købmand i Åbenrå) fik hver 400 rdl., Johann Rönnaus næstældste datter med Metha Ivers, gift Tomler (eller Tumbler), fik 300 rdl., mens den yngste af de overlevende børn af Metha

Ivers, Augusta Margaretha Thomsen, gift Fabricius, fik 333 $\frac{1}{3}$ rdl. Desuden betænkte det barnløse ægtepar fire af søskendebørnene, som de havde stået fadder for; deriblandt var to af Augusta Margarethas børn.

En af hendes døtre endte sine dage på den Günderothske Stiftelse i Åbenrå, og det hedder i en anbefaling af hendes ansøgning om optagelse, at hendes bedstemoder »wie bekannt ist, eine Halbschwester des Stifters, H. Kammerrath v. Günderoths war«, og på den tid – det var 1770 – betød dette, at hun var fortrinsberettiget. Først senere kom man – som nævnt – til at se anderledes på dette.

Studedriften forbi Toldsted frem til kvægsygens tid

Fra årene efter 1709 findes ingen toldregnskaber bevaret. I de sidste år inden den kongelige besættelse i 1713 havde Åbenrå by fået overdraget toldindtægterne fra Toldsted mod at svare en fast årlig sum til regeringen på Gottorp, og der syntes derfor ingen grund til at opbevare de udspecificerede toldregistre.

I årene efter 1713 gik indtægterne af tolden ved Toldsted i den kongelige kasse. Det nye styre medførte i flere tilfælde ændrede arbejdsvilkår for administrationens folk. En af de nye forholdsregler var, at man ikke mere mente, at der var grund til at opbevare regnskaberne af toldopkrævningen som bilag til amtsregnskaberne, en beslutning, der naturligvis har betydet et vældigt tab for den historiske forskning.

Fra oktober 1713 har man derfor kun den samlede toldindtægt bevaret, opgjort måned for måned, og den viser som ventelig, at indtægterne var højest i forbindelse med forårsdrivningen i marts måned. De årlige samlede summer giver et indtryk af studehandelens størrelse fra år til år, idet det fortsat var således, at handelen med stude var den, der skæppede mest i tolderens kasse.

I det følgende bringes tallene på den årlige sum, som opkrævningen ved Toldsted indbragte, frem til 1750, kvægsygens værste år:

Fra oktober 1713 til december 1714: 304 rdl 41 sk 6 pg
fra januar 1715 til april 1715: 265 –

1716: 413 rdl 46 sk	1719: 349 – 2 – 6 pg
1717: 288 – 28 -	1720: 354 – 35 -
1718: 338 – 46 $\frac{1}{2}$ -	1721: 334 – 6 -

1722: 354 rdl 10 sk	1737: 350 rdl 2 sk 1 pg
1723: 320 – 3¼ -	1738: mangler
1724: 318 – 31 -	1739: 307 rdl 4 sk 9 pg
1725: 313 – 20 - 6 pg	1740: 302 – 46 -
1726: 361 – 27 - 3 -	1741: 404 – 10 -
1727: 317 – 1 - 9 -	1742: 333 – 34 -
1728: 301 – 36 - 6 -	1743: 279 – 23 - 6 -
1729: 319 – 31 - 6 -	1744: 254 – 0 - 6 -
1730: 333 – 28 - 6 -	1745: 263 – 44 - 6 -
1731: 341 – 3 - 3 -	1746: 168 – 33 - 6 -
1732: 362 – 15 - 6 -	1747: 161 – 21 - 6 -
1733: 322 – 18 -	1748: 195 -
1734: 287 – 5 -	1749: 156 – 15 - 6 -
1735: 271 – 3 - 3 -	1750: 139 – 43 -
1736: 308 – 33 - 3 -	

De anførte tal må kun bedømmes indbyrdes. De er derfor ikke sammenlignelige med de årlige toldsummer fra århundredet forud.

Indtil 1734 holder summerne sig på over 300 rdl, men i dette og det følgende år bredte der sig en epidemisk sygdom blandt kvæget. Den omtales ofte som »Lungensucht«, og man antog almindeligvis, at den skyldtes et ret fugtigt vejrlig i disse år. Et højdepunkt i toldopkrævningen blev nået i 1741, det første høje tal siden 1716 (der måske bør tilskrives det forhold, at nogle måneder af 1715 er blevet medindregnet i dette tal). Det høje tal i 1741 stemmer meget godt overens med en opgørelse fra 1700-årene over stude, der passerede forbi toldstederne i Ribe og Kolding. Også ifølge denne opgørelse nåede studehandelen sin klimax i 1741 med 21.314 øksne.

Fra og med 1743 er nedgangen i toldsummerne igen tydelig, fra og med 1746 kommer de ned under 200 rdl – endda som regel et godt stykke under! Det er helt tydeligt kvægpesten ved 1700-årenes midte, der er årsag til denne udvikling, og man skal i virkeligheden helt frem til 1753, før der spores en kendelig bedring. Det absolutte lavpunkt i toldsummerne nås i 1750 med knap 140 rdl. Den ovenfor omtalte opgørelse har lavpunktet i 1751 med 5.112 okser.

Årene efter den store nordiske krig er i deres helhed klart kendetegnet af en nedgang i studeeksporten, og hertil var flere faktorer medvirkende. De lave konjunkturer tvang regeringen til at søge at skaffe sig indtægter,

også af eksporthandelen, og et af midlerne var 1718 15/3 en højere udførselstold. De nederlandske oksehandlere, der efter krigsårene igen havde forsøgt at overtage en del af den danske studeeksport, følte dette som et dybt alvorligt indgreb mod deres handel. I januar 1724 svarede Generalstaterne med en indførselstold på kvæg og fedevarer, og den var af en sådan højde – 20 gulden pr. okse –, at den fremover i praksis hindrede indførselen af danske stude til Nederlandene. For den danske studeeksport fik dette til følge, at den mistede sit afsætningsmarked i egne henses Hamburg. Når man betænker den store andel, som disse egne tidligere havde haft i vor eksporthandel, betød dette toldpålæg et vældigt tilbageslag for landet som helhed.

De mange epidemiske sygdomme blandt kvæget, der især i tiåret på begge sider af 1750 blev en alvorlig trusel mod vort kvægbrug, fik de allerværste følger for samhandelen. Ud fra tidens almindelige ukendskab til kvægsygens natur og årsager mente man også at kunne søge roden til det onde i de handlendes jævnlige overtrædelse af sabbatsbudet. Under Christian VI's pietistiske regime blev der taget meget alvorligt på den slags, og der blev jævnligt udsendt beredne patruljer, der skulde overvåge, at alt gik ordentligt til. Markedsterminerne var man selvfølgelig nødt til at overholde, men altimens florerede ude på landevejene forprang eller »forkøb«, som man almindeligvis sagde syd for Kongeåen, og ofte blev det aftalt, at det for tidligt opkøbte kvæg skulde leveres ved Toldsted. Et enkelt eksempel vil være nok til at oplyse om den slags misligheder.

I 1747 havde amtsforvalter Arendt Bödeker fra Åbenrå sammen med sine folk og en kommando kyrasserer konfiskeret noget ulovligt handlet kvæg og vilde drive det til købstaden. Men en stor skare handelsmænd stimlede sammen og spærrede vejen, og da Bödeker ligefrem følte, at han var i livsfare, opgav han sit forehavende. I den indberetning, som han lavede om dette optrin, hedder det, at købere og sælgere sædvanligvis kom fem-seks dage for tidligt og passede hinanden op ved Fårhus eller Rødebro, når kvæget kom fra Immervad eller (ad Pottervejen) fra Over Jerstal. På hedearealerne langs med vejene var der græsning nok til kreaturerne, og her kunde der derfor foregå en livlig handel. De sydfra kommende opkøbere fik deres kvæg fortoldet af husfoged og tolder Paul Fabricius i Toldsted, og det betød, at det pågældende kvæg, f.eks. fra Løjt land, var blevet smuglet uden om tolden i Åbenrå by. Så længe man på

Toldsted tillod denne trafik, kunde forkøbet ikke standses. Beretningen gav anledning til en »næse« til husfogeden, og den kommanderende chef for Åbenrå garnison fik bemyndigelse til at lade sine soldater patruljere ude på landevejene fire-fem dage før almindelig markedstermin.

Man vil forstå, at det indberettede samtidig blev en kærkommen anledning for amtsforvalteren til at bringe sig i erindring, da stillingen som husfoged skulde besættes efter Paul Fabricius's pludselige død et lille års tid senere.

Johann Georg Riebe og hans tid

Efter Augusta Margarethas død i 1756 var tolderen på Toldsted, Johann Georg Riebe, i nogle år enkemand. Den afdødes broder, Friedrich Rönau, havde i en årrække hjulpet med ved bedriften som en art forvalter, og efter hans død i 1752 havde kroeriet på Toldsted været bortforpagtet til Johann Friedrich Hensen indtil dennes død i 1759 (begravet i Husby i Angel 1759 12/8). Efter ham kom Riebes halvbroder, Friedrich Christian Strube, til Toldsted, hvor han hjalp til i den store bedrift. Riebes moder, præstekonen i Treja, var blevet enke og havde i 1714 indgået et nyt ægteskab med Daniel Strube, Friedrich Christian Strubes fader.

1761 13/3 blev Johann Georg Riebe påny gift, og det var med Marie, en datter af ridefoged Peter Christensen i Bolderslev. Maries fader døde allerede i 1768, og da han ingen sønner efterlod sig, fik Maries svoger, Friedrich Christian Strube, hendes hjem i Bolderslev (den nuværende »Hegnsgård«) overdraget og desuden hvervet som ridefoged over Bolderslev fogderi, et hverv, der svarede til en sognefogeds. Arrangementet tyder på, at der har hersket et særdeles godt forhold mellem de to halvbrødre, Riebe og Strube.

Derimod var forholdet mellem Riebe og hans naboer, bønderne i Nybøl, ikke just præget af den store hjertelighed, og det skyldtes, at de nybøller i ret stort omfang påtog sig at »beherberge« de rejsende. Derved blev der naturligvis påført krofolkene på Toldsted en betydelig konkurrence, men da Riebe rørte ved sagen, hævdede nybøllerne, at det altid havde stået dem frit at give nattelogi til folk, der kom til dem med deres kvæg og heste for at skaffe sig foder, ja, de hævdede ovenikøbet, at denne handel med hø og halm, samt overnatningerne var dem en helt nødvendig bifortjeneste.

Argumenter og modargumenter fortsatte i en længere årrække, uden at myndighederne synes at have grebet afgørende ind i denne strid, og altimens opstod der en situation, der foreløbigt kuldkastede problemet.

Efter lange, lange tider med fred og ingen fare truede krigens uhyre atter land og rige. I januar 1762 havde det store Russerrige fået en ny zar, den holsten-gottorpske hertug Carl Peter Ulrich, der nu kaldte sig zar Peter III. Som god gottorper var han fast besluttet på at skaffe sin slægt hævn over det oldenburgske kongehus i København. Han sluttede derfor omgående fred med preussernes heltekonge, Frederik II, der gennem en årrække havde kæmpet mod Europas tre stærkeste magter, Frankrig, Østrig og Rusland, og takket være den nye zars indgriben blev Preussen reddet fra undergangen.

I stedet skulde de russiske stridsstyrker vendes mod Danmark-Norge. Et udtryk for den alvor, hvormed man i København så på den nye situation, findes i et par linjer i et brev, som vor ledende statsmand i disse år, grev Johann Hartwig Ernst Bernstorff, skrev: Han vilde hellere lade sig begrave i fædrelandets ruiner end give efter for det russisk-gottorpske pres.

Folkene på Toldsted kunde naturligvis ikke undgå at få disse begivenheder ind på allernærmeste hold. En fransk officer, grev Claude Louis de Saint-Germain, var blevet udnævnt til generalfeltmarskal for de danske styrker, og han lod hæren samles langs med Hærvejen ned gennem her-tugdømmerne. For Toldsted og for nybøllerne betød det en vældig indkvartering, selv om hovedparten af tropperne forblev samlede i særlige militærlejre. Man var således forberedt på det allerværste, men da kom der pludselig bud fra Skt. Petersborg om, at zar Peter III var blevet afsat og myrdet. Alle åndede lettet op, men situationen havde nok engang gjort det klart for Toldsteds beboere, at man levede på et udsat sted.

Da omlægningen af postruten kort tid efter blev en realitet, var det kun naturligt, at tanken om at forlade stedet begyndte at tage form hos Johann Georg Riebe. Han blev da også den første ejer på Toldsted, der forlod dette sted før sin død, men det skete ganske vist først, efter at han havde søgt at sikre fremtiden for en af sine døtre, og hertil skulde som sædvanligt ægteskabet tjene.

I præstesønnen fra Hoptrup, Peter Matthias Klinker, der i et par år havde virket som skriver på Brundlund slot og herfra havde fået det vid-

nesbyrd, at han med flid havde viet sig pennens virke, mente Johann Georg Riebe at have fundet den mand, der som hans svigersøn kunde overtage og fortsætte hans gerning som tolder og kromand på Toldsted. I 1779 blev aftalerne truffet, og 1781 9/4 kunde ægteskabet omsider be-segle den trufne ordning. Peter Matthias Klinker blev gift med Marie Elisabeth Riebe, og en måneds tid senere fik han officielt Toldsted overdraget til ejendom.

Johann Georg Riebe var med sin øvrige familie flyttet til Nygård, en tidligere herredsfogedgård i Astrup sogn ved Haderslev, men han fik ikke lov til at leve længe i dette »skønne land med dal og bakker fagre«. Allerede 1782 18/10 døde han på Nygård, efterladende sig hustru og i sit ægteskab to sønner og fire døtre, af hvilke een var død og een gift med tolderen på Toldsted.

På Toldsted var heller ikke alt den store idyl. Allerede 1784 1/5 solgte Klinker stedet, der da henlå i en mildest talt miserabel forfatning. Skriveren fra Brundlund slot har måske ikke evnet at leve op til de mange forskelligartede hverv, som nu engang hvilede på Toldsteds ejer. Hans ægteskab, indgået på beregning, som det dengang meget ofte var tilfældet, fungerede heller ikke, som det skulde, og ved hans død i Sønderborg 1835 11/3 som pensioneret toldkontrollør meddeles det, at det var endt med skilsmisse.

For Toldsted betød de to fraflytninger i utide, at dette sted nu var blevet en ejendom i handel og vandel som alle mulige andre.

Postrutens omlægning

En meget væsentlig årsag til, at Johann Georg Riebe flyttede væk fra Toldsted, var nok den gennemgribende forandring, der fandt sted i 1764 med beslutningen om, at postruten ad Hærvejen gennem Sønderjylland skulde omlægges. Dermed var Toldsteds placering i forhold til omverdenen med ét slag blevet totalt ændret, og man måtte sande Johann Georg Riebes ord: »Durch die Verlegung des Postweges nach und über Apenrade ist mir ein unendlicher Schade zugestossen«.

Helt siden Fjerde Christians dage havde postvæsenet haft en fastlagt, tidsbestemt postrute ad Hærvejen, og siden svenskekrigenes tid havde det svenske postvæsen også haft ret til en postrute gennem Danmark og her-tugdømmerne frem til Hamburg. Oprindelig var ruten over de danske øer

Postmestergården i Søndergade i Abenrå, opført 1758, er uden sammenligning byens smukkeste privathus, et fuldgyldigt udtryk for det 18. århundredes smag. Efter postrutens omlægning i 1765 afløste dette hus Toldsted som hovedstation på ruten mellem Haderslev og Flensborg.

Fot. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

gået til Middelfart, men siden 1640 lagde den ridende hurtigpost vejen over Assens-Årøsund, og nogle år senere valgte den agende post også denne rute. Svenskerne havde fra første færd benyttet ruten fra Årøsund gennem Haderslev Næs, og det er grunden til, at navnet »den svenske postvej« her er blevet bevaret som stednavn.

Ruten sydpå fra Haderslev fulgte samme vej som studedrifterne og den øvrige handel. Fra første færd var der fastlagt bestemte skiftsteder

til hestene, og heri indgik Toldsted som det helt selvfølgelige rastested mellem kroerne i Immervad og Bov.

Her blev også al post til Åbenrå afleveret. Mod en ekstra betaling blev den transporteret videre til Åbenrå med et særligt bud. Denne ordning havde åbenråerne flere gange klaget over, men alle besværinger var blevet afvist med den begrundelse, at det både vilde blive bekosteligt og tidrøvende, dersom posten skulde overtage ruten fra Toldsted til Åbenrå og tilbage igen. Åbenrå var og blev en isoleret beliggende by i forhold til sit opland, og det havde ført til, at der her kunde opstå en ganske særlig bydialekt, »gammel-affenråsk«, der dog nuomstunder kun tales af de færreste af denne bys indvånere.

Efterhånden begyndte dog den tanke mere og mere at gøre sig gældende, at man kunde løse problemet ved en omlægning af den hævdvundne postrute, men der måtte adskillige forarbejder til, før en sådan tanke kunde realiseres. I 1758 opførte man i Åbenrå en ny bygning til postvæsenet, den overordentligt smukke og velproportionerede Postmestergård i Søndergade (i mange år ejet af øjenlæge, dr. med. A. Beyer), og altemens gik man også i gang med store og omfattende vejarbejder, hvilke var en absolut forudsætning for bedre forbindelser til oplandet. Bakkerne på vejen ned igennem skoven til Styrtom blev udjævnet og fik en sten-sætning, den såkaldte »Stubbæk stenbro«, vejen langs med fjorden blev gjort mere sikker mod højvande ved opfyldning, til dels fra det længst forglemte Kapelbjerg (i det nuværende Tønder-kryds), og til den anden side af byen skulde de stejle bakkeskrænter afgraves ved Skedebjerg på vejen mellem Kolstrup og Brunde. Først efter at alle disse forarbejder var gennemført, kunde beslutningen fra 1764 om postvejens omlæggelse føres ud i livet. Den nordfra kommende post skulde ved Røde kro bøje af mod Åbenrå, ligesom posten sydfra skulde forlade Hærvejen ved Kliplev og følge den direkte vej mod Åbenrå forbi Ensted kirke ned til Styrtom og videre langs med fjorden.

I 1765 rullede den første postdiligence frem foran Postmestergården i Søndergade. En ny tid var begyndt – for Åbenrå, men så sandelig også for Toldsted!

Toldsteds afløser som rasteplass og skiftested ved Hærvejen blev Røde kro, et sted, der i 1640'erne var begyndt som en fattig hytte, der lå, hvor Hærvejen passerede Rødeå og vejen fra Åbenrå til Løgumkloster.

I 1649 havde man her fået tilladelse til at drive kroeri for forbigående gæster, men under de påfølgende svenskekrige med alt, hvad der fulgte i deres spor af nød og elendighed, var kroen blevet ødelagt. »Gantz wüst« kaldes stedet i protokoller fra den tid, men efter år 1700 havde den genopførte kro ved Rødeåen opnået en sådan anseelse, at den blev benyttet som tinghus for Sønder Rangstrup herred. Takket være sin beliggenhed var Rødekro et samlingssted for herredets bønder, og det var et forhold, der var med til at understrege, at stedets fremtid var sikret.

Toldsted havde allerede i mange år på en helt selvfølgelig måde fungeret som tinghus for Rise herred, og det betød, at den stedlige befolkning fortsat sluttede op om stedet, men med postrutens omlægning i 1765 mistede Toldsted sit internationale publikum. I forhold til Rødekro var Toldsted siden da på retur.

»Den Toldsteder Brevskilling«

I Åbenrås ældre historie nævnes ikke sjældent »den Toldsteder Brevskilling«, og det er en betegnelse, der hidrører fra tiden før postrutens omlægning i 1765. Man mente hermed det ekstragebyr, som man i Åbenrå måtte betale for at få posten bragt fra Toldsted.

Efter postrutens omlægning skulde man synes, at denne afgift var blevet overflødig, men det mente myndighederne ikke. Åbenrå bys magistrat ønskede fortsat en opkrævning af dette gebyr som en art vederlag for alle de omkostninger, som byen havde pådraget sig i forbindelse med vejenes istandsættelse.

Derved opstod der i virkeligheden en ekstraskat, og den slags var det også i gamle dage vanskeligt at få udryddet. Omkring år 1800 syntes tiden moden til at få slettet denne afgift, men efter slaget på Københavns rind 1801 2/4 lurede krigsfaren, og der skulde derfor bruges ekstra penge til forsvaret eller »defensionen«, som man dengang sagde.

Da freden omsider igen holdt sit indtog, skulde man synes, at nu var tiden moden til at slippe for »den Toldsteder Brevskilling«. Men nej! I årene efter krigen var pengeknapheden større end nogensinde, og ved en kongelig anordning af 1820 4/2 fik Åbenrå bys vise mænd ret til at fortsætte med opkrævningen af dette ekstragebyr i endnu fem år. Nu skulde pengene nemlig bruges til noget så samfundsgavnligt som en brolægning af byens gader. Bro-lægningsarbejdet beslaglagde imidlertid man-

ge år, og bystyret måtte derfor adskillige gange anmode om tilladelse til fortsat at opkræve »den Toldsteder Brevskilling«, der indbragte mellem 300 og 500 rdl om året.

Først i 1838 blev det omsider besluttet at ophæve denne højst ejendommelige beskatning. Man har da nok altimens hittet på at skaffe pengene ad anden vej.

Toldopkrævningens sidste år

I årene efter 1750 fortsattes som hidtil den årlige toldopkrævning under tolderne Riebe og Klinker, men kun totalsummerne kendes, således som det var tilfældet i alle årene siden 1713.

For tiden fra og med 1751 er der tale om følgende totalbeløb:

1751: 148 rdl 29 sk 3 pg	1771: 169 rdl 40 sk 6 pg
1752: 140 - 1 -	1772: 201 - 4 -
1753: 173 - 41 - 6 -	1773: 152 - 0 - 6 -
1754: 184 - 37 - 6 -	1774: 137 - 8 -
1755: 154 - 14 -	1775: 122 - 31 - 6 -
1756: 193 - 34 -	1776: 146 - 2 -
1757: 223 - 8 - 6 -	1777: 160 - 34 - 6 -
1758: 261 - 34 - 6 -	1778: 173 - 23 -
1759: 257 - 7 -	1779: 143 - 8 - 3 -
1760: 188 - 41 -	1780: 185 - 44 -
1761: 226 - 2 -	1781: 180 - 28 - 3 -
1762: 248 - 32 -	1782: 221 - 26 -
1763: 248 - 37 - 6 -	1783: 180 - 4 -
1764: 263 - 35 -	1784: 186 - 40 - 6 -
1765: 220 - 0 - 6 -	1785: 163 - 35 - 6 -
1766: 218 - 42 -	1786: 120 - 37 -
1767: 227 - 33 - 6 -	1787: 110 -
1768: 241 - 23 -	1788: 105 - 35 -
1769: 292 - 15 - 6 -	1789: 100 - 1 - 9 -
1770: 196 - 25 -	1790: 100 - 13 -

Tallene lader en ikke i tvivl om den nedgangslinje for studeeksporten, som var en kendsgerning også i årene efter kvægsygens værste tid. Selv det bedste år, 1769, nåede ikke op over 300 rdl, der havde været den sædvanlige toldindtægt før epidemien.

Dette faktum førte til en revision af den hidtidige handelslovgivning. Under indflydelse af skotten Adam Smiths værk om »Nationernes velstand« fra 1776 (oversat til dansk 1778, til tysk 1779!) gjorde nye tanker sig gældende, der på afgørende vis brød med den ældre tids merkantilistiske handelspolitik. I 1787 blev der nedsat en særlig finanskommission, der fik til opgave at undersøge, »om en friere handel end den, som efter det hidtil antagne system finder sted, måtte være fordelagtig for Kongens stater«. Resultatet af kommissionens arbejde blev toldforordningen af 1788 11/6, der med hensyn til dansk kvæghandel bestemte, at alle hidtidige indskrænkninger skulde ophæves. Enhver form for opdræt og afsætning blev givet fri.

Indmuret i den store lades sydvendte gavl findes det eneste bevarede minde om de mennesker, der engang boede på Toldsted. Det er en sandstensplade med inskriptionen »Zoll Einnehmer«, toldopkræver.

Den må derfor stamme fra tiden før 1790, og det stemmer også godt sammen med, at der ovenover er anbragt to slyngede spejlmonogrammer med bogstaverne J H S og A M S, uden tvivl et minde om den sidste tolder på Toldsted, Jens Hansen Schøtt og hans hustru, Anna Maria Schøtt.

Selv om der er sat et par kroner over spejlmonogrammerne, tyder hustruens navn ikke på, at der er tale om et officielt tolderskilt. Akterne fortæller også, at de officielle mærker blev fjernet efter toldopkrævningens ophør.

Fot. Esben L. Esbensen.

Blandt de for handelslivet hæmmende faktorer hørte også opkrævningsstederne for den såkaldte passage- eller vejtoled, medens man derimod ikke rørte ved toldgrænsen langs med Kongeåen. Rigets to dele, kongeriget og hertugdømmerne, var også fremover to økonomisk adskilte områder.

I 1790 nåede beslutningen om en frigørelse fra gamle handelsrestriktioner også til Toldsted. Jens Hansen Schøtt fik af det kongelige vestindisk-guineiske rente- og generaltoldkammer ordre til med udgangen af 1790 definitivt at standse enhver form for toldopkrævning. Som et ydre tegn på den nye tingenes tilstand skulle slagbommen ved Hærvejen og toldskiltet på Toldsted fjernes.

Toldsteds sidste toled, Jens Hansen Schøtt

Forordningen om passagetoldens afskaffelse ved udgangen af året 1790 måtte naturligvis blive noget af en katastrofe for Toldsteds nye ejer, Jens Hansen Schøtt, der var flyttet hertil fra Rinkenæs. Straks efter overtagelsen 1784 1/5 havde han set sig nødsaget til at bygge Toldsted op fra grunden, og det havde kostet ham yderligere 3.400 rdl.

Efter passagetoldens afskaffelse stod den nye ejer mildt sagt med håret ned ad nakken, og han mente, at Klinker måtte have haft en vis forhåndsviden om den forestående nedlæggelse, uden dog at have meddelt ham, hvad der var i vente. Det viste sig dog hurtigt umuligt at rejse krav om regres. Jens Hansen Schøtt havde ikke andet at gøre end at se den nye situation iskoldt i øjnene og få det bedst mulige ud af tingenes tilstand.

Samtidig med afskedigelsen som toled mistede Schøtt også alle de privilegier, som denne stilling havde medført. Toldsted var fra nu af en bondegård som alle andre, og Schøtt måtte derfor nu til at svare skat efter samme retningslinjer som andre bønder, eftersom det ikke lod sig gøre at fremlægge beviser for, at Toldsted havde sin oprindelse i privilegeret bondegods såsom en frigård eller lignende. Allerede Arnkielerne havde været ude af stand til at påvise noget sådant. Det lod sig derfor ikke bestride, at alle de økonomiske fordele, der havde været knyttet til Toldsted, udelukkende beroede på hvervet som toled, og nu var alt dette med ét »en saga blott«.

Jens Hansen Schøtt gjorde ellers, hvad der stod i hans magt for at genskabe en passende fremtid for sig og sine. Han forsøgte sig med en ansøgning om en stilling som toldkontrollør, men forgæves. Også en anmodning om at måtte betale de nypålagte skatter, »magasin- og fourageydelse«, i penge i stedet for i naturalier blev afslået, og til alle de ordinære skatter kom endnu de såkaldte »ekstraordinære pligter«, hvortil f.eks. vejens vedligeholdelse hørte. Heller ikke her slap han, men fik i lighed med andre bønder et vejstykke tildelt, som han havde ansvaret for.

Det var naturligvis ikke ligegyldigt, om en anselig gård som Toldsted – tilmed egnens største landbrug – overtog sin part af byrderne eller ej, og nabobønderne i Nybøl var derfor mere end ivrige efter at læsse så mange forpligtelser som muligt over på det nedlagte toldopkrævningssted. Det medførte retssager med naboerne om møllevej og om markskel, og tilbage var stadigvæk den gamle strid om nybøllernes krohold.

Toldstedets rettighed som landevejskro var forblevet uantastet af alle forandringer, men Schøtt klagede over en mærkbar tilbagegang i krobesøget. Nu da der ikke mere var en toldbom, der spærrede vejen, følte de vejfarende sig ikke mere opfordret til at gøre holdt og tage ind på Toldsted. Mange foretrak at tage ind i bondehjemmene i nærheden af Hærvejen, og det var noget, som især nybøllerne havde gavn af.

Jens Hansen Schøtt var efterhånden så led og ked af det hele, at han foretrak at afhænde Toldsted, lige så snart han kunde finde en køber, der var villig til at betale så meget, at han kunde slippe nogenlunde helskindet fra sin ejendom. Det blev Christian Petersen fra Bimbøl i Hostrup sogn (født 1756, død i Rabsted 1806 11/6), der 1798 1/5 overtog Toldsted for 9.500 rdl slesvig-holstensk courant. 1¼ rdl sl.h. cour. svarer til 1 rdl specie, så handelen var ikke helt værst for Schøtt.

I købekontrakten nævnes omhyggeligt alt, hvad salget omfattede: 1 plov (lig 4 ottinger) fæstejord og lidt frijord, samt noget mosejord på Årtoftmark, endvidere kirkestaderne i Hjorkær kirke med den forlængst henfarnet tolder Christoffer Arnkiels navnetræk og gravpladsen på kirkegården. Til løsoret hørte bryggeri- og brænderiredskaber med tønder og ankre, 3 kummer, 4 krus, 6 boteljer og 12 glas, samt borde, bænke, skabe og 6 jernovne. Hegnspælene på markerne og brændet i skoven blev også husket. Hertil kom en besætning på 4 køer (i 1792 havde Schøtt

haft 6 køer) og 2 heste, tal, der kan fortælle en nutidig læser noget om hine tiders ekstensive driftsform. Af landbrugsredskaber var der 2 arbejdsvogne, 3 slæder, samt plove, harver, tromler, hø- og møggreb, stiger og trillebør, samt 6 sække. Ved overtagelsen skulde der desuden forefindes 12 senge, nemlig 6 i de tre bedste værelser, forsynet med sengesteder og forhæng, og 6 andre i den lange gang. Til gæsterne var der endvidere til tidsfordriv et spillebord. Også dette skulde køberen have med i handelen.

Toldsted i handel og vandel

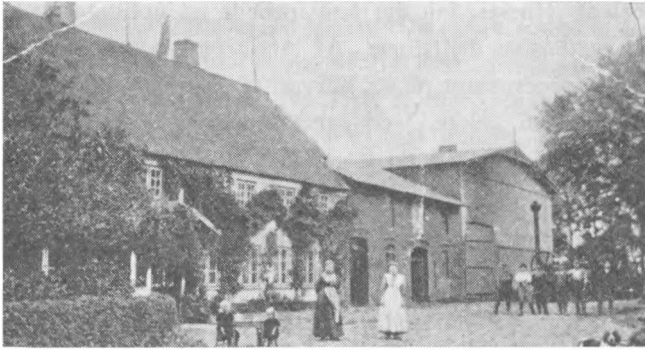
For første gang i sin historie var Toldsted blevet en handelsvare, og det fortæller mere end alt andet, at tilbagegangen fra nu af satte sit umiskendelige præg på den gamle historiske ejendom.

Christian Petersen måtte hurtigt erkende, at han havde betalt alt for meget for sin nye ejendom, og allerede i 1805 solgte han Toldsted for 5.500 rdl til Friedrich Moritz Gottwald Carstens, der stammede fra Egenæs i Angel. En broder af den nye ejer, Johann Peter Ehlert Carstens, var købmand i Slesvig, og han indskød kapital i forbindelse med overtagelsen af Toldsted.

Selv om Christian Petersen havde lidt et betydeligt tab ved salget, blev det hurtigt klart, at også Carstens var kommet til at sidde alt for hårdt i det, og hans økonomiske situation blev ikke bedre af, at krigen nu mærkedes for alvor og også på Toldsted.

Fra 1805 kendes indkvarteringslister, der viser, at man inden for hærledelsen stadig havde Toldsted i tankerne, når soldater skulde anbringes i området langs med Hærvejen. Endnu værre blev det under den lange krig fra 1807 til 1814, som Danmark-Norge så totalt uforberedt blev involveret i. De stadige marcher satte sit præg på dagliglivet på Toldsted, og da først kosakkerne viste sig i 1813, havde livsmodet nået nulpunktet.

Den påfølgende statsbankerot med behæftelse af al fast ejendom ramte naturligvis også ejeren af Toldsted, og landbrugskrisen, der i højderysområdet omkring Toldsted blev yderligere forværret af en frygtelig misvækst i året 1819, syntes at slukke ethvert håb om en fremtidig bedring af levevilkårene. Det er på denne baggrund betegnende, at Carstens i 1825 ansøgte myndighederne om tilladelse til at spille i det københavnske klasselotteri med Toldsted som indsats, og da det blev afslået, an-

*Toldsted er nyopført adskillige gange, på det nærmeste een gang i hvert århundrede.
Et gammelt postkort fra tiden omkring århundredskiftet viser Toldsted, således som det dengang så ud.*

søgte han med samme negative resultat om at måtte spille i det lübske klasselotteri. Man ligesom i et glimt aner, hvor langt ude Toldsteds ejer har været, siden han har ment at kunne sætte sin lid til slige foretagender.

Væk fra stedet vilde han under alle omstændigheder, og han bortforpagtede da i 1826 Toldsted til fru Anna Catharina Lübker, der blev skrevet for forpagtningsafgiften på sin – uden tvivl insolvente – ægtemands, Nicolai Gottwald Ludwig Lübkers vegne. Carstens bosatte sig altimens i Kliplev og forbeholdt sig Toldsteds tørvemose på Artoftmark.

Forpagterfamilien Lübker kom fra Ahrensböök ved Lübeck, men det viste sig hurtigt, at de to mennesker slet ikke kunde finde sig til rette. Allerede året efter, i 1827, måtte der en ny forpagtning til, og denne gang gik Toldsted til Christian August Nissen, der stammede fra Løjt. Men han kørte også hurtigt fast i det økonomiske uføre, og i 1829 måtte Carstens erklære sig konkurs.

Overalt i landet var der trange tider for landbruget, og den mand, der overtog konkursboet, Bunde Diensen, så sig tvunget til at købe Toldsted i sin umyndige søns, Diens Bundesen Diensens navn, da han selv ved samme tid gik fallit med sin store ejendom, Vrågård i Burkal sogn.

Store gårde var jævnlige i handelen i disse år, og kun takket være myndighedernes lemfældighed med opkrævningen af forfaldne skatter, samt gode kreditorer lykkedes det så nogenlunde at bevare skindet på næsen.

Der fandtes nemlig her og der endnu enkelte blandt egnens storbønder og blandt fastansatte, der var i stand til at opdrive kapital til udlån, og det var naturligvis helt nødvendigt i en tid, hvor et privat bankvæsen endnu var et ukendt begreb.

Blandt dem, der optræder som kreditorer på Toldsted i skyld- og panteprotokollerne, den tids tingbøger, var den senere stænderdeputerede Thies Steenholdt fra Rabsted og provst Andreas Rehhoff i Abenrå. Begge de to herrer var i 1840'erne blandt dem, der ønskede at bevare Slesvigs nøje samhørighed med Holsten, og på den baggrund forstår man måske bedre, at Toldsteds ejere i nationalitetsopgørets århundrede var at finde i den slesvig-holstenske lejr. Hjemmetyskheden havde fået et fast greb om Toldsted.

Diens Bundesen Diensen ledede den store husholdning på Toldsted sammen med en ugift søster. Ud over landbruget var gæstgiveriet hans eneste ekstra indtjeningsmulighed, og i et forsøg på at slå mønt af denne virksomhed, forsøgte han sig en tid med et eget brændevinsbrænderi. Sognefoged Asmus Eschelsen har i en indberetning bevidnet, at han fremstillede det bedste og berømteste fabrikat i hele omegnen, men kun i en mindre målestok, og da det først blev nemt at sende brændevin fra Flensborg med jernbanen, måtte hans fabrikation opgives.

I 1873 gav Diensen op. Hans søster var død nogle år før, og en yngre broder havde allerede i 1850 mistet livet i slaget ved Isted som indkaldt dansk soldat. Hans efterfølger blev Jørgen Clausen fra Kolstrup, der efter den preussiske kommunalreform blev »Amtsvorsteher«. 1901 overtog Hinrich Thomsen fra Angel Toldsted. Han efterfulgtes i 1936 af svigersønnen Bonde Simonsen, og den nuværende ejer er hans søn, gårdejer Heinrich Simonsen.

Toldsted i overleveringen

Det var anlægget af chausséen mellem østkystens købstæder i 1840'erne og 1850'erne og ikke mindst anlægget af jernbanelinjen på højderyggen næsten parallelt med Hærvejen, der – færdigbygget i løbet af 1864 – satte det endelige punktum for Toldsted som centrum for samfærdselen.

De store stuedrifters tid var for stedse forbi, og ud over den sædvanlige lokale færdsel var det kun de færreste, der gjorde brug af den gamle landevej forbi Toldsted. Drivning af stude, heste, svin og andet kvæg

forekom endnu i adskillige år, men endemålet for rejsen var nu som regel den nærmeste jernbanestation eller nærmeste markedsplads. Klipleve »mærken« formåede endnu i en lang årrække at virke dragende på nær og fjern.

I den sidste halvdel af 1800-årene var landskabet mere end nogensinde undergivet forandringens lov. Under jordens udskiftning i 1770'erne havde de enkelte gårde fået fast afgrænsede arealer, og da landbrugskonjunkturerne ved midten af 1800-tallet blev betydeligt bedre, gav det igen bønderne mod på livet, og en række jordforbedringer gennemførtes såsom mergling, plantning af læbælter, grøftning etc., etc. Alt dette gav i årenes løb landskabet et helt andet udseende.

Men endnu længe fastholdt overleveringen de såkaldt gode, gamle dage med de vældige studedrifter. Et udmærket indtryk af den tid får man ved at læse L. M. Wedels »Indenlandske Rejse« fra året 1803. I sin beskrivelse af rejsen mellem Immervad og Bov er det det næsten uopdyrkede land, der gør det største indtryk på ham. »Øjet ser ikke andet end sand, lynchede, moser og store stabler af tørv. Langs med denne skaldede hedeegn måtte man tro, at al den megen tale om Sønderjyllands frugtbarhed var en blot og bar legende, thi man ser ikke andet end udelig og øde jord, til dels begroet med den sorte, høje lyng, hvor intet andet øjnes end nogle små får.

Vejens sand er hvidt og så levende, at intet hjulspor kendes. Selv om dagen kan man ikke se, hvor en anden har kørt. I stærk hede lider den rejsende her megen ubehagelighed af sved og støv. I blæst er rejsen en pine for øjne, næse og mund, da det fine sand oprøres og bliver en tyk støvsky, thi ingen vækster gror her, hverken græs eller lyng, men hele landskabet er en stor flade, blottet for kreaturer og huse.

Ved begge sider af den jævne vej er der oprejst udflakte, hugne sten, ligeledes er alle broerne over vejen besat med rækværk af høje, kantede granitsten, hvorpå der hviler egebjælker, som er fæstnet til stenene ved jernbolte. En høj vejviser med påtegnet oplysning om fire købstæders beliggenhed står der, hvor tvende landeveje skærer hinanden, og tjener fremmede rejsende til megen nyttig underretning for ikke enten at køre vild eller spørge om vej.

Heldigvis er der nogle kroer og herbergsteder langs med vejen, anselige af bygning og velindrettede til beværtning.« Bagefter huskede We-

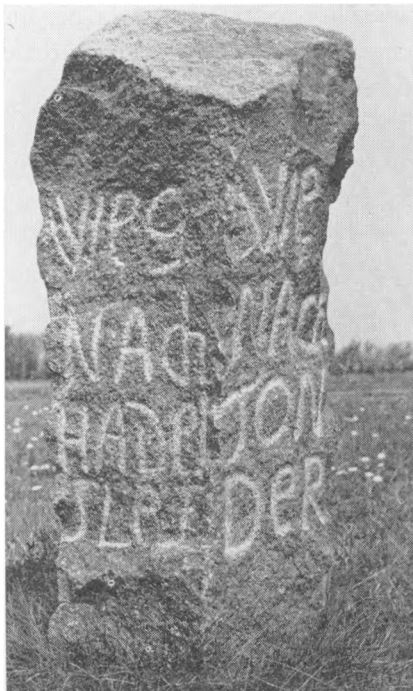

»Weg nach Haderslebe« – »Weg nach Tonder«. Således læser man på de to her viste sider af en vejsten, der står lidt nord for Toldsted, hvor Hærvejen (over Immervad videre mod Haderslev) krydses af Åbenrå-Tønder landevej. Stenhuggeren har ikke fået plads til slutnings-n'et i de to navne. De andre sider viser vej til »Flensburg« (mod syd) og »Apenrade« (mod øst).

Langs med den sønderjyske del af den gamle landevej findes der flere sådanne vejviser-sten. De stammer fra 1700-årene.

Da det officielle sprog i det gamle hertugdømme Slesvig var tysk, kom også alle officielle inskriptioner på dette sprog.

Fot. Esben L. Esbensen.

del kun navnene på nogle få af kroerne på sin rute fra Haderslev til Flensborg: »Røkrug, Tolste, Bommelund, Bau«.

»Ved nogle af disse steder så jeg små indhegninger med jorddiger, hække af tjørn, ask og hassel, samt risgærder. Kvæget gik løst i vængerne. Andre vænger var godt dyrkede, og kornet stod godt, thi der var tilkørt megen mose- og muldjord, til dels også ler som blanding mellem sandet, foruden gødning. Flere hedejorder vil ventelig ved lige så vindskibelig behandling blive brugbare og fordelagtige til dyrkning«.

L. M. Wedels beskrivelse af rejsen ad Hærvejen gennem Sønderjylland er måske nok noget overdramatiseret. Han synes således helt at have glemt, at han fra Toldsted har haft den skønneste udsigt til Åbenråskovene, og at vejen lige syd herfor fører op over Urnehoved-banken med dens fortryllende natur. Det er gået ham, som det ofte går, at man bedst husker det, der er helt anderledes, end hvad man havde ventet sig.

Transporterne sydpå ad Hærvejen eller Oksevejen har sat sig spor i

adskillige fortællinger. Især har man kredset om de store stuedrifter og den tid, da studehandelen skaffede penge til landet. Gamle folk har fortalt, at man i foråret jævnligt kunde se Oksevejen besat af kvægdrifter af op imod en halv mils længde, der i frastand så ud som en stor, mørk masse, der bugtede sig ud og ind, op og ned, alt efter som landevejens forhold var. Det har været et syn, der kan minde noget om de store kvægdrifter i moderne western-films.

Målet for en dagsmarch var en af de store landevejskroer, og blandt disse var Toldsted især yndet på grund af sin store og vandrige dam. Selv i den tørreste sommertid var der her vand nok til at slukke tørsten hos de mange umælende bæster. En bred bræmme af ingenmandsland på begge sider af vejbanen gjorde det altimens muligt for kvæget at skaffe sig det nødtørftigste foder, og landevejskroernes ensomme beliggenhed var derfor særdeles fordelagtig for studehandlere og kvægdrivere.

Hvad transporten angik, var handelen med heste langt den nemmeste. Det var som regel mindre flokke, der i trav var på vej til nærmeste marked, og det var efter hestehandelens store tid yderst sjældent at se kobler på mere end en halv snes heste ad gangen.

I overleveringen er også mindet om svinedrivningen fastholdt. En gammel kvæghandler skal have sagt: »Når studene har stødt mig ned, så har svinene rodet mig op igen«. Meningen med dette udsagn skulde være den, at studehandelen altid var forbundet med stor risiko og kunde medføre vældige tab, medens svinehandelen gav den handlende en mulighed for at komme på benene igen. Svinene var dengang langbørstede og højbenede dyr, der var vant til alskens vejr og vind og nemt kunde klare en march på et par mil om dagen. Hvis svinedriveren var alene om jobbet, gik han som regel foran flokken med en pose hængende i en rem over skulderen. I posen var der brød, som han i ny og næ kastede lidt ud af til svinene, der på den måde lokkedes frem ad vejen.

Der kunde fortsættes med overleveringen om de mange andre handlende, der færdedes forbi Toldsted. Jyske pottemænd, der ligesom kvægdriverne skulde have deres hovedmåltid i kroen om aftenen efter endt dagværk. Der var humleførerne fra det magdeburgske med deres kærre, og der var de efter manges mening ofte noget skummelt udseende kedelførere med deres kobbeting. De var gerne hjemmehørende i den wallonske del af Belgien.

Umiddelbart nord for Toldsted, lige op til alfarvej, findes den store dam, der gennem århundreder har leveret vand til de tusinder af kreaturer, der passerede forbi tolderens bom.

Selv i den tørreste sommer var der her vand nok til de tørstede dyr. Det ved de gamle at fortælle. Men ved midten af 1970'erne blev der foretaget en oprensning af det gamle vandingssted, og herved er der tilsyneladende sket skade på et vandstandsende jordlag. Dammen har siden da været på det nærmeste tørlagt, men der er bestræbelser i gang for at genskabe dette for-tidsminde.

Fot. Esben L. Esbensen, maj 1967.

Det var en broget flok, der holdt til på Toldsted, og Jep Hansen – i mangfoldige år Hjordkærs sognepræst og efter treårskrigen tillige Abenrås provst – har i et langt og noget omstændeligt brev til historikeren C. F. Allen søgt at fortælle træk fra livet på Toldsted i ældre tid.

Han havde tidligere mundtligt meddelt Allen en af de dengang så almindelige byremser, nemlig den, der angik landsbyerne i hans eget sogn, og den lød:

*Hven Casse vær tadderløs,
aa Jordkær vær sladderløs,
aa Nøbbel vær hoerløs,
aa Aarsle vær foerløs,
saa stær Verren iet læng.*

Meningen er den, at i Kassø med sognets dårligste jord måtte man nøjes med at dyrke boghvede (»tadder«), Hjordkær bestod overvejende af huse og mindre ejendomme, og her har rimsmeden åbenbart syntes, at der måtte være tid til sladder, Nybøl (med Toldsted) havde fået ry af det horeri, der efter sigende gik i svang der, og Årslev på sognets bedste jord havde altid haft foder nok. Hvis først alle disse påståede sandheder ikke mere passede, så stod verden ikke længere.

Til sin forfærdelse opdagede Jep Hansen, at C. F. Allen havde sat den for dele af hans menighed så smældende remse på tryk, og i sit brev søgte han derfor at oplyse Allen om det rette årsagsforhold.

Det var Toldsted og egentlig ikke Nybøl, der blev hentydet til, hævdede han. »Der var dengang stort sammenløb af fremmede på Toldsted, hvoraf de fleste formedelst vejenes slette fremkommelighed blev natten over, hvortil kom, at rekrutterne, som fordom hvervedes til den danske armé i Hamburg, også havde deres natkvarter der. At de mange piger, som man behøvede til de mange fremmedes opvartning, ikke alle har været dydige jomfruer, kan man let tænke sig«.

Det var baggrunden for remsens ord om Nybøl, men der var mere, og derefter fortæller han historien om amtmand, kammerherre von Günderoth og hans efterslægt i Nybøl, hvortil blandt mange andre også hans samtidige, sognefoged Asmus Eschelsen, hørte. Metha og hendes datter Adelheid med sit talrige afkom levede fortsat i overleveringen under betegnelsen »e hoer sleitlau«, hore-slægtlavet, og derfor var det yderst pinligt, at Allen havde ladet byremsen fra Hjordkær sogn trykke.

Epilog

Lad dette brev fra den snurrige provst i Hjordkær være det sidste, vi meddeler i denne bog.

I ældre tid vidste man endnu meget mere at fortælle om livet på det gamle Toldsted, men ikke alt fortjener at blive husket. Fortællingen om den hvileløse amtmands vilde jagt bør dog leve videre. Når mørke skyer farer vildsomme hen over nattehimlen, i regn og rusk, i storm og blæst, ja, så ved man, hvem der er på færde.

Glemte er derimod Arnkielernes saga, glemt er mord og hor, strid og kiv, glemt trængsler i ufredstider. Glemt er også navnene på de mange handelsmænd fra nær og fjern, glemt er oksehandlerne fra området mellem Sæby i Vendsyssel og s'Hertogenbosch i Brabant. Glemt er den klingende mønts vandring fra hånd til hånd, og glemt er eder og forbandelser såvel som ethvert venligt og kærligt ord fra mund til mund. Glemt er kvægets brølen og stønnen og drivernes hyp-o-høj tilråb. Glemt er det jævne folks trælse liv i slid og slæb, i hede som i kulde; forlængst aftørret er svedperlerne på deres pande.

Kun fra gamle, guldne papirer i arkivernes gemmer kan der berettes om livet på Toldsted i hine fjerne tider. Kun ad den vej kan vor hukommelse vækkes. De her fremlagte sider vil forhåbentlig hjælpe til med at fastholde og bevare mindet om det gamle Toldsted ved Hærvejen. Det er vort håb, vort ukuelige håb!

Kilder og henvisninger

DEN STORE LANDEVEJ – TOLDSTEDS LIVSNERVE

Toldsted: H. V. Gregersen: Toldsted, I. Under Arnkielerne, II. Fra toldopkrævningssted og kro til bondegård (SJy MSkr 1948, s. 162–165, 173–177); H. V. Gregersen: Studedriften forbi Toldsted (Jy Sml 1948, s. 139–161).

Hærvejen: Hugo Matthiessen: Hærvejen. En tusindaarig Vej fra Viborg til Danevirke. 11. oplag, 1961; Bjørn Svensson: Den delte hærvej (SJy MSkr 1967, s. 145–165); sm: »Rechte herr weg« (SJy MSkr 1967, s. 209–219); H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens. 1977, s. 19–29.

Barved: Den her givne tolkning af sysselnavnet står helt for egen regning. De to andre sønderjyske sysler har navn efter lokaliteter, Ellum og Isted, men det har ikke været muligt at finde et lignende lokalitetsnavn inden for Barved syssels område. Navnet Barved betyder utvivlsomt »nåleskov«, og det kan være den store Farris-skov, der har givet navn til området. Bynavnet Bjert kan lades ude af betragtning, se: Sønderjyske Stednavne, I, 1944, s. 1.

Sakservej og Friservej: H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens, 1977, s. 19–29.

Vejen gennem Danevirke: Herbert Jankuhn: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit. 4., ergänzte Auflage. Neumünster 1963: »Westlich von Schleswig schiebt sich die Jungmoräne mit einer überwiegend aus Lehm aufgebauten Zunge . . . weit in die flache Sandebene des Mittelrückens hinein vor. Diese Lehmkuppe wird von dem Wegzug der Bronzezeit umgangen, während der Ochsenweg des Mittelalters den durch die Umgehung entstehenden Bogen abschneidet und über die Höhe geführt ist«.

Kropper Busch: Findes nævnt hos Adam Tratziger (1523–84) og Niels Heldvad (1564–1634).

Wedel: Rudolf Brinkmann: Der Ochsenmarkt in Wedel und das Gericht der Ochsenhändler vor dem Roland daselbst (Jahrbücher für Landeskunde IV, Kiel 1861, s. 34 ff.).

URNEHOVED-EGNEN – TOLDSTEDS HISTORISKE BAGGRUND

Niels Heldvads slægt: H. V. Gregersen: Niels Heldvad. Nicolaus Heldvaderus. En biografi. 1957, s. 9–21; Niels Heldvad. Nicolaus Heldvaderus. 1564–1634. Ein Bild seines Lebens und seiner Zeit. Flensburg 1967, s. 11–30.

Ældre omtale af Urnehoved: Nicolaus Heldvaderus: Sylva Chronologica,

Hamburg 1624 og 1625, II, s. 70; Caspar Danckwerth: *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich vnd Holstein, Slesvig 1652*, s. 97; Trogillus Arnkiel: *Cimbrische Heyden-Religion, Hamburg 1691 og 1703*, s. 208.

Petersborg: LA. Søgård & Artoft godsarkiv. Udskiftningssager fra Uge sogn 1703–1822, sp. 1785; SHLA, Abt. 161, Tønder amtsregnskaber 1781, bilag nr. 158 (koncession til: »Peter Asmussen (fejl for: Andresen), Müller in Uck . . in dem von ihm $\frac{1}{4}$ Meile von Uck an der Heerstrasse zu erbauenden Hause, so lange er lebet, die Krug-, Brau- u. Brennerey-Gerechtigkeit zu treiben« mod en årlig afgift på 6 rdl. Efter Peter Andresens død 1794 20/10 fik sønnen, »Andreas Petersen zu Petersborg«, faderens koncession (SHLA, Abt. 161, Tønder amtsregnskaber 1794, bilag nr. 187)).

Nicolaus Nissen: LA. Uge præstearkiv. H 3.

Den Danske Atlas: Omtalen af Urnehoved under Uge sogn: bd. VII, s. 305; under Hjordkær sogn: bd. VII, s. 239.

Videnskabernes Selskabs kort: Disse kort er vore første moderne kort og som regel meget tilforladelige. Kortet over »Tønder og Lugumkloster Amter . . . udi Hertugdømmet Schleswig« har desværre fået navneformen »Hornshoved« i stedet for »Hornehoved«; ligeledes står der »Kasteraae« i stedet for »Kastvraae« og – værre endnu – »Hiurneshøye« i stedet for »Hiarneshøye«. Forkerte skriveformer, der åbenbart skyldes, at en ikke-stedkendt tegner (eller vel rettere kobberstikker) ikke har kunnet læse sit forlæg, er altså ikke udelukket; men heldigvis er de et gennemskuelige.

Olmersdigtet: Lausten Thomsen: *Olmersdigtet* (SJy MSkr 1. årg., s. 169–171); H. P. Jørgensen: *Olgerdigtet* (SJy Arb 1928, s. 132–151); Vilh. la Cour i *Sønderjyllands Historie*, bd. 1, 1930–31, s. 154–157. Udgravninger ved Vilh. la Cour og Hans Neumann siden 1964 har takket være C 14-metoden givet den foreløbige datering af anlægget til ca. 200 e. Kr.

Løgpold: Johs. v. Schröder: *Topographie des Herzogthums Schleswig, 1837*, s. 120: »Ein in der Nähe der Landstrasse liegender hoher Platz heisst Løgpold, welches von Lovpold abgeleitet wird, weil hier früher eine Dingstätte gewesen sein soll; auch sind etwas nordöstlich von dieser Anhöhe einige Ruinen, wahrscheinlich eines alten Schlosses, vorhanden, worauf der Sage nach der König Baldur residirt haben soll«. *Sønderjyske Stednavne*, IV. bd., 1936, s. 320: »Til Løgpold har man villet henlægge det gamle Urnehoved Tingsted (J. N. Schmidt i *Antiquarisk Tidsskr. 1849–51*), og Vilh. la Cour har i Overensstemmelse hermed tolket Forleddet som et Subst. glda. *løgh med Betydningen »fredlyst Sted, Tingsted« (*Sønderjy. Månedsskr. VI* p. 129 ff.). Dette vilde forudsætte en Udtale ly-; den moderne Form løch- viser imidlertid, hvis den er rigtigt overleveret, at Forleddet er Plantenavnet Løg, saaledes som allerede antaget hos Kok: *Det danske Folkesprog i Sønderjylland, II, 1867*, p. 265«.

Se iøvrigt: H. V. Gregersen: Løgpold (SJy MSkr 1949, s. 19–21); sm.: Stednavne på Urnehoved (Sprog og Kultur, XX, 1958, s. 70–74). – Løgpold hørte i ældre tid ind under det såkaldte »Bondesbol« i Bolderslev, se: SJy Arb 1951, s. 159).

Stenbjerg kro: H. V. Gregersen: Stenbjerg kro (SJy MSkr 1948, s. 137–139). Kroen eksisterede kun 1751–83.

Eschelsen: H. V. Gregersen: Asmus Eschelsen fra Nybøl. En forkæmper fra nationalitetskampens tidligste år (SJy MSkr 1955, s. 104–107); SJy Arb 1951, s. 166 ff.

Wardenburg: H. V. Gregersen: Herredsfoged August von Wardenburg (SJy MSkr 1950, s. 142–145).

Schmidt: August F. Schmidt: Topografen J. N. Schmidt (SJy Arb 1937, s. 203–212); Tønder Seminarie-stat, 1963, s. 82. – Schmidts afhandlinger findes i Antiquarisk Tidsskrift 1846–48, s. 274–279: Olgerdige og Frisergrændsen; smstds., 1849–51, s. 47–57: Urnehoved-egnen.

Bjolderup sogns kirkestuf: Under udarbejdelsen af Bjolderup Sogns Historie blev der fundet en afskrift fra 1614 af en fortegnelse over Bjolderup kirkes jord fra året 1443, se: H. V. Gregersen: Kirkeeje i Bjolderup sogn i 1443 (SJy Arb 1951, s. 155–159). De to jordstykker på Urnehoved-banken nævnes heri på følgende måde:

Item in campo Bollerslo
apud Heesthaw I plaustrum.

Item ibidem in Lusech I
plaustrum I pratum III

Thwyschare in latitudine.

Endvidere i Bolderslev mark
ved Hestehaverne 1 læs.

Endvidere sammesteds i Lyseg
1 læs og 1 eng, fire dobbeltskær
(tveskær) i bredden

De to jordstykkers skæbne senerehen findes meddelt i Åbenrå amts jordebog fra 1704 under omtalen af, hvad der hørte ind under Bjolderup kirke:

»Hans Bundsen in Boldersleben, itzo Jep Jessen und Nis Fausbüll, geben von einem kleinen Acker mit Nahmen *Noracker*, wenn er besäet wird, 3 Schip Rogken.

Noch befindet sich im Kirchenbuch, dass Hans Asmussen in Boldersleben, worzu der itzige Reitvoigt Lorentz Andersen Holm antworten solte, von *einem kleinen Acker*, wenn er besäet wird, der Kirchen 3 Schip Rogken zu geben schuldig. Allein es sind selbige schon von vielen Jahren hero der Kirchen entzogen worden, und will der itzige Reitvoigt gar nichts davon wissen, unter anderm vorwendend, dass man nicht einmahl sagen oder wissen könne, wo der Acker liege«.

Den sidste påstand findes dog modbevist af udstykningsakterne fra Bolderslev. Herom nærmere i Bjolderup Sogns Historie, s. 158, 159, hvor »et lille stykke øst for vejen (ikke Hærvejen!) ved Hestehaverne« findes opmålt til 2 demat 27 roder (1 rode lig 9 alen, hver demat lig 180 kvadratroder).

- Kirkestuf:* I Jyske Lov, § 1, 55, hedder det: »Gæær solskift a by. tha skal hwar man vp givæ siin hæfth om all mark vtæn thæt ær ornum oc kirki stuf« (Danmarks gamle Landskabslove II, Jydske Lov I, 126).
- Ornum:* Selve ordet er sammensat af præpositionen or- (»ud af«) og et substantiv, dannet af gammeldansk nima (»tage«), smlgn. tysk nehmen. Se f.eks.: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941, s. 49; Svend Aakjær i Håndbog for danske Lokalhistorikere, 1952–56, s. 382, 467; H. V. Gregersen i Åbenrå Bys Historie, I, 1961, s. 19.
- Søderup:* Kong Valdemars Jordebog, udg. Svend Aakjær, 1926–43, med Kongelevs-listen, I, s. 116; II, s. 83. Se endvidere: Bjolderup Sogns Historie, 1951–56, s. 42, hvor det antydes, at Søderup muligvis har hørt til Bjolderup sogn, inden Hjordkær sogn dannedes.
- Kong Svend:* Saksæ Danesaga, udg. Jørgen Olrik, IV, s. 282; Knytlingasagaen: »efter allfjölment þing«.
- Nyborg:* De preussiske matrikelskort fra ca. 1870 har »Neuburg«, ligeledes de tyske generalstabskort, se: Sønderjyske Stednavne, IV, Aabenraa Amt, 1936, s. 316.
- Tingpladsspekulationer:* Hugo Matthiessen: Hærvejen, 11. oplag, s. 97; H. V. Gregersen: Landstinget på Urnehoved (SJy MSkr 1949, s. 17–28); H. P. Clausen: Urnetingets funktion og dets beliggenhed (smstds., s. 153–161); H. V. Gregersen: Urnetinget – et genmæle (smstds., s. 164); H. V. Gregersen: Landstinget på Urnehoved (Bjolderup Sogns Historie, 1951–56, s. 18–40). – I årenes løb er der flere gange blevet fremsat tanker om, hvor tingpladsen skulde søges, men da sådanne har hvilet på ønsketænkning uden hjemmel i overleveret materiale eller i bedste fald i en forkert fortolkning af dette, tjener det ikke noget formål at referere sådanne spekulationer. Se iøvrigt: SJy MSkr 1959, s. 98–100; Åbenrå Bys Historie, I, 1961, s. 241.
- Domkreds:* Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, III, sp. 165 ff. (Elizabeth Skjelsvik); Olaf Olsen: Hørg, Hov og Kirke, 1966, s. 194 ff.
- Praksis på herredstingene:* Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 243–244; Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, XVIII, sp. 373–376 (Helmuth Schledermann). Jfr. Paul G. Ørberg: Om tinget at holde færdig (Skalk 1973).

LANDSTINGET PÅ URNEHOVED OG URNE-SLÆGTEN

Harald Kesja: ifølge Saxo valgt »Urnicae conciones suffragiis«.

Erik Emune: ifølge Svend Aggesøn dræbt »in Urnensi placito«, jvf. Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 2–3. Roskildekrøniken siger »in placitum juxta Ripam« (Gertz: Scriptorum Minores, I, 137).

A. D. Jørgensen har ud fra dateringen hævdet, at drabet fandt sted på Urnehoved. Det var nemlig på en lørdag, og på lørdage holdtes der gerne

landsting, men derimod ikke herredsting (A. D. Jørgensen: Historiske Afhandlinger, I, s. 243–246).

Saxo-citater: efter Jørgen Olriks oversættelse.

Huitfeldt: jf. Nic. Falck: Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts, 1825 ff., II, s. 151, III, s. 251.

Bjolderup-stenen: Lis Jacobsen & Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter, Atlas og Text.

Ballerune-remsen: Rimet forekommer første gang hos Anders Sørensen Vedel, der har lokaliteten »Tune« eller »tune« i betydningen »indhegning« (smlgn. tysk Zaun), jvf. E. Pontoppidan: Den danske Atlas, VI, s. 106. Niels Heldvad, der er fra egnen, og hvis fader havde kontakt til Anders Sørensen Vedel i Ribe, har »Thurø«, men han anfører også først digtet, efter at han som landflygtig havde opholdt sig på Svendborg-egnen. Først i 1839 dukker en optegnelse op med lokaliteten Tohøj, jvf. H. V. Gregersen: Bolderslev i førkristen tid (SJy MSkr 1951, s. 49–55, spec. s. 54–55).

Knud Snubbes testamente og striden derefter: Diplomatarium Danicum (Danmarks Riges Breve), 2. rk., II, nr. 389; III, nr. 78, 79, 152, 410; Scriptorum Rerum Danicarum, VIII, s. 159–162. Jvf. H. V. Gregersen: Snafs og Urne – samt ottingstallet i Bolderslev (SJy Arb 1975, s. 5–20).

Otting: Ottingen var et fordelingstal, der benyttedes helt op til udskiftningstiden i slutningen af 1700-årene, når den enkelte gårds agerstørrelse og antal husdyr i fællesgræsningen skulde fastlægges. Ottingens størrelse var afhængig af, hvor meget agerland og græsning, der fandtes inden for landsbyens område, og den varierede derfor fra landsby til landsby.

Oplysningerne i testamentet fra ca. 1280 om ottingstal på jord i Bolderslev mark synes nøje at svare til de ottingstal, der kendes fra udskiftningstiden et halvt årtusinde senere, og de bliver dermed et yderligere vidnesbyrd om den kontinuitet, der eksisterede fra slægt til slægt.

Går man nemlig ud fra, at de to bymarkshalvdele, Ættebol og Haldensbol, hver har haft samme ottingstal som hele skoven i Urne, der opgøres til 23 + 3 ottinger, i alt 26 ottinger, så svarer ottingstallet for den dyrkede del af Bolderslev mark, 26 + 26 ottinger, til det ottingstal på 52 ottinger, som Bolderslev udgjorde, og de to gange 3 ottinger, som striden stod om, og som Jens Urne erhvervede mod erstatning i penge, svarer nøje til Bolderslev Frigårds 6 ottinger inden for Bolderslev bymark.

Otto Snafs: Repertorium Diplomaticum, 1. rk., II, nr. 4343; Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, VI, nr. 1625 (1400 18/5; Christian Erikssøn Urne kaldes her: »Kersten Erycks, de Vrne heten is«); Rep Dipl, 1. rk., III, nr. 5173 s. (1411 30/11); Rep Dipl, 1. rk., III, nr. 6868 (1437 3/4).

Urne-slægten: Danmarks Adels Aarbog, 1904, s. 463–495; Dansk Biografisk Leksikon, XXVI, s. 535–536 (Albert Fabritius).

Brevet 1393: Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, VI, nr. 1091.

Citatet lyder: »uppe dissem lantstinge in der jeghenwardicheit des drosten des hertichrikes to Sleswyk unde der menen Sunderjuten, de darsulves to der tid do weren«. Drost og marsk var de to kendte embedstitler på de mænd, der i middelalderen hjalp fyrsten med rigets styrelse. Drosten svarer nærmest til en slags indenrigsminister i vor tid, mens marsken tog sig af krigsvæsenet.

Brevene 1397: Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, VI, nr. 1361–1363; Diplomatarium Flensborgense, I, s. 133–141.

Stormændene på Urnehoved: H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, s. 132–135 (med præsentation af alle de fremmødte).

Henneke Lembek: H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens, s. 52–54.

Ribe-mødet 1460: H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, s. 192–201; Gottfried Ernst Hoffmann: Das Ripener Privileg vom 5. März 1460 und die »Tapfere Verbesserung« vom 4. April 1460 (Dat se bliven ewich tosamende ungedelt. Festschrift der schleswig-holsteinischen Ritterschaft, 1960, s. 22 ff.).

OMKRING TOLDSTEDS OPRETTELSE

Krisen i senmiddelalderen: Svend Gissel: Forskningsrapport for Danmark (Nasjonale forskningsoversikter. Det nordiske ødegårdsprojekt, Publikasjon nr. 1, 1972, s. 1–71). Lokale eksempler: H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens, 1977, s. 30–40; sm.: Den senmiddelalderlige ødelægning i Bov sogn (SJy MSkr 1977, s. 266–270).

Kvæghold i tidligere skovegne: H. V. Gregersen i Beretning fra det nordiske historikermøde i København 1971, s. 29.

Vilby m.m.: Den nedlagte landsbys jord blev dyrket af bønderne i Kassø, men i amtsregnskaberne fra Åbenrå 1639/40 findes dette påtalt, og Vilbys oprindelige jordtilliggende blev derefter med hertugens godkendelse overdraget amtsskriver Joachim Danckwerth som et såkaldt kancelligods.

Nærmere om nedlæggelsen her og andetsteds i materiale, der udsendes af det Nordiske Ødegårdsprojekt.

Søderup: H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, I, 1865, s. 176–180 (nr. 55, 56) (1411 20/1).

Krongodset og kongemagten: Danmarks Riges Breve, 2. rk., VII, nr. 81 (1313 9/8).

Søst.: Reimer Hansen & Willers Jessen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, VI, 1904, s. 213). Jvf. Niels Black Hansen: En seddel i bispens jordebog. Byen Søes ødelagt i Erik af Pommerns tid (SJy MSkr 1949, s. 68).

Ønlev kirke: »Nach dem Anno Christi 1411 König Erics Pommers Soldaten eine Karspel Kirche Enloe in grund abgebrannt, ... ist Hiortkier Kirche

am Tage Matthæi 1520 angefangen zu bawen vnnd . . Anno 1522 verfertigt« (Nic. Helduaderus: Sylva Chronologica, II, s. 46); Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, IX, s. 499, hvor der 1444 15/3 er tale om gods »to der branden kerke«.

Ottingsstal fra Nørre og Sønder Ønlev, samt Hjordkær: Abenrå amts jordebog 1609 (RA); Johannes Mejers kort over det danske Rige, III, Aabenraa Amt; Rise herreds jordebog 1704 (LA); Abenrå amts jordebog 1709 (LA). *Keelsbjerg:* Scriptorum Rerum Danicarum, VIII, s. 57–58 (1466 20/4, 1494 1/10); Repertorium Diplomaticum 2. rk., VII, nr. 12262 (1512 18/8). *Den politiske situation ca. 1435:* H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, s. 123–125.

Toldoprævning i 1400-årene: H. V. Gregersen: Studedrift og toldoprævning i middelalderen langs den sønderjyske Hærvej (SJy Arb 1973, s. 5–13). 1409: »Item sui capitanei imposuerunt nouum theoloneum injuste apud castrum Nieheus, ita quod oportuit quemlibet vectatorem, qui iuxta castrum boues duxit, dare pro quolibet boue (dare) octo solidos, in quo nos et nostros damnificat bene in M[ille] lodighe marcas« (H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, I, s. 308).

1455 7/9: »Item scholen de sulven borger unde inwoner to Hadersleve tollenfrig weszen bynnen Hadersleve na wontliker wise, wes se kopen unde vorkopen in doder edder lewendiger ware, je doch ifft se jenige ossen uppe der drifft edder in Norjutlande kofften, dar scholen se uns tollen van geuen glick anderen luden« (Danmarks gamle Købstadslovgivning, I, s. 278 f.).

Wedel oksefærge: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, LXIX, s. 449.

Ribervej: Navnet bruges også om forskellige andre veje, der fører mod Ribe. Som navn på den gamle vej fra Ribe til Flensborg, der bøjer af fra Hærvejen umiddelbart nord for Toldsted, findes den navngivet på Johannes Mejers kort over de landsbyer i Abenrå amt, der berøres af denne vej, se: Johannes Mejers Kort over det danske Rige, III. Bd., Aabenraa Amt, udg. N. E. Nørlund, 1942, kortplanche nr. 1, 4, 15, 16, 27, 29, 30, 55, 100, 102, 103, 105, 109. Vejen kaldes af Mejer »Riperweg« eller »Rieperweg«. På hans kort over Abenrå amt i Danckwerths »Newe Landesbescheibung«, 1652, har tegneren fejlagtigt skrevet »Reyper Weg«, men meningen er naturligvis god nok!

Christian Is forordning 1475 30/9: Efter at have nævnt, at øksne ikke må drives længere sønderud af indenrigshandlende end til fiskerlejerne Falsterbo, Skanør, Dragør eller andre fiskerlejer og købstæder, hedder det: »oc sammeledes til Asnes, Koldinge oc Ribe« (Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, V, s. 71 f.).

TOLDSTED 1435–1523

- Arnkielernes familietradition*: RA. Rentekammerets tyske sekretariat, B 109. Indkomne breve fra toldembedsmænd i Slesvig 1680–1745. Christoffer Arnkiel til P. Brandt u. å.; LA. A XX 866. Advokaten Otto Niclas Lindtholtz's indlæg, dat. 1694 16/9.
- Vor Frue købmandsgilde*: H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, I, s. 238.
- Bolderslev frigård*: H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, s. 204–207; Bjolderup Sogns Historie, 1951–56, s. 209–220.
- Kgl. besøg på Toldsted*: Danske Magazin, 4. rk., I, s. 181; Dronning Christines Hofholdningsregnskaber, 1904, s. 74, 155; jvf. Hugo Matthiessen: Hærvejen, 3. udg., s. 110.
- Hertugens sekretær*: H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, II, s. 927.
- Gottschalk Ahlefeldt*: Reimer Hansen & Willers Jessen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, VI, 1904, s. 350.
- Herolden*: H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, II, 152–153.
- Forhandling på Toldsted*: Mikael Venge: Christian 2.s fald, 1972, s. 179.
- Åbenrå 1523*: LA. Åbenrå byarkiv. Sager afl. fra Kiel, CXIX. 6.6, jvf. Sønderjyllands Historie, II, s. 225, 230 (Vilh. la Cour); Johan Hvidtfeldt: Plyndringen af Aabenraa 1523 (SJy Årb 1956, s. 99–101); sm.: Plattysk i Sønderjylland, s. 246–247.
- Pogwisch og Brockdorf 1523*: H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, II s. 171; s. 173–174.
- Nis Hinrichsen*: G. Friis: Nis Henriksen og hans Slægt (SJy Årb 1891, s. 214–219; Ludwig Andresen: Nis Hinrichsen von Haistruphof (Die Heimat, 1927, s. 254–257); Hans Staack: Nachkommen des auf Haistruphof erbgesessenen Hardsesvogts Nis Hinrichsen (Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, 1966, s. 59–116); H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, s. 246–248.
- Jonas Hoyer*: O. H. Moller: Bericht von verschiedenen Ländern, Städten und Gegenden des Herzogthums Schleswig etc., 1761, s. 25. – I denne udgave af den flensborgske kronist Jonas Hoyer anføres fejlagtigt – med Niels Heldvad som kilde – *årstallet 1524*. Fejlen stammer fra Nic. Helduaderus: Sylva Chronologica, 1624, II, s. 70; jvf. H. V. Gregersen: Af Niels Heldvads årsoptegnelser 1501–1623 (SJy MSkr 1952, s. 54–61).
- Nis Hansen 1605*: RA. De gottorpske hertuger, B 13.2: Sager vedr. Hajstrupgård; Ludwig Andresen i Die Heimat, 1927; H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, s. 247, note 644.
- Gottorp 1485*: Caroline Emilie Andersen: Gottorpsk Toldregnskab 1484–85 (Danske Magazin, 6. rk., VI, s. 329–376).

Gottorpske regnskaber: RA. Sønderjyske Fyrstearkiver. Hertug Frederik (I). Toldregnskaber 1490–1519. Jvf. Lothar Schwetlik: Der hansisch-dänische Landhandel und seine Träger 1484–1519 (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, bd. 85/86, s. 61-130; bd. 87, s. 94–174); Poul Enemark: Studier i Toldregnskabsmateriale, I–II, 1971; sm.: art. Hestehandel (Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, VI, sp. 524–532).

Flensborgske oksehandlere: Lothar Schwetlik, anf. arb., bd. 88, s. 140–153; Svend Ellehøj: Flensborgkøbmanden Tile Petersen (Festskrift til Astrid Friis, s. 85–98).

Tiel Petersen havde gjort sig skyldig i injurier over for forskellige i Flensborg, bl.a. Thomas Lorck i 1511 (H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, II, s. 8, 11–13, 17).

TOLDSTED 1523–1629

Troppesamlinger ved Hærvejen: H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, II, s. 334 ff., 358 ff., 361 ff.

Küchelhaen-øl: RA. Ulrich Petersens samlinger: »So brauet man auch hier gut bier, so Küchelhaen genannt wird, ist warlichen ein gut bier, so man es glauben will, vor dem Wismarischen bier. Denn vorzeiten, da die vom adel hier in dem Fürstenthumb und in Sundewith wohnten, haben sie viel von diesem Apenrader Küchelhaen gehalten und solches auff ihren Höffen bringen und führen lassen«. Oversættelse ved Vilhelm Marstrand: Aabenraa c. 1028–1523, 1933, s. 109.

Hjordkær sogns dannelse: SJy MSkr 1952, s. 56 (H. V. Gregersen).

Andreas Generanus: O. H. Møller: Beytrag zur Kirchen- und Prediger-Geschichte der . . . Aemter Apenrade, Hadersleben, Tondern etc., 1769, s. 7, note 10. Om hans yngre broder, se: H. V. Gregersen: Petrus Generanus (SJy MSkr 1957, s. 49–61).

Hjordkær sogns kirkebog: Opbevares ligesom alle landsdelens kirkebøger på Landsarkivet i Åbenrå.

Drabantens fortæring: H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, II, s. 258.

Melchior Rantzau: RA. TKUA, Alm. n. 132; trykt: Hanserezesse, 4. afd., bd. II, nr. 655. Dansk Biografisk Leksikon, XIX, s. 160–163 (Astrid Friis).

Jesper Krafsø: Kancelliets Brevbøger 1551 9/3; H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, II, s. 490; Dansk Biografisk Leksikon, XIII, s. 203.

Wilhelm Schumacher: Sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir, B 21. Jvf. Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben, 1940, s. 163; Olav Christensen: Bidrag til Haderslev-slægten Schumachers genealogi (Haderslev-Samfundets Årsskrift, 1959, s. 5–11).

Bolderslev fogderi: H. V. Gregersen: Sogn og fogderi (Bjolderup Sogns Hi-

- storie, 1951–56, s. 41–50); Trap: Danmark, 5. udgave, Haderslev amt, 1965, s. 93–94; Åbenrå–Sønderborg amter, 1967, s. 914–917 (Johan Hvidtfeldt).
- Frigårdsejere i Bolderslev*: 1452 Jes Bundesen, nævnt 1483 og 1530 Bunde Jensen, 1559 Peter Bundesen, 1584 Asmus Petersen, 1619 Hans Asmusen, 1656 Hieronymus Hansen (eller Bundesen), 1696 Christian Hieronymussen, død 1700; derefter enkens ægtefælle Lorenz Andersen Holm, 1733 svigersønnen Thomas Christensen, død 1760; hvorefter der kom forskellige ejere uden for den gamle frigårdsbondeslægt. Fribrevene 1452, 1530 og 1614, samt skøderne 1559, 1584, 1619, 1696 og 1700 er gengivet i dansk oversættelse i Bjolderup Sogns Historie, s. 403–410.
- Skatteregister 1483*: F. Falkenstjerne og A. Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger, 1895–99, s. 223.
- Niels Glob*: H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, II, s. 915.
- Enkedronning Sofie*: RA. Antegnelser i Hans Blomes regnskaber af Haderslevhus 1589–93.
- Christian IV*: Både hans breve og skrivekalendere er udgivet, se: Dansk Biografisk Leksikon, V, s. 121; H. V. Gregersen: Christian IV og Sønderjylland (Sprogforeningens Almanak, 1953, s. 49–52); sm.: En adelsfrøkens nedkomst i dølgsmål i Bolderslev i 1631 (SJy MSkr 1961, s. 188).
- Bonde-overklassen*: H. V. Gregersen: Bonde og øvrighed i Åbenrå amt omkring år 1600 (SJy Arb 1955, s. 153–180).
- Thaysen-familien*: Pastor E. Juhlers samlinger, velvilligst meddelt af Max Rasch, Tønder.
- Buskmose*: O. H. Møller: Bericht von verschiedenen Ländern, Städten und Gegenden des Herzogthums Schleswig, wie auch von etlichen Freygütern desselben, 1761, s. 22–24. Den ældre Hans Bennichs svigerfader var ikke, som Møller oplyser Peter Asmusen, men derimod Bunde Jensen til Bolderslev, og svogeren var Peter Bundesen, jvf. Bjolderup Sogns Historie, s. 211, 406.
- Herredsfogeder i Lundtoft herred*: Niels Black Hansen: Af gamle kirkebøger (SJy MSkr 1954, s. 68–72).
- Practica 1598*: Eneste bevarede eksemplar i Odense Katedralskoles bibliotek, jvf. H. V. Gregersen: Niels Heldvad, 1957, s. 80–84.
- Kampskrift mod calvinismen*: Nic. Helduaderus: Eleusinia Sacra, 1. udg. 1597 (kun i Lunds Universitetsbibliotek, kopi i KB, Kbh.), 1610; nyudgivet ved Niels Lindberg i 1863. Jvf. H. V. Gregersen: Niels Heldvad, Nicolaus Helduaderus, En Biografi, 1957, s. 61 ff. (tysk udgave 1967, s. 80 ff.).
- Toftrodepænge*: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, s. 62, 75.
- Bondetogets klageskrivelse*: LASH. Abt. 7 (A XX), nr. 1472; jvf. H. V. Gregersen: Bonde og øvrighed i Åbenrå amt omkring år 1600 (SJy Arb 1955, s. 153–180).

- Kalundt og Esmarch*: H. V. Gregersen: Niels Heldvad, s. 99–107; Abenrå Bys Historie, s. 91–92 (P. Kr. Iversen).
- Wouwern*: H. V. Gregersen: Niels Heldvad, s. 90–114; sm.: Johann von Wouwern – en nordeuropæisk humanist på godt og ondt (SJy Arb 1960, s. 81–97).
- Nobis*: J. Smith: Slesvigske Amtsforvaltere, 1954, s. 212; Th. O. Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten, nr. 1002.
- Forskellige bødeforlæg*: Se bøderegistrene i Abenrå amtsregnskaber (RA) for de pågældende år.
- Drabssagen*: LA. Rets- og politivæsenets arkiver, 782: Abenrå bytings protokoller; LA. Michelsens samlinger, hæfte 10, s. 355.
- Arnkieleerne i Sverige-Finland*: RA. Matthiesens samlinger, pk. 36: Slægter og personer; Osmo Durchman: Släkten Arnkil (Genealogiska samfundets i Finland årsskrift, 1925, s. 58–68); Alf Brenner: Släkten Arnkils ursprung (Genos, 1934, s. 13–16); Ingeborg Dyhr Sylvin: Arnkil och Arenkiel (Genos, 1967, s. 23–29).
- Claus van Arup*: Abenrå Bys Historie, I, s. 94–95 (P. Kr. Iversen).
- Wallensteins indfald*: P. Lauridsen: Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse (SJy Arb, 1891, s. 264–304); H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Slægter, I, Øster Løgum, 1941, s. 74–76.
- Tolden ved Toldsted*: Smlgn.: H. V. Gregersen: Studedriften forbi Toldsted (Jyske Samlinger, 5. rk., VIII, 1948, s. 139–161).
- Nederlandernes opstand*: Corpus Constitutionum Daniæ (Sechers Forordninger etc.), II, 326; jvf. R. Willerslev i Jyske Samlinger, Ny række, II, s. 164.
- Haderslev-regnskabet 1539*: RA. Kongens arkiv. Rev. regnsk. II; f. 2; smlgn.: Th. O. Achelis: Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, LX, 1930, s. 173–212, spec. s. 201–203); Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede, I, 1971, s. 105–106.
- Gottorp-regnskaberne*: LA.SH. Abt. 7, nr. 2594–2697.
- Bov-regnskaberne*: Findes – ligesom Toldsted-regnskaberne – som bilag til amtsregnskaberne, i dette tilfælde Flensborg amtsregnskaber i hhv. RA og LA.SH.
- Toldintægt fra Bov 1544*: Smlgn. Hugo Matthiessen: Hærvejen, 3. udg., 1934, s. 150.
- Identifikationen af oksehandlerne*: Hertil er benyttet: forskellige købstadshistorier; Personalhistorisk Tidsskrift (spec. C. Klitgaard: Fremmedelementet i de nordjyske Købstæder i det 16. og 17. Aarhundrede, P.T., 10. rk., II, 1935, s. 48–71); Peder Hegelunds Almanakoptegnelser, I–II, v. Bue Kaae, 1976; Svend Larsen: Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede, I–II, 1965; Aage Bonde & Johan Hvidtfeldt: Borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550–1848, 1961.

Ålborg-købmænd: Poul Enemark: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni (Erhvervshistorisk Årbog, 1954, s. 7–58); sm.: En købmandsskæbne i Ålborg [Hybert Snitlag] (smstds., 1957, s. 7–28).

Øvrige behandlinger af oksehandelen: Adolf Jürgens: Zur schleswig-holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts, Berlin 1914; Ludwig Andresen: Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern (særtryk af tidsskriftet Nordschleswig, 1924–25); Th. O. Achelis: Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels (ZGSHG, LX, 1930, s. 173–212); Nina Bang: Dansk Studehandel i 2den Halvdel af det 16de Aarhundrede (Historisk Tidsskrift, 7. rk., I, s. 328ff.); Albert Olsen: Steffen Rodes Regnskabsbog 1637–1650 (Historisk Tidsskrift, 9. rk., I, s. 255ff.); Richard Willerslev: Dansk studehandel fra 1560 til 1660 (Jyske Samlinger, ny rk., 1950–52, s. 153–181); Jens Kolmos: Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv fra slutningen af 16. til midten af 17. århundrede (Fynske Aarbøger, V, 1953–55, s. 212–311); H. Wiese & J. Bölts: Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert (Stuttgart 1966; heri: Heinz Wiese: Der Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts, Dissertation Göttingen, 1963), anmeldt af E. Ladewig Petersen: The Danish Cattle Trade during the Sixteenth and Seventeenth Centuries (Scandinavian Economic Historic Review, 1970, s. 69–85).

Øksnehandel (Poul Enemark i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, XX, sp. 674–683).

TOLDSTED 1629–1709

Ødelæggelserne 1627: RA. Sønderjyske fyrstearkiver, Gottorp, Sager på papir, B 9, I, IV: 1628–29: Fortegnelser over tabene over de kejserlige troppers ophold.

Støtte til genopbygningen: LA. SH. Abt. 7, nr. 2538.

Ove Juels dagbog: Historisk Tidsskrift, 3. rk., III, s. 490–491.

Tovdige: LA.SH. Abt. 7, nr. 2538 (A XX, 866).

Klager til øvrigheden: LA. SH. Abt. 7, nr. 2538.

Stubbum: Hans Krog: De gamle Slægter. Lokal- og Slægtshistorie fra Aller Sogn, 1936, s. 86 ff.; sm.: Arnkiel-Slægten paa Haderslevengen (SJy MSK 1949, s. 58–59).

Toldindtægter fra Toldsted: RA. Åbenrå amtsregnskaber (for de pågældende år); jvf. H. V. Gregersen: Studedriften forbi Toldsted i 1600-tallet (Jyske Samlinger, 5. rk., VIII, 1948, s. 145, 147).

Jens Hansen: RA. Sønderjyske fyrstearkiver, Gottorpske hertuger. Sager på papir, 11, II, 14 (gl. signatur: Afl. fra Kiel, A XX 2684a); jvf. Jyske Samlinger, 5. rk., VIII, s. 146.

Toldforhøjelsen: LA. SH. Abt. 7, nr. 2538 (A XX, 866).

Haderslev-regnskaberne: Th. O. Achelis har benyttet toldregnskaber fra Haderslev i sin afhandling i ZGSHG, LX, 1930, s. 173–212, men han har ikke været opmærksom på, at der ud over materialet i Haderslev byarkiv også findes toldregnskaber fra Haderslev i Rigsarkivet, hvor de (ofte sammen men med toldregnskaber fra Toftlund) findes som bilag til Haderslev amtsregnskaber – altså ganske svarende til, at de fleste af toldregnskaberne fra Toldsted og fra Bov ligger som bilag til hhv. Åbenrå og Flensborg amtsregnskaber. Haderslev toldregnskaber udgør derfor den længste ubrudte række, nemlig fra 1629 til 1704 (med lakuner 1638/39 og 1657–62).

Toldsted-regnskaberne 1633–35: LA. SH. Abt. 7, nr. 2538.

Oksehandelsbyen Flensborg: Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 113–115 (Erich Hoffmann).

Omregning af toldsummerne fra den »store« told: Jvf. Jyske Samlinger, 5. rk., VIII, s. 158.

Nederlandenes herligheder: Jean de Parival: Les délices de la Hollande, Leiden 1738 (oversættelse ved Elin Bach: Nederlandenes gyldne århundrede, 1977, s. 27).

Første nederlændere: Dronning Christines Hofholdningsregnskaber, 1904, s. 184; jvf. Achelis i ZGSHG, LX, s. 191.

Kødets kvalitet: Jvf. Richard Willerslev: Dansk studehandel fra 1560 til 1660 (Jyske Samlinger, ny række, s. 165).

Ostindiefareres kødforbrug: Fokkens: Beschreyvinge van Amsterdam, 1662, s. 52; jvf. Richard Willerslev i Jyske Samlinger, ny række, s. 165.

Speckhans skrivelse: LA Viborg, Ribe stiftamtsarkiv. Kopibog 1692–93, s. 78 ff., 1696–97, s. 91–92 (velvillig henvisning fra Aage Bonde, Viborg), jvf. H. V. Gregersen: Messe og Marked, 2. udg., s. 65, 142. Se også: P. Eliassen: Kongeaen eller den gamle Grænse, 1925, s. 41–47.

Studehandlere fra Nordfrisland: H. V. Gregersen: Messe og Marked, 2. udg., s. 139–141, med navne på opkøbere på Klipleve marked og et markedsregnskab fra 1735.

Toldregnskabsmateriale: Generelt kan siges, at det som følge af materialets art ofte er vanskeligt at nå frem til en helt præcis talstørrelse for okseeksporten. En sammenligning med talstørrelser fra tidligere behandlinger af emnet vil vise det. Takket være den moderne teknik med muligheden for en kopiering af materialet og for en maskinel efterregning skulle det dog nu være muligt at nå frem til tal, der stort set er i nøje overensstemmelse med de bevarede toldregnskabers udsagn. De fremlagte tal over studehandelen forbi Toldsted omfatter først og fremmest regnskaberne betegnelse »Ochsen«, men »Stk. Vieh«, der omfatter bøndernes afsætning til et marked, især Klipleve marked, er også medtaget. Det samme gælder »Kühe«, der især synes at gælde opkøb til de holstenske godser. Som eksempel kan an-

føres: 1698 1/5 i Haderslev-regnskabet: Hr. Cammer Herr Brochdorf auff Lindenow, 30 Kühe; 1698 14/5 i Toldsted-regnskabet: Hr. Dethleff Brocktorp, 60 Kühe; 1698 16/5: Christian Albrecht Brocktorp, 40 Kühe. Derimod er der ikke ved sammenligning med de ligeledes daterede regnskaber fra Haderslev og Toftlund fundet eksempel på handel med kvæg i nordgående retning, selv om vi f.eks. fra Christian IVs breve ved, at han har opkøbt kvæg sydpå og ladet det bringe til Nordsjælland.

Christoffer Arnkiels henvendelse til Rentekammeret: RA. Rtk. ty. afd., B 109: Indkomne breve fra toldembedsmænd, Christoffer Arnkiel.

Karsten Haggensen: H. V. Gregersen: Karsten Haggensen og slægten Revenfeld (SJy MSkr 1978, s. 197–201).

Bertram Buchwald: Erich Pontoppidan: Den Danske Atlas, IV, s. 213.

I Galten kirke hænger en tavle med følgende inskription: »Her indenfor hviler, vad Jordisk var af den nu Salige Bartram Bucvaldt, fordom Kongelig Skov, Jagt og Sessions-Skriver over Jylland-Fyen. Født i Østtoft Sogn i Laaland den 12. August 1669, død den 5te April 1736 her i Sønder Galten, med sind Elskelige Hustrue, Salig Md. Margrete Arenkild, født i Toldsted i Synderjylland, og blev her begravet i hines Alder 70. Aar, samt hines kjære Søster, Imf. Marine Arenkild, som og her blev begravet i hines Alder 64. Aar.

I stalle Fromhed har de samtligen levet, Retsind og Kjærlighed stod dem i Hjærtet skrevet. Tolmodighed og Tro har prydet deres Aar, Iklædt Retferdighed de nu for Tronen staaer«. Det Arnkielske våben med fuglekloen er anbragt ved siden af det Buchwaldske.

Stol i Hjordkær kirke: Danmarks Kirker, Sønderjylland, Åbenrå Amt, s. 1826.

Besvogret kreds i Åbenrå: »Im Norden (Schleswig-Holsteins) machten die Güntheroths mit den Kamphöveners und den Salderns (Sallerns) einen verschwägerten Kreis aus, der bis zum Sturz der gottorffischen Herrschaft das kommunale Regiment von Apenrade beherrschte« (Paul von Hedemann-Heespen: Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit, 1926, s. 790).

Günderoth: Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein: Dom zu Schleswig, 1966, s. 582 f.

Metha Ivers og hendes efterslægt: Carl Langholz: Ahnetavle for Hans Heinrich Jessen og Helene Clausen, f. Jessen, Nybøl og Aarslev Mølle, Hjordkær Sogn (duplikeret maskinskrift, 1952).

Retssagen: LA.SH. Abt. 7, nr. 2538 (AXX, 866).

Affindelsessummen: LA. Rise herreds skyld- & panteprotokol, 556–558 (heretugelig bekræftelse af 1696 4/12).

Gaver til Hjordkær kirke: Danmarks Kirker, Sønderjylland, Åbenrå Amt, s. 1823, 1824.

Den Günderothske Stiftelse: RA. TKIA, D 61; jvf. H. V. Gregersen: Lidt om den Günderothske Stiftelse i Aabenraa (SJy MSkr 1958, s. 169–170).
Sagnet: Frederik Fischer: Slesvigske Folkesagn, 4. udg. 1929, s. 395–402.

TROELS ARNKIEL

- Generelt*: J. Møller: Cimbria Literata, I, 1744, s. 22–24; Dansk Biografisk Leksikon, I, s. 522–523 (Vilh. la Cour); Åbenrå Bys Historie, I, 1961, s. 196–211 (H. V. Gregersen). Det er betegnende, at Arnkiel savnes i Ehrencron-Müllers Forfatterleksikon; han har jo intetsomhelst efterladt sig på dansk; som forfatter skrev han udelukkende på tysk (og latin).
- A. D. Jørgensen*: Arnkiel i Brickas Dansk Biografisk Leksikon.
- Hans Blome*: RA. Sønderjyske fyrstearkiver, Gottorp, B 2.12.
- Vokationen*: RA. Sønderjyske fyrstearkiver, Gottorp, B 2.13.
- Sekvæstrationen*: Archiv für Staats- und Kirchengeschichte, I, 1833, s. 410–412 (Arnkiels indberetning).
- Okkupationen*: RA. TKIA, B 65; B 115; LA. Åbenrå byarkiv, XVIII, 243 b. Jvf. Reimer Hansen: Die Gewissensnot der Geistlichkeit im herzoglichen Teile Schleswigs 1684 ff. (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 2. rk., III, s. 300–318).
- Wedderkop*: Fortalen til »Der Uhralten Mitternächtlichen Völcker«.
- Gottorpsk statsfølelse*: Cimbrische Heyden-Bekehrung, s. 155.
- Konfirmationen*: Emil Hansen: Geschichte der Konfirmation in Schleswig-Holstein bis zum Ausgang der rationalistischen Periode (Schriften der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, VI, 1911); Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, 1517–1721, 1938, s. 497–509. Smlgn.: P. G. Lindhardt: Konfirmationens Historie i Danmark, 1936.
- Varnæs*: Mødet omtales på latin i Åbenrå kirkebog, endvidere i indledningen til »Christliche Confirmation der Catechumenen«. Jvf. Heimat-Blätter aus Nordschleswig, 1940, s. 9–13 (H. Grönning).
- Missionstanken*: Cimbrische Heyden-Bekehrung, s. 326–327; jvf. Erling Danbolt: Misjonstankens gjennombrudd i Norge, 1947, s. 48–49.
- Hjemmelmænd*: Cimbrisch Gùlden Heyden-Horn, s. 2; Cimbrische Heyden-Begräbnisse, s. 165, 297, 298, 409.
- »*Dannebrogs-skibene*«: Cimbrische Heyden-Bekehrung, s. 340; jvf. H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjyllands eneste Skibssætning (SJy MSkr, 3. årg., s. 56–58).
- Brev til Niemann*: Hamburger Staatsbibliothek.
- Dr. Koch*: Johannes Møller: Cimbria Literata, II, s. 426–428; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938, s. 94, 97, 108; Åbenrå Bys Historie, I, s. 200–205, 210–211 (H.V. Gregersen), II, s. 5–6, 54–56 (H. H. Worsøe). Et forsøg på

en mildere opfattelse af Koch, se: H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Psalmesang 1717–1740, 1962, s. 190 ff.

Diakonens dans: LA. Michelsens samlinger, 148, 4, s. 100.

Salderns borgmesterembede: LA.SH. Abt. 7, 5441.

Kirkesmøgen: RA. Sønderjyske fyrstearkiver, Gottorp B 2, 13; LA. Michelsens samlinger, 148, 10, s. 370–373, 380–384, 12, s. 428–435; LA. Åbenrå byarkiv, 76 d, 243 b.

Kirkegården: RA. Sønderjyske fyrstearkiver, Gottorp B 2, 13.

Klæbende syge: RA. Sønderjyske fyrstearkiver, Gottorp, B 3, 2; 5; 7.

Grøngård: RA. Rentekammeret, tyske afd., resolutioner 1714–15, nr. 36; LA. SH. Abt. 65, 1, 886; Ludwig Andresen: Geschichte des Gutes Grünhof (Volkskalender, 1938, s. 31).

Volckhardts valg: RA. Sønderjyske fyrstearkiver. Gottorp B 3, 13; Bjolderup Sogns Historie, s. 83–87 (Jens Holdt).

Provstestaldens stråtag: RA. Sønderjyske fyrstearkiver, Gottorp, B 10; LA. Michelsens samlinger, 148, 4, s. 114–116.

Saldern: Caspar von Saldern, født Neumünster 1641 20/5, Åbenrås amtsskriver 1669–1709 (med de afbrydelser, som de kongelige besættelsesperioder gav), borgmester i Åbenrå 1681–1713, død i Åbenrå 1722 9/6. Hans søn, Friedrich von Saldern, født Åbenrå 1685 16/11, blev amtsskriver efter faderen 1709, men afskediget i 1713 af de kongelige myndigheder, flyttede derefter til Holsten, hvor han blev amtsfuldmægtig i Neumünster, død 1722 21/8.

Hans søn igen, Caspar von Saldern, født 1710 11/7 i Åbenrå, død 1786 31/10 på Schierensee, blev den bekendte russisk-gottorpske statsmand, se herom: Dansk Biografisk Leksikon.

TOLDSTED 1709–1864

Christian Albrecht Thomsen: Neues Staatsbürgerliches Magazin, I, s. 595, 604; RA. Åbenrå amtsregnskaber 1705.

Toldsteds beskaffenhed: LA. Afl. Kiel, C II.3.438, Ries Setzregister; RA. Sønderjyske fyrstearkiver, Gottorp, jordebog over Åbenrå amt 1710.

Fabricius: Kirkebøger, samt Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten.

Kvægsygen: LA. Afl. Kiel, C II.1.85.

Bödeker: Jon. Smith: Slesvigske Amtsforvaltere.

Riebe: Hjordkær kirkebog.

Günderoths testamente: Carl Langholz: Ahnetavle for Hans Heinrich Jessen.

Toldsummer: RA. Forskellige toldsager, Åbenrå og Toldsted 1713 f.

Generalstaterne 1724: Edv. Holm: Danmark–Norges Historie 1720–1814, I, s. 208; Ludwig Andresen: Zur Geschichte des Viehhandels, særtryk, s. 15.

Markedsterminer: H. V. Gregersen: Messe og Marked, 2. udg. 1974, s. 53–62.

- Forprang*: RA.TKIA, D 63; LA. Åbenrå byarkiv, nr. 169; Åbenrå Bys Historie, II, s. 79 (H. H. Worsøe).
- Toldsteds forvaltere*: LA. Afl. Kiel, C II, 1. 85; LA. Hjordkær kirkebog.
- Nybøllerne*: LA. Afl. Kiel, C II, 169.
- Klinker*: LA. Åbenrå amtsarkiv, 1, v. Schmettau, toldkammersager 1776–86.
- Du skønne land*: Skrevet af Edv Lemcke, der var bosat på Astrupvej i Haderslev.
- Klinkers salg*: LA. Afl. Kiel, C II, 1. 169; Sønderborg kirkebog.
- Postrutens omlægning*: LA. Afl. Kiel, C II, 1.169; H. V. Gregersen: Postvæsenet i Åbenrå i ældre tid (SJy MSkr 1958, s. 217–225 (med noter)).
- Den svenske postvej*: H. V. Gregersen: Den svenske postrute (SJy MSkr 1960, s. 143); Bjørn Svensson: E svensk Postvej (SJy MSkr 1968, s. 378–392).
- Kapelbjerget*: Bjørn Svensson: Kapelbjerget ved Åbenrå (SJy MSkr 1978, s. 165–171); H. V. Gregersen: »Sancta Anna udi Obenraa« (SJy MSkr 1978, s. 239–240).
- Røde kro*: N. Black Hansen: Røde kro fylder 300 år (Hejmdal 1949 13/8).
- Tinghus*: LA. Afl. Kiel. C II. 209.
- Brevskillingen*: SJy MSkr 1958, s. 222 (H. V. Gregersen), Åbenrå Bys Historie, II, s. 137 (sm.).
- Toldoprævningens standsning*: LA. Afl. Kiel, C II, 1. 85.
- Toldsted i handelen*: LA. Åbenrå amts skyld- og panteprokokoller, div. år.
- Carstens's ansøgninger*: LA. Afl. Kiel, C II, 1.85.
- Brændevinsbrænderi*: LA. Åbenrå amts journal 1850, XV, 2 A.
- Jep Hansen*: H. V. Gregersen: Provst Jep Hansens brev til C. F. Allen om forholdene i Hjordkær sogn (SJy MSkr 1972, s. 80–89).
- Allens bog*: C. F. Allen: Om Sprog- og Folkeeiendommeligheder (Antislesvig-holstenske Fragmenter, 8. hæfte, s. 63).
- Jep Hansens brev*: Kgl. Bibl., håndskriftsamlingen, C. F. Allens arkiv, I, 55, II.

Efterskrift

Ved afslutningen af denne bog går tankerne i taknemmelighed til alle de mange, der på en eller anden måde har givet en hånd med. Tak til vort lands udmærkede arkiv- og biblioteksvæsen, ingen nævnt, ingen glemt. Tak til forskellige personal- og egnshistorisk interesserede, der helt siden mine første artikler om Toldsted og om Urnehoved i 1948 og 1949 i ny og næ har meddelt en oplysning, der har kunnet indgå i mit materiale om denne egns historie. En særlig tak til rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, der for godt tredive år siden uopfordret stillede sit materiale om Toldsted til min rådighed, ligeledes til universitetslektor, dr. phil. Poul Enemark for gode henvisninger, hvor der var tvivl om studehandlernes hjemsted.

Statens humanistiske Forskningsråd skylder jeg tak for en bevilling til en xeroxkopiering af en lang række toldregnskaber. De vil efter endt afbenyttelse blive deponeret i Landsarkivet i Åbenrå. For støtten til bogens trykning er jeg Direktionen for Carlsbergfondet stor tak skyldig. Uden denne hjælp vilde jeg ikke have magtet opgaven uden et større økonomisk tab.

Sct. Lucia dag, den 13. december 1978.

H. V. Gregersen.

Register over studehandelsbyer og -landskaber

Amsterdam 108, 122, 129, 131, 145,
146, 147

Antwerpen 146

Assens 94, 96, 98, 104, 124

Bogense 94, 98, 104, 105

Brabant 129, 130, 131, 146, 147

Bremen 106, 108, 124, 125, 147, 153

Delmenhorst 147, 153

Deventer 66, 128

Ditmarsken 133, 153

Emmerich 128, 130, 146, 147

Flensburg 64, 66, 93, 95, 96, 97, 99,
100, 101, 106, 116, 119, 122, 123,
124, 133

Geldern 127, 128, 129, 131

Haderslev 66, 74, 91, 92, 93, 100,
119, 133, 149, 151, 152

Hamburg 66, 99, 101, 106, 120, 125,
153

Harburg 127, 131

Helsingør 124

Hobro 95, 100

Holland 127, 128, 129, 130, 131, 145,
146, 147

Holstebro 94, 100

Horsens 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97,
98, 102, 103, 109, 120, 122, 123

Husum 123, 133, 152

Itzehoe 93

Kalundborg 96

Kampen 128

Kiel 93, 95, 96, 99, 134, 153

Kleve 128, 129, 130, 145, 146, 147

Kolding 95, 102, 106, 123, 124

København 92, 93, 98, 101, 103, 105,
106, 109, 116, 120, 122, 123, 124

Köln 130, 146

Lemvig 102, 122, 123, 124

Lübeck 66, 108, 116, 124, 153

Lüneburg 66, 127, 153

Middelfart 105, 122

Nijmegen 66, 145, 146, 147

Odense 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98,
101, 105, 120, 122, 123

Oldenburg 106, 108, 122, 153

Oldesloe 124

Plön 127, 134, 153

Randers 95, 96, 97, 98, 102, 120, 124

Rendsburg 93

Ribe 66, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 103,
122, 123, 124, 132, 133

Ringkøbing 91, 103, 123

Segeberg 109

s'Hertogenbosch 130

Stade 127

Stapelholm 133, 153

Sæby 94, 103

Tønder 95

Utrecht 127, 146, 147

Varde 103

Vejle 91, 93, 94, 95, 103, 122, 123,
124, 125, 132

Viborg 103, 122, 123, 124, 125, 132,
148

Weesp 120, 127, 130, 131, 145, 146,
147

Wismar 93

Zwolle 128

Alborg 93, 94, 95, 103, 104, 107,
108, 109, 120, 122, 123, 124, 125,
131, 132, 148

Århus 94, 95, 96, 97, 98, 104, 123

Navneregister

Der er foretaget et udvalg af det navnestof, som denne bog indeholder, idet det ikke skønnes rimeligt at medtage alle navne. Ejere af Toldsted er således ikke nævnt, men findes nemt ved hjælp af indholdsfortegnelsen. Studehandlere er kun medtaget, hvor der tilfældigvis er fundet en supplerende oplysning om vedkommende. I øvrigt henvises der til registeret over studehandelsbyer og -landskaber.

- Andersen, Niels, Varde, rådmand, ejer af Store Hebo, død ml. 1627 og 1631 103
- Bager, Niels, Odense, søn af den kendte Oluf Bager (død 1602, jvf. DBL) 97
- Baggesen, Peder, Ribe, død 1621 103
»Balersborg« (»apud Heesthaw«), kirkestuf på Urnehoved 22, 23, 27ff., 208
- Bang, Jens, Ålborg, død 1644 (se: DBL) 103, 107, 120
- Bang, Jesper, Ribe, død ved skibsulykke 1572 93
- Bjolderup kirke 26, 28f., 34f., 40, 41, 43, 177
- Blekinge 85f.
- Bohuslen 84f.
- Bolderslev fogderi 75, 178, 187
- Bolderslev frigård 57f., 74, 75f., 85, 215
- Bommerlund 54, 201
- Brandt, Peter, overrentemester 136
- Brystrup 48, 53
- Buskmose, frigård, 78, 215
- Bödeker, Arendt, amtsforvalter 186
- Bøgvad, Jep (Jacob) Hansen, Kolding, borgmester, død 1632 92, 102
- Clausen, Jacob, Varde, rådmand, død 1646 103
- Ebbesen (Ibsen), Hans, Odense, død 1641 105
- Eckholt, Diedrich, Flensborg, slægten indvandret fra Vechta 99
- Eschelsen, slægt i Nybøl 16, 59, 83, 109
- Eschelsen, Asmus, sognefoged 22, 24, 199, 204
- Esmarch, Claus, amtskriver, borgmester 81f.
- Fabricius, præsteslægt 164, 182
- Fovslet, adelsgård, senere frigård 45, 133
- Friservej 14
- Generanus, præsteslægt 73, 85
- Gesnell, Hermann, Sæby, rådmand 103, 104
- Gramm, Cæso, professor 157, 159
- Grave, Gerdt, Kolding, apoteker, død 1619 102
- Grave, Mogens, Ribe, død 1635, 82 år gl. 95, 96, 103
- Grube, Diderich, Ålborg, borgmester (født Lübeck), død ca. 1640 98, 102
- Grøngård, jagtgård 177, 221
- guldhornet (det ældste) 167, 170
- Günderoth, Friedrich von, amtmand

- 137ff., 141, 142f., 173f., 178, 181, 219
- Haar, Ditmer, Flensborg, rådmænd 99
- Haggensen, Karsten, borgmester 135, 158
- Hajstrupgård 62
- Haldensbol, den østlige del af Bolderslev bymark 31, 32, 41
- Hansen, Jep, præst, provst 204
- Hansen, Jesper, Odense, rådmænd, død 1661 122
- Hardenberg, Albrecht, Haderslev, rådmænd 1631–39 100
- Hegelund, Sørensen, Bogense, borgmester 105
- Heldvad, Niels, præst, forfatter 16, 49, 78ff., 88
- Hellevad vandmølle 80, 109
- hestehandel 64, 65, 153
- Hinrichsen, Nis, herredsfoged 62f., 213
- Hjerndrupgård, frigård, 78, 84, 114, 156, 170
- Hjordkær kirke 48, 57, 73, 85, 114, 136, 141
- Holste, Marquard, Flensborg, borgmester, død 1522 66
- humleførere 63, 67, 154
- Høg, Claus Thomsen, Ålborg, rådmænd 124, 132
- Jensen, Bagge, Ribe, rådmænd, død 1578 93
- Jensen, Bertram, herredsfoged 80
- Jostsen, Hans, Århus, rådmænd 123
- Kalundt, Wolf, amtsskriver 81f., 90
- Kamphövener, Bernhard Caspar, herredsfoged 174
- Keelsbjerg, gård 49, 212
- Kenckel, Stephan, provst 162
- Kliplev marked 54, 121, 132
- Klotz, Stephan, superintendent 164
- Klyne, Jens, Ribe, død 1565 af pest 93
- Klöcker, Diedrich, Flensborg, postmester, død 1664 123
- Klöcker, Johann, Flensborg, indvandrede fra Osnabrück, død ca. 1606 95, 97
- Koch, Christian Gottlieb, provst 171f., 174ff.
- Kortholt, Christian, teol. 157, 158, 165
- Krafse, Jesper, lensmand 74
- Kragelund, Bov sogn, ladegård 74
- Krahe, Christoffer, provst 162
- Kückelhaen, åbenråsk øl 72, 214
- Landprang, »forkøb« 149, 186
- Larsen, Peder, Randers, borgmester 96, 98
- Lauridsen, Niels, Hobro, borgmester 100
- Lichthardt, Hans, Ålborg, indvandrede fra Westfalen 104
- Lucassen, Willem, Odense, rådmænd, stammede fra Westfalen, død 1617 (enken Barbara død 1643) 105
- Lyseg (»Norager«) 34f.
- Løggpold 2ff., 207
- Moritzen, Peter, amtsskriver 81, 86, 113, 119
- Mule, Jørgen, Odense, borgmester, død 1634 105
- Møller, Claus, kronist 61, 72
- Möllmann, Gerd, Flensborg, indvandrede fra Recklingshausen 100, 101
- Niehuus, borg mellem Bov og Flensborg 51, 94, 212
- Nielsen (Negelsen), Oluf, Ribe, død 1587 93
- Niemann, Sebastian, superintendent 164, 171
- Niemann, Theodor, præst v. Slesvig domkirke 159
- Nissen, Nicolaus, sognepræst Uge 19, 20, 21
- Nygaard, frigård i Astrup sogn 189
- Odins vilde jagt 143
- Olufsen, Andreas, Flensborg, råd-

- mand, stammede fra Ribe 97, 100, 116
- Olufsen, Jørgen, Ålborg, borgmester 104
- Olufskær, friggård, Starup sogn 133
- ottingstal 41, 49, 136, 138f., 140, 196, 210
- Paulskro 54
- Pedersen, Oluf, Ribe, borgmester, død 1571 93
- pest 47, 74, 115, 125, 186
- Petersborg 21, 54, 207
- Petersen, Tiel, Flensborg 60, 66
- Pogwisch, Wolf, adelsmand 60, 61
- Popp, Poul, Ålborg, borgmester 104
- postruten 188, 189ff.
- Pottervej 52, 186
- prisrevolutionen i 16. årh. 71, 77, 78f.
- Ratlev, Johan, Ribe, rådmænd 124
- Reinboth, Johannes, superintendent 164
- Reinecke, Albert, Holstebro, rådmænd, død 1653 102
- Ribervej 52, 53, 91, 121, 122f., 212
- Rode, Steffen, København, født Lübeck 1587, død København 1638 101, 116, 120
- Rosenvinge, Henrik Mogensen, Odense, derefter København og Århus, død 1655 105
- Rødekro, Hærvejs-kro, stationsby 15, 53, 54, 191, 192, 201
- Røring, Peter, Ålborg, indvandret fra Scharmbek, Niedersachsen 104, 106, 120, 123
- Sakservej (»Savsevej«) 14, 52
- Saldern (Sallern), Caspar von, amtskriver, borgmester 136, 159, 173, 175, 219, 221
- Saldern, Friedrich von 178
- Schmidt (Smit), Nis, Flensborg, borgmester, død 1529 66
- Schröder, Gottfried, Haderslev, borgmester 136
- Schuldt, Jürgen, indvandret fra Bremen, ejede siden 1636 Finstrup, død 1652 122
- Schumacher (Schomaker), Wilhelm, Haderslev, borgmester, født 1505 Coesfeld, Westfalen, en tid bosat i Rendsburg, død 1583 74, 93
- Schumacher, Wilhelm, Haderslev, født 1563, død 1626 100
- Seebled, Knud Lauridsen, Odense, født 1589, død 1640 105, 120, 122
- Seebled, Knud Ottesen, Odense, død 1641 120
- Sidenborg, Claus, Viborg, rådmænd 124
- skibssætning 171
- Snafs, adelsslægt 41ff.
- Snitlack, Hubert, Ålborg, født Aschendorf, Niedersachsen, død 1640 104, 109
- Sommer, Hans, Odense, rådmænd 105
- Speckhan, Franz Eberhard v., amtmand 133
- Spener, Philipp Jakob, teolog 158, 165
- Stage, Søren Jacobsen, Ribe, borgmester, død 1577 93
- Stubbum, friggård 114f.
- Stöcken, Christian v., superintendent 162
- svinehandel 153, 202
- Søderup, krongods 30, 37, 48, 209
- Sørensen (Severinsen), Clemens, Vejle, borgmester 93
- Tenover (Tenaar), Jacob, Horsens, vintapper 102, 109
- thor Schmeden, Reinhold, Flensborg, rådmænd, faderen indvandret fra Stade, død 1584 93
- thor Schmeden, Thomas, Flensborg, død 1625 97
- Treja 183
- Ulfeld, Edel, til Hanstedgård, død 1633 109
- Urne, adelsslægt 38ff., 47, 57

- Wale (Whale, Wallen), Herman,
Odense, nævnt 1505, under Grevens
fejde leverandør til Johann Rant-
zaus tropper, død ca. 1558 91f.
- Vette (Fett), Evert, Flensborg, borg-
mester, født ca. 1581, død 1649
123
- Wedel 17
- Wesling, Marten, nævnes før 1600 i
Kiel, derefter Odense, efter 1602
København 95, 96, 104
- Widow (Wydow), Lübbert, Tønder,
rådmand, død 1628 95
- Wienberg (Wynbarch), Wilhelm,
Flensborg, borgmester 66
- Vilby, ødeby, senere kancelligods 48,
53
- Willumsen, Lucas, Odense, søn af
Willum Lucassen, død 1640 105
- Volckhardt, Christian Albrecht, sog-
nepræst, Bjolderup 159, 174, 177,
178
- Worm, Johan, Arhus 95
- Worm, Willum, Arhus, faderen fra
Arnhem i Geldern, død 1629 95,
96, 98
- Vrågård, frigård 62, 198
- Ønlev (Nørre og Sønder Ønlev), øde-
kirke, to landsbyer 41, 48f., 53, 85,
211f.
- Arup, nedlagt landsby i Ensted sogn,
ladegård 41, 87

Livet omkring Toldsted ved Hærvejen er i denne bog skildret som set gennem et kaleidoskop, righoldigt og mangeartet, som det nu engang har formet sig.

Hærvejen og landstinget på Urnehoved udgør den historiske baggrund for fremstillingen, der er komponeret over en fast kronologisk ramme. Arnkielerne, den Günderothske efterslægt og de sidste toldere på Toldsted er sat i relief, og som en bog i bogen findes en biografi af Troels Arnkiel, Toldsteds berømte søn.

Ud over de kulturhistoriske afsnit rummer bogen et væsentligt bidrag til vort lands økonomiske historie ved at give en skildring af oksehandelens historie gennem fire århundreder.

Folkeligt Forlag . Postbox 22 . 6100 Haderslev.